

ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

КОРУЦ Уляна Зіновіївна

УДК 341.645.5:341.231.14(477)

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ
ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД
В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ
ТА ПРАВОЗАСТОСОВНА ПРАКТИКА УКРАЇНИ**

Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник –
ЧЕРНЕЦЬКА Олена Василівна,
кандидат юридичних наук, доцент

КИЇВ - 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Становлення та правова регламентація права на справедливий судовий розгляд у міжнародному праві	
1.1. Поняття права на справедливий судовий розгляд у філософсько-правовому аспекті	14
1.2. Визначення права на справедливий судовий розгляд в універсальних і регіональних джерелах міжнародного права.....	27
1.3. Право на справедливий судовий розгляд як загальновизнана норма міжнародного права	37
1.4. Міжнародно-правовий механізм захисту права на справедливий судовий розгляд.....	55
Висновки до Розділу 1	74
РОЗДІЛ 2. Юридична природа права на справедливий судовий розгляд у контексті практики Європейського суду з прав людини	
2.1. Місце прецедентної практики Європейського суду з прав людини у визначенні права на справедливий судовий розгляд.....	78
2.2. Правовий зміст права на справедливий судовий розгляд відповідно до практики Європейського суду з прав людини.....	88
2.3. Застосування рішень Європейського суду з прав людини для реалізації права на справедливий судовий розгляд.....	109
Висновки до Розділу 2	119

РОЗДІЛ 3. Імплементация міжнародно-правових стандартів у сфері захисту права на справедливий судовий розгляд у внутрішнє право України

3.1. Відповідність вітчизняного законодавства у сфері захисту права на справедливий судовий розгляд міжнародно-правовим стандартам.....	122
3.2. Проблеми реалізації міжнародно-правових норм у сфері захисту права на справедливий судовий розгляд у правозастосовній практиці України.....	134
3.3. Сучасний стан процесу виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні: проблеми та реалії.....	155
Висновки до Розділу 3.....	182
ВИСНОВКИ.....	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	191

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЄКПЛ – Європейська конвенція з прав людини 1950 р.

Конвенція – Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод

ЄС – Європейський Союз

ГА ООН – Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй

ЕКОСОП – Економічна і Соціальна Рада

МПГПП – Міжнародний Пакт про громадянські та політичні права

МС ООН – Міжнародний суд Організації Об'єднаних Націй

ОАД – Організація американських держав

АС – Африканський Союз

ОБСЕ – Організація з безпеки та співробітництва в Європі

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ПАРЄ – Парламентська Асамблея Ради Європи

СНД – Співдружність Незалежних Держав

КАСУ – Кодекс адміністративного судочинства України

ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс

ГПК – Господарський процесуальний кодекс

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс

ДВСУ – Державна виконавча служба України

ВСТУП

Актуальність теми. Міжнародна практика побудови демократичної правової держави та потреба формування громадянського суспільства із врахуванням нових викликів часу демонструють необхідність дотримання низки базових фундаментальних прав і свобод людини, серед яких право на справедливий судовий розгляд.

Важливість основоположних прав та свобод людини, а також їхнє гарантування у формі загальноприйнятого та загальнообов'язкового міжнародно-правового акта, базуються на необхідності дотримання всіма державами одного вектору розвитку у сфері гарантування та захисту прав людини, дотримання та виконання взятих зобов'язань.

Оскільки право на справедливий судовий розгляд є надзвичайно важливим і пріоритетним, як одна із можливостей захисту прав людини в цілому, що гарантується Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, актуальність правового забезпечення справедливого судового розгляду в Україні та відповідної правозастосовної практики набуває пріоритетного значення. Більше того, зважаючи на інтеграційні процеси та наміри України долучитися до європейського правового простору, набуває актуальності питання узгодження національного законодавства з нормами Конвенції 1950 р. та практикою Європейського суду з прав людини та впровадження їх у вітчизняну судову практику.

Проте протягом тривалого періоду в національній правовій системі імплементація норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року та застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя впроваджувалися доволі повільно, що зумовило масове порушення прав людини, а згодом – значну кількість звернень до ЄСПЛ з боку громадян України.

Незважаючи на те, що права та свободи людини і громадянина за ст. 3 Конституції України набули статусу найвищої соціальної цінності, на сьогодні

вони потребують не лише політичної декларації, а й впровадження юридичного механізму забезпечення їхньої реалізації та гарантування. Найбільшого значення в цьому сенсі набувають саме юридичні гарантії як система правових процедур, способів та інститутів, які гарантують реалізацію та захист суб'єктивних прав людини та громадянина. Найбільш важливим та ефективним механізмом захисту прав та свобод є судовий механізм, в тому числі і міжнародний. Право на справедливий судовий розгляд одне з основних в системі захисту прав людини і громадянина.

На сучасному етапі розвитку в Україні наявні певні проблеми щодо національного судового механізму забезпечення прав та свобод людини і громадянина, що підтверджується численними зверненнями громадян України до ЄСПЛ.

Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена, *по-перше*, необхідністю комплексного дослідження міжнародно-правової регламентації та захисту права на справедливий судовий розгляд, як правової гарантії захисту будь-яких інших прав; *по-друге*, зважаючи на міжнародні зобов'язання України та конституційне гарантування правового захисту, в тому числі міжнародними судовими установами, потребою визначення механізмів забезпечення та вирішення проблем реалізації права на справедливий судовий розгляд у правозастосовній практиці України. Цим обґрунтовується вибір теми дисертації, її актуальність і значення, мета та завдання.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження склали наукові праці відомих вчених, присвячені дослідженню загальнотеоретичних та практичних аспектів поняття права на справедливий судовий розгляд в контексті міжнародної системи захисту прав та свобод людини. Зокрема, теоретичну основу дослідження питань захисту прав та основоположних свобод людини у вітчизняній науці міжнародного права становлять наукові праці таких вчених, як В. Г. Буткевич, О. В. Буткевич, В. В. Мицик, В. Н. Денисов, В. І. Євінгов, В. В. Комаров, О. О. Мережко, Р. О. Куйбіда, Н. В. Дрьоміна-Волок, Л. М. Ентін, П. М. Рабінович, М. В. Буроменський, Н. І. Карпачова, М. М. Гнатовський,

Б. В. Бабін, О. В. Задорожний, О. Л. Копиленко, І. І. Лукашук, В. В. Мицик, К. О. Савчук, Б. Прокопенко, В.І. Манукян, М. М. Антонович, С. П. Погребняк, Е. Л. Трегубов, О. А. Банчук, М. В.Мазур, О. В. Бурлак, С. В. Шевчук, В. П. Кононенко та інших.

Серед представників радянської школи міжнародного права питання висвітлювалось у працях А. Х. Абшидзе, Є. С. Алісієвіч, Г. В. Ігнатенка, Ю. М. Колосова, С. В. Черниченка, Л. Б. Алексеева, В. О. Карташкіна, М. Л. Ентіна, Л. В. Ушакова, Д.Т. Караманукяна, С. Ф. Афанасьєв, О.І Рабцевич, О. В. Девятової, Т. Г. Морщакової та інших.

У західній зарубіжній юридичній науці проблематика захисту прав людини та окремі аспекти права на справедливий судовий розгляд досліджувалася такими вченими, як Е. Бредлі, К. Харбі, Н. Моул, Дж. Роулз, Д. Гом'єн, Л. Эваак, Д. Харріс, Дж. Макбрайд, Р.А. Мюллерсон, О. Хеффе, Л. Вильдхабер, Мікеле де Сальвіа.

Нормативну основу дисертаційного дослідження становлять міжнародні нормативно-правові акти, резолюції міжнародних організацій, національне законодавство іноземних держав, прецедентна практика Європейського суду з прав людини, доктринальні джерела. Інформаційну основу становлять аналітичні документи, доповіді, дисертації, монографії, публікації науковців, статистичні дані Європейського суду з прав людини, матеріали конференцій з даної тематики окремих частин дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до тематичного плану наукових досліджень Київського університету права Національної академії наук України та є складовою науково-дослідної роботи кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства за темою «Доктринальні засади розвитку держави та права: аналіз національних і міжнародних тенденцій» (державний реєстраційний номер 0112 U000270).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є проведення комплексного та системного аналізу міжнародно-правового захисту права на

справедливий судовий розгляд у практиці Європейського суду з прав людини та проблеми реалізації міжнародно-правових норм у сфері захисту права на справедливий судовий розгляд у правозастосовній практиці України. Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішити такі завдання:

- дослідити філософсько-правові концепції та окремі історичні аспекти виникнення і розвитку права на справедливий судовий розгляд;
- здійснити аналіз основних міжнародно-правових актів у сфері захисту прав людини і громадянина та з'ясувати зміст основних положень щодо права на справедливий судовий розгляд;
- дослідити юридичну природу права на справедливий судовий розгляд і обґрунтувати поняття права на справедливий судовий розгляд як загальновизнану норму статусу *jus cogens*;
- висвітлити особливості правової природи рішень Європейського суду з прав людини та визначити їхнє місце в правовій системі України;
- здійснити аналіз міжнародного конвенційного та інституційного механізму реалізації права на справедливий судовий розгляд;
- проаналізувати особливості узгодження міжнародного та національного регулювання права на справедливий судовий розгляд, дослідити стан виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні та виокремити проблеми процесу виконання рішень і забезпечення гарантій їх виконання.

Об'єктом дослідження є міжнародні правовідносини, що виникають в процесі захисту прав та основних свобод людини і громадянина та реалізації права на справедливий судовий розгляд в рамках конвенційних та інституційних механізмів в межах міжнародного і національного регулювання.

Предметом дослідження є норми та принципи міжнародного права, які регламентують право на справедливий судовий розгляд, рішення Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України щодо реалізації зазначеного права.

Методологічна основа дослідження. Методологічну основу дослідження становить система філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціально-наукових методів та підходів, які сприяють повному висвітленню та об'єктивному аналізу предмета дослідження. З урахуванням специфіки об'єкту дослідження, мети та завдань дослідження, у роботі використовувались такі методи: *історико-правовий метод* використовувався в процесі дослідження основних етапів виникнення та розвитку поняття справедливості у світлі філософсько-правових концепцій, формування права на справедливий судовий розгляд та еволюції міжнародно-правових актів захисту прав та свобод людини і громадянина, що містять відповідну норму права на справедливий судовий розгляд; *формально-юридичний метод* використовувався для аналізу норм національного законодавства та положень міжнародно-правових актів, зокрема, джерел права Ради Європи, Європейського Союзу та інших міжнародних організацій щодо права на справедливий судовий розгляд; *системний метод* використано при дослідженні міжнародного механізму реалізації права на справедливий судовий розгляд, елементи якого взаємопов'язані та правового статусу органів, на які покладено повноваження захисту прав людини; *порівняльно-правовий метод* використано в процесі аналізу міжнародного та національного правового регулювання; при порівнянні положень матеріального та процесуального національного права з правовими системами іноземних держав та положеннями міжнародно-правових актів; при проведенні аналізу відповідності положень законодавства України встановленим міжнародним стандартам прав людини; *логіко-юридичний метод* застосовувався з метою з'ясування стану реалізації норм європейських міжнародно-правових актів, а також виявлення причин порушення прав людини при аргументації істинності або помилковості наукових суджень та умовиводів; *метод тлумачення правових норм* використовувався при спробі інтерпретації окремих положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також обґрунтування інтерпретаційного характеру рішень Європейського суду з прав людини; за допомогою *методу правового моделювання* здійснювалась спроба

визначення моделі реалізації права на справедливий судовий розгляд та визначення шляхів удосконалення національного законодавства в питанні узгодження із міжнародними стандартами захисту прав людини.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному дослідженні міжнародного-правового захисту права на справедливий судовий розгляд і механізму його реалізації на міжнародному та національному рівні, а також практичних проблем реалізації зазначеного права у правозастосовній практиці України.

У межах здійсненого автором дослідження сформульовано положення, узагальнення, висновки, які виносяться на захист.

1. Уперше:

- сформульовано авторське поняття права на справедливий судовий розгляд, як основоположне суб'єктивне право людини, закріплене у міжнародних і національних правових актах, що визнане міжнародною спільнотою, наділене складним комплексним характером структури та включає в себе систему загальних стандартів справедливого судового розгляду; визначено основні принципи справедливості та гарантії, спрямовані на забезпечення, реалізацію і захист прав, свобод та інтересів людини у судовому порядку як у міжнародних, так і національних судових інституціях;

- здійснено правову характеристику юридичної природи права на справедливий судовий розгляд як із поелементним виокремленням структурних частин, визначених у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, так і з визначенням окремих принципів, зокрема, принципів правової визначеності та рівності вихідних можливостей, які формуються на підставі прецедентної практики Європейського суду з прав людини та мають вплив на правозастосовну діяльність в Україні;

- досліджено особливості правової природи рішень Європейського суду з прав людини, їхній прецедентний характер та характерні ознаки

рішень зазначеної судової інституції з обґрунтування можливості та необхідності застосування рішень прецедентного характеру в національній правовій системі;

- проаналізовано поняття реалізації права на справедливий судовий розгляд та міжнародного механізму реалізації права на справедливий судовий розгляд як складного системного утворення, що є сукупністю взаємопов'язаних елементів правоустановчого, процесуального, матеріально-технічного та правозастосовного характеру;

- досліджено методологічні, теоретичні та практичні аспекти узгодження міжнародного і національного регулювання права на справедливий судовий розгляд, взаємозв'язок узгодження із поняттям співвідношення та гармонізації;

- обґрунтовано необхідність розмежування підходів щодо застосування понять «право на справедливий судовий розгляд», «право на справедливий суд» та «право на суд» у правозастосовній практиці України;

2. Удосконалено:

- аргументацію щодо необхідності реформування механізму виконання рішень Європейського суду з прав людини на території України шляхом впровадження гарантій виконання цих рішень, гарантування отримання компенсацій та відшкодувань громадянам, права яких було порушено;

- положення про визначення структурних елементів права на справедливий судовий розгляд на рівні міжнародно-правових актів;

3. Набули подальшого розвитку:

- положення щодо удосконалення процесу виконання рішень Європейського суду з прав людини та усунення системних проблем невиконання судових рішень у національній правовій системі;

- положення щодо можливих напрямків узгодження міжнародного та національного регулювання права на справедливий

судовий розгляд. Одним із таких напрямів може стати визнання та застосування рішень Європейського суду з прав людини як джерела права у правозастосовній практиці України.

Практичне й теоретичне значення одержаних результатів.

Положення та висновки дисертаційної роботи можуть бути підґрунтям для подальших наукових розробок щодо удосконалення концептуальних уявлень у вітчизняній науці про право на справедливий судовий розгляд і утвердження цього права у правозастосовній практиці України. Розширена інтерпретація основних та специфічних елементів права на справедливий судовий розгляд, визначених завдяки прецедентній практиці Європейського суду з прав людини, дасть змогу звернути увагу суддів на питання застосування рішень Європейського суду з прав людини у правозастосовній діяльності.

Сформульовані в дослідженні теоретичні висновки та практичні пропозиції можуть бути використані у:

- *науково-дослідній діяльності* – в процесі подальшого комплексного дослідження науково-теоретичних і практичних проблем міжнародно-правового захисту та регулювання права на справедливий судовий розгляд;
- *правозастосовчій діяльності* – окремі положення дисертації можуть застосовувати особи, які здійснюють надання правової допомоги у захисті прав і свобод людини;

освітньому процесі – при підготовці відповідних розділів навчальних посібників, курсів лекцій із навчальних дисциплін «Міжнародне публічне право», спецкурсів «Міжнародне право захисту прав людини», «Європейське право в галузі захисту прав людини», «Європейське судочинство в сфері захисту прав людини», «Міжнародні стандарти судочинства в сфері захисту прав людини».

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та висновки дисертаційної роботи обговорені на засіданні кафедри міжнародного

права та порівняльного правознавства Київського університету права НАН України.

Результати дослідження, викладені в дисертації, оприлюднювалися у доповідях на таких міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: зокрема: III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми правової системи України» (м. Київ, 24 листопада 2011 р., тези опубліковані), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми правової системи України» (м. Київ, 22 листопада 2012 р., тези опубліковані), V Наукових читаннях, присвячених пам'яті В. М. Корецького (м. Київ, 15 лютого 2012 р., тези опубліковані), XIII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку» (м. Київ, 29 березня 2012 р., тези опубліковані), Міжнародній науково-практичній конференції «Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії» (м. Ужгород, 30-31 березня 2013 р., тези опубліковані), VII Наукових читаннях, присвячених пам'яті В. М. Корецького (м. Київ 17 лютого 2014 р., тези опубліковані), XV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку» (м. Київ, 27 березня 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Права та свободи людини та громадянина: механізм їх реалізації та захисту різними галузями права» (м. Братислава, Словаччина 19-20 вересня 2014 р., тези опубліковані).

Публікації. Основні положення, теоретичні обґрунтування, висновки дисертаційної роботи були опубліковані в шести наукових публікаціях авторки у фахових виданнях з юридичних наук та у восьми тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації визначається змістом наукової проблеми, логікою та системністю дослідження і спрямована на досягнення мети та завдання, окреслені авторкою. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, які включають десять параграфів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 225 сторінок, із них основного тексту

– _190_ сторінок, список використаних джерел налічує 324 найменувань, які розміщені на _35_ сторінках.

РОЗДІЛ 1.

СТАНОВЛЕННЯ ТА ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1.1. Поняття права на справедливий судовий розгляд у філософсько-правовому аспекті

Концептуалізація соціологічно-правової категорії «справедливість» сьогодні перебуває в стані перманентної трансформації як сутнісного, так і методологічного наповнення. Як соціальне явище справедливість стає дедалі аморфнішою та недосяжною характеристикою суспільного розвитку, оскільки економічні процеси сприяють концентрації суспільних благ у доволі обмежених соціальних прошарках, що спричинює майнову нерівність, а, отже, і нерівність можливостей реалізації особами своїх прав та свобод, не зважаючи на їхнє формальне законодавче закріплення.

Як відомо, із часів появи міжнародних організацій у сфері захисту прав людини і громадянина відбувається постійний пошук механізмів практичної реалізації принципу справедливості хоча б в аспекті відстоювання власних інтересів. Отже, справедливість це вже не мета розвитку суспільства загалом, а один із критеріїв вибудови суспільних відносин.

Проте легітимізація права на справедливий судовий розгляд у міжнародно-правових актах, зокрема у ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [64], стала можливою лише в 50-х рр.. ХХ ст., але розвиток цього правового інституту відбувався протягом довготривалого історичного періоду.

Так, філософська парадигма категорії «справедливість» у правовому вимірі на шляху своєї еволюції постійно вбирала в себе нові концептуальні засади, які були характерні для різних вчень про права і свободи людини. Насправді складно оцінити, якого саме - філософського, правового чи соціального змісту

більше в категорії «справедливість», як і визначити її аксіологічне значення в процесі формування правового базису суспільних відносин. Відповідно аналіз генези цієї філософсько-правової категорії є важливою складовою будь-якого дослідження, оскільки воно має проводитися в тому аспекті, в якому її зміст розкривається найбільш повно.

Право невід'ємне від справедливості: вона є серцевиною права. Справедливість як основний принцип природного права внутрішньо притаманна праву, є приписом діяти справедливо. Не випадково слова «правда», «справедливість», «право» мають один корінь. Звідси походить їхня тотожність з давньоримським поняттям «jus» (право) і «iustitia» (справедливість) [23, с. 174].

Справедливість є нічим іншим, як ідеєю права. Як зазначали глосатори, право народжене справедливістю, як матір'ю, оскільки справедливість передувала праву – *est autem ius a iustitia, sicut a matre sua, ergo prius fuit iustitia quam ius* (Глоса 1.1. pr.D. 1.1.) [195, с. 42].

Слід зазначити, що дослідження категорії «справедливість» розкриває суперечливість та багатогранність її природи, з чим пов'язаний підвищений інтерес до неї науковців і мислителів абсолютно всіх шкіл та напрямків досліджень.

Аналізуючи праці мислителів античного періоду, можна чітко простежити філософсько-правове оформлення ідеї справедливості в дослідженнях Гомера та Гесіода, як усталеного законного порядку життя у полісах. Сучасні українські дослідники еволюції концепції справедливості

О. В. Гришук та З. А. Добош доходять висновку, що вперше справедливість як філософсько-правова категорія отримала відображення в працях піфагорійців, як свідоме виконання законів, сутність і призначення яких – встановлення або відновлення справедливості, що в підсумку є запорукою порядку в державі [46, с. 41].

Спроби перенесення справедливості у суто правову площину спочатку зробив Арістотель, в працях якого постає питання досягнення справедливості

під час судового розгляду спорів, що виникають між різними членами полісу [7, с. 98].

Разом з цим, важливе значення для філософсько-теоретичного дослідження проблем справедливості мали праці Арістотеля, особливо п'ята книга «Нікомахова етика». Саме його мова стала мовою теоретичного дискурсу справедливості. Справедливість для мислителя була найважливішим поняттям, без якого не може існувати ні громадянське, ні політичне життя. На думку Арістотеля, «...іти до суду – значить звертатись до справедливості, оскільки суддя прагне бути ніби уособленою справедливістю; до того ж люди шукають неупередженого суддю...» [9, с. 150].

Слід зазначити, що Арістотель розрізняв два види справедливості, зокрема урівнюючу і розподільчу. Перша - це урівнююча справедливість (або справедливість що врівноважує), яка передбачає відплату рівним за рівне, базується на принципі еквівалентності та співрозмірності. Критерієм справедливості, що врівноважує, є «арифметична рівність», котра передбачає зрівнювання того, що є предметом обміну. Сфера застосування цього принципу – цивільно-правові угоди, відшкодування збитків, а також діяльність судді, на підставі рішень якого відшкодовується заподіяний збиток або призначається покарання за скоєний злочин. За принципом справедливості, не всім те саме, а кожному своє (за гідністю), тому що для нерівних рівне стало б нерівним. Друга – розподільна справедливість – допускає нерівне розподілення благ з урахуванням певних якостей та рис суб'єкта, як наприклад, вік, соціальний статус, походження тощо. Розподільна справедливість як принцип означає надання частини загальних благ за гідністю, відповідно до пропорційного внеску того чи іншого члена суспільства. Отже, розподільна справедливість – це переважно галузь політичних прав громадян, можливість їхньої участі в управлінні державою, виданні законів [8, с. 84].

Як юридичну категорію справедливість Арістотель прирівнював до законності. Зокрема, він зазначив, що все, що встановлено законом у відомому

смислі, є справедливо, оскільки все, що вкладено законодавцем, законно і кожному окрему його постанову називаємо справедливою [8, с. 85].

Подальший розвиток ідей справедливості відбувся в дослідженнях Епікура, який намагався ув'язати співвідношення справедливості та несправедливості в межах окремого суспільно-індивідуального явища – правосвідомості. В цьому контексті справедливість отримує яскраво виражене аксіологічне забарвлення і не лише мірою законності, а й суб'єктивною оцінки реальності. Вирішення дихотомної дилеми «законно – незаконно» потребує від кожної особи чіткого усвідомлення міри застосування загальноновизнаних і загальноприйнятих у суспільстві норм поведінки [46, с. 48].

В подальшому розвиток ідеї справедливості харкутерний для юристів Давнього Риму. Окремі формули зафіксовані у Римському праві, зокрема «право – мистецтво добра і справедливості», «в праві потрібно максимально звертати увагу на справедливість». Саме з часів Римського права відомі такі вислови: «*in omnibus, maxime tamen in jure aequitas spectanda est*» – в усіх справах, особливо в праві, слід пам'ятати про справедливість (Paul. D.50.17.90); «*ubi aequitas evidens poscit, subveniendum est*» – там, де цього явно вимагає справедливість, слід допомогти (Marcell. D.4.1.7); «*licet hoc jure contingat, tamen aequitas dictat*» – хоча це й по праву, однак справедливість вимагає (Ulp. D. 15.1.32. pr) [251, с. 36].

Повне перенесення категорії «справедливість» у правову площину здійснив Цицерон. Основою права за Цицероном є справедливість («ми народжені для справедливості») і схильність любити людей. Справедливість вимагає не шкодити іншим і не порушувати чужу власність, їй мають відповідати закони, встановлені в державі. Закон є «...рішення, що відрізняє справедливе від несправедливого і виражене відповідно до найдавнішого начала всього суцього – природою, з якою узгоджуються людські закони, дурних людей караючи стратою і захищаючи й оберігаючи чесних» [83, с. 146].

На цьому етапі розвитку філософське вчення дає розуміння того, що справедливість це кінцевий стан, в якому мають опинитися окремі учасники

суспільних відносин після застосування тих чи інших загальноновизнаних правил, особливо у разі вирішення суперечки, яка між ними може виникнути. Філософія поки не виробила критерії справедливості та механізми її досягнення, однак зосередившись на її сутності, як аксіологічної категорії, філософи приходять до логічного висновку щодо об'єктивності останньої у вимірі правової організації суспільних процесів.

Перші спроби легітимізації права на справедливий судовий розгляд на загальнодержавному рівні відбуваються в XIII ст. і пов'язуються з англійською Magna Carta, відомою як Велика хартія вільностей від 1215 р. Так, у ст. 39 Хартії вільностей, зокрема закріплюється таке положення: «Жодна вільна людина не буде оштрафована, або ув'язнена, або позбавлена володіння або якимось іншим чином обездолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї, тільки як за законним рішенням рівних їй (її перів) і за законом країни.» (Per legem terrae) [22, с. 49].

Загалом при дослідженні західної доктрини можна помітити зв'язок між тим, що право на справедливий судовий розгляд нерозривно пов'язане із поняттям належної правової процедури («due process of law»). Термін «належна правова процедура» з'явився у 1354 році у Статуті короля Едуарда III. Можна вважати поняття *per legem terrae* окремою доктриною, адже воно пов'язується із судовою діяльністю сера Едварда Коука, який тлумачив це право як: «...не бути притягнутим до відповідальності, за винятком належної правової процедури загального права» [261, с. 100].

Таємна Рада Британської Співдружності вказала, що термін «належна правова процедура» є стислим виразом, в якому слово «правова» не належить до конкретного права і не є синонімом загального права чи нормативного акта. Скоріше воно стосується принципу верховенства права та стандартів справедливості, загальноприйнятих цивілізованими країнами [260, с. 189].

В подальшому періоди Відродження і Реформації ознаменувалися переоцінкою релігійно-політичних поглядів для забезпечення ідеологічного, політичного, правового та економічного панування буржуазії. Проблема

співвідношення справедливості та права розвивалася в напрямку посиленого процесу рецепції Римського права, яке було оцінено юристами гуманістичної школи як «краща об'єктивна норма природної справедливості», та подальшого поглиблення розмежування права і закону. Значним поступом мислителів Нового часу було те, що вони звільнилися від богословських тлумачень і намагалися діалектично підійти до проблеми, що значно стимулювало розвиток поглядів на справедливість. Співвідношення справедливості та права розвивалося в напрямку виходу проблематики справедливості за межі дії національного права і поширення у сфері міжнародних відносин, зокрема «ідеї мирного співіснування народів», при цьому основою цих відносин мають бути винятково право, справедливість, виконання договорів та дослідження проблеми війни і миру [46, с. 64-67].

Подальші спроби закріплення права на справедливий судовий розгляд пов'язуються із «Петицією про права» 1628 р. З цього приводу В. А. Томсинов у своїх дослідженнях зазначає, що активізація суспільної боротьби за права відбулася в умовах зламу загальносуспільної ідеології в процесі розвитку філософських світоглядних учень [236, с. 76].

Так, основною ідеєю раціоналістичної філософії права і держави Г. Гроція є ідея справедливості як необхідної ознаки права. Справедливість тлумачиться як вимога розуму, покликання природи розумної істоти. Г. Гроцій зазначав, що право – це не що інше, як те, що справедливе, те, що не суперечить справедливості. Суперечить же справедливості те, що огидно природі істот, наділених розумом [46, с. 97]. Слід зауважити, що основною ідеєю раціоналістичної філософії права і держави Г. Гроція є ідея справедливості як необхідної ознаки права. Справедливість тлумачиться як вимога розуму, покликання природи розумної істоти.

Отже, можна стверджувати, що категорію «справедливість» у XVII ст. починають розуміти не лише в контексті суто індивідуальному, а й у загальносуспільному. При цьому досягнення загальної справедливості є першочерговим і більш значущим завданням. В умовах початку класової

боротьби справедливість виступає мірилом рівності, ототожнюючись із категоріями «чесність», «правильність» тощо.

Загалом це доводить, що право в періоди Середньовіччя і Нового часу має чітко визначені філософські витoki, тобто воно ще не розвивається само собою на основі природності прав особи, а є результатом філософських пошуків мислителів та їхнього аналізу проблеми буття. Фактично право є штучним продуктом, який оформлюється навіть не в процесі боротьби за розширення можливостей суспільства брати участь у державно-управлінських і публічно-політичних процесах, а в процесі пошуку нових форм балансу соціально-економічних процесів.

У Новий час (XVII – XVIII ст.) стверджується договірне тлумачення справедливості, яка втілюється насамперед у теоріях суспільного договору та розвивається разом із концепцією природного права. На відміну від античної та середньовічної інтерпретації справедливості, де вона обґрунтовувалась авторитетом природного закону і Божої волі, в цьому разі справедливість стає залежною від волі людини, від її уявлень про справедливість.

Одним із перших привести справедливість у відповідність до категорії природничих законів намагався Б. Спіноза. В своїх дослідженнях етичної системи та моральної природи особи він доходить висновку, що раціональність як критерій оцінки реальності не завжди може застосовуватися ґрунтуючись винятково на псевдоматематичних підходах. З огляду на це, слід застосовувати категорію справедливості, наділяючи її ознаками характерними для категорій природничих наук [218, с. 46].

Аналіз та оцінку категорії «справедливість» у термінах матеріальних феноменів здійснював Т. Гоббсом. Розробивши чіткі методи емпіричного матеріалістичного аналізу, філософ виступає проти спроб визначення справедливості через інтуїтивно сприйняті універсальні, абсолютні ідеї [41, с. 84]. Т. Гоббс пропонує тезу, згідно з якою для встановлення справедливого суспільного порядку соціум має передати більшість своїх так званих

«природних прав» суверену. Таку передачу потрібно легалізувати та оформити у вигляді договору [129, с. 96].

Інакше кажучи, Т. Гоббс визначив лише критерії справедливості, а сама сутність та природа цієї філософсько-правової категорії, на його думку, перебуває в площині публічно-політичних відносин між сувереном і народом. У цьому контексті справедливість є мірою суспільних можливостей людини, визначеною верховною владою в державі, тобто мірою дозволеного. Розглядаючи з цих позицій право на справедливий судовий розгляд, доходимо висновку, що воно є умовним, оскільки його межі також визначаються сувереном, а тому говорити про його природність неможливо.

Ідеї Т. Гоббса стали вихідними для філософсько-правових розробок іншого видатного мислителя Нового часу – Дж. Локка. Сутність його пошуків у контексті змісту категорії «справедливість» базувалась на тому, що природна свобода індивіда зберігається всередині будь-якого суспільного утворення, але обмежується владою суспільства, яка ґрунтується на праві та законі.

Дж. Локк свідомо відокремлює категорію «право» від категорії «закон», визначаючи останній як легалізовані на рівні всього суспільства норми поведінки. При цьому в категорію «право» він вміщує і традиції, які склалися в суспільстві, але не набули необхідного рівня легітимізації, однак ці норми-традиції також обов'язкові для додержання [117, с. 115]. Саме традиційність впливає на вихідні концепції філософсько-правових пошуків Дж. Локка. Основною тезою для нього є рівність людей в їхньому природному стані. В цьому разі не йдеться про абсолютну соціальну рівність, а лише про рівність можливостей. Справедливість полягає у тому, що кожен член суспільства має рівні можливості для реалізації власного потенціалу, захисту інтересів та досягнення цілей, але вихідні умови для використання цих можливостей різні. Дж. Локк чітко визначає, що влада та юрисдикція є взаємними, тому ніхто не може отримати можливостей більше за іншого [117, с. 118].

Проте саме в цьому, на думку мислителя, полягає головна проблема справедливості – загальне право на юрисдикцію спричинює загальну анархію.

В підсумку для досягнення справедливості не вистачає трьох речей: по-перше, визначеного, легітимного та відомого всім закону, який би був визнаний суспільством як загальне мірило або загальної норми справедливості; по-друге, неупередженого судді, який би вирішував спори винятково на засадах, визначених законами, в тому числі на основі загальної норми справедливості; по-третє, сили, яка б була гарантом виконання рішень судді [148, с. 174].

Подібний тріумфірат недоліків для запровадження справедливості дає всі підстави стверджувати, що Дж. Локк визначав можливість, але заперечував реальне існування справедливого судового розгляду. Оскільки він вважав, що не вистачає неупереджених суддів (і навіть в умовах існування суспільного договору судді призначаються за згодою більшості, а отже, апріорі є виразниками їхніх інтересів) то ідея справедливості може вважатися утопічною.

Саме така утопічність характерна майже для всіх ідей та концепцій Нового часу, а їхня критика дала змогу Д. Юму максимально наблизитися до розкриття природи справедливості. Він, зокрема, зазначає, що необхідно чітко розмежовувати справедливість як результат юридичної процедури і справедливість як міру виконання вимог найвищого морального імперативу. Д. Юм категорично відхиляв як теологічні концепції справедливості, так і концепції справедливості побудовані в межах теорії суспільного договору, визначаючи, що правила та норми існують винятково для вирішення невідворотних суто утилітарних проблем ненасильницького узгодження різних інтересів у суспільстві. В цьому контексті справедливість – це такий рівноважний стан системи, за якого досягається баланс в узгодженні означених вище інтересів [269, с. 178].

Таке розуміння справедливості детермінує можливість існування права на справедливий судовий розгляд. При цьому критерії справедливості будуть розкриватимуться і через неупередженість, і через законність рішення судді. Відповідно щодо права доступу до правосуддя, Д. Юм робить суттєве доповнення, що справедливе правосуддя можливе лише в умовах, коли його результати задовольняють і не порушують баланс інтересів сторін спору [145, с.

75]. Так, категорію «справедливість» наділяє суб'єктивними аксіологічними параметрами, які позбавляють можливості для її критичного аналізу. Не зважаючи на це, філософсько-правові пошуки Д. Юма мають суттєве значення в контексті введення права на справедливий судовий розгляд у ранг загальноприйнятої норми, закону, оскільки в такий спосіб воно проходить необхідну легітимізацію для подальшого використання, але таку легітимізацію не потрібно сприймати як вияв суспільного договору.

Найбільш ґрунтовно категорію «справедливість» у філософсько-правовому вимірі розробив І. Кант. За І. Кантом, справедливість реалізується за умови, коли суспільний устрій визнає такий імператив: останнім критерієм вчинку особи є його прийнятність (конвергентність) згідно з принципом який стоїть за таким вчинком як універсальний принцип підходящого для суспільства загалом [86, с. 84].

Інакше кажучи, справедливість не може оцінюватися розумом, а лише у вимірі аксіологічних категорій моралі та етики. Фактично І. Кант пропонує встановити у суспільстві загальнообов'язкові норми поведінки, які базуються на найвищих моральних цінностях притаманних окремим його представникам. Проте він сам і вирішує проблему співвідношення правової та моральної справедливості, визначаючи, що остання превалує. Кінцева мета юридичної справедливості полягає в тому, щоб зробити можливим (саме можливим, але не обов'язковим) досягнення моральної справедливості. За умов юридичної справедливості людина сама вирішує, чи реалізовувати їй справедливість моральну [86, с. 97].

Таким чином, на відміну від Дж. Локка, І. Кант вважає, що справедливість – це не тоді, коли всі мають рівні можливості, а тоді, коли всі мають рівні можливості винятково за умови досягнення певного імперативу, яким, на його думку, виступає правова справедливість. Так, І. Кант є першим, хто зміг знівелювати оцінний характер категорії «справедливість», ввівши її в межі правового поля, і в такий спосіб визначивши як імператив поведінки в конкретних, встановлених законом умовах.

Таку ситуацію можна представити як тривимірну систему координат, в якій існує попередньо завдана площина із чітко визначними межами. Це і є правове поле суспільства. Поведінка особи може визнаватися правовою винятково в межах цієї окресленої фігури, але, виходячи за її межі в самій же площині, вона не перетворюватиметься на неправову, а лише буде вважатися такою, що перебуває за межами визначеними правом, тобто до її оцінки застосовуватиметься аналогія права чи аналогія закону. Проте якщо поведінка особи виходитиме за межі площини переміщуючись у тривимірному просторі, то така поведінка буде вважатиметься неправовою, навіть якщо з моральної точки зору вона є прийнятною.

Право на справедливий судовий розгляд отримало найвище визнання, але його інституціоналізація та вдосконалення окремих механізмів реалізації відбувалися доволі тривалий період, протягом якого воно було підкріплено прогресивними та прагматичними з точки зору правореалізації ідеями І. Бентама та Дж. Міля.

Зокрема, І. Бентам вважав, що справедливість не є об'єктивним явищем, а здатна існувати винятково в контексті конкретного політичного устрою. Таку точку зору він пояснює тим, що цивілізоване суспільство здатне створити умови, які, найбільшою мірою сприятимуть реалізації прав та очікувань особи, лише визначивши їх на законодавчому рівні. Це означає, що справедливість для всіх – це не що інше, ніж справедливість для більшості. Демократизація суспільства та ліберальні ідеї приводять до того, що моральні устої не відіграють тієї ролі регулятора, який є єдиним мірилом доброго та поганого, добра і зла [46, с. 114].

Термін «законність» підміняє собою справедливість як явище, оскільки захист та відновлення прав можливі лише в межах правового поля. Відповідно справедливість вводиться в ранг вартісних категорій, коли шкода зіставляється та вимірюється у загальноприйнятих одиницях виміру. В цьому контексті право на справедливий судовий розгляд є апріорним, об'єктивно існуючим і навіть таким, без якого неможливе відновлення справедливості як такої. З огляду на

це справедливість, як ознака правосуддя перетворюється не на критерій, а на вимогу, а це означає, що реальний вимір справедливості, її оцінку зробити неможливо [307, с. 198].

Апогей філософсько-правового розуміння права на справедливий судовий розгляд припадає на середину ХХ ст. і пов'язаний з ідеями Дж. Роулза. Він є розробником теорії справедливості, а саму «справедливість» відмежовує від таких категорій, як «чесність», «правильність», «законність», і визначає її лише як ознаку суспільних інститутів. Зокрема, Дж. Роулз вказує, що справедливість слід розуміти в її звичайному сенсі як категорію, яка є лише однією з багатьох властивостей практичної діяльності суспільних інститутів, оскільки всі інші можуть бути застарілими, неефективними або мати інші якості, не будучи при цьому несправедливими. Справедливість не слід ототожнювати зі всеосяжним уявленням про хороше суспільство; це є лише частина будь-якої концепції такого роду, критерії істинності пізнання цієї концепції та допустимості її практичного застосування [308, с. 54].

Розробляючи суто правову концепцію справедливості, Дж. Роулз зазначає, що вона ґрунтується винятково на двох принципах: по-перше, особа, яка бере участь у суспільних процесах, або є стороною суспільних відносин, має право на найбільш широку свободу дій, сумісну з точно такою свободою дій у всіх інших; по-друге, нерівність становища осіб - учасників суспільних відносин допустима лише в тому разі, якщо розумно очікувати, що така нерівність (обмеження ступеня свободи) буде вигідна для всіх інших учасників суспільних відносин, але за умови, що суспільне становище або посади, з якими ця нерівність пов'язана або з яких вона походить, є доступними для всіх [186, с. 85–86].

Мислитель пояснював відмінність між концептом і концепцією на прикладі справедливості. Він зазначав, що концепт справедливості, застосований до інституції, означає, що ця інституція не робить свавільних розрізень між особами в наданні їм основних прав і обов'язків, а її правила встановлюють належну рівновагу між конкуруючими претензіями. Люди можуть

погоджуватись між собою щодо значення концепту справедливості, проте бути в незгоді, оскільки для визначення цих речей вони встановлюють різні принципи і норми. Розвинути концепт справедливості в її концепцію означає розробити необхідні принципи й норми [198, с. 94].

Концепт є максимою, інваріантом, центральним елементом певної ідеї. Проте він не є самодостатнім, поки його не доповнити критеріями, необхідними для застосування цього стандарту, оскільки він не може бути надійним засобом для керування людською поведінкою [159, с. 76].

Як зауважив фахівець у сфері англійського права суддя лорд Диплок, «...кожна цивілізована система державного управління вимагає від держави забезпечити її громадян засобами справедливого та мирного вирішення спорів між ними, що стосуються їхніх відповідних прав. Такими засобами є передусім суди, до яких кожний громадянин має конституційне право доступу в ролі позивача для захисту своїх прав» [261, с. 374].

Цікавими є роздуми щодо правосуддя, законності та справедливості російського вченого, юриста І. Наумова, відображені в праці («Изложение юридических предметов для руководства к познанию практического правоведения»), виданій у 1812 р. На запитання «Що є власть суддівська?» автор відповідає, що це «...її право вільно знаходити в справі істину і приймати рішення по справедливості та закону», а « Коли виконуються рішення?» - «...тоді, коли вони визнані справедливими по суті справи і базуються на знанні законів» [23, с. 6].

На думку Г. В. Мальцева, справедливість – це «...діалектичне поєднання елементів рівності та нерівності», тобто вона виявляється у рівному відношенні до рівних людей і в нерівному відношенні до нерівних людей [126, с. 97].

У свою чергу, професор А.І. Єкімов визначив справедливість як «...обумовлений критерій для співрозмірності дій суб'єктів, відповідно до чого здійснюється відплата кожному за його вчинки у вигляді настання тих чи інших наслідків» [265, с. 54].

За правозастосуванням, польський правознавець Є. Врубльовський розрізняє три концепції справедливості. Перша з них – це легалістична концепція справедливості, згідно з якою справедливим є рішення, яке відповідає закону. В цьому разі йдеться про «справедливість під законом», тобто, по те, що законно, те і справедливо. Суд не оцінює сам закон з точки зору справедливості. Як вважав Монтеск'є, суд – це вуста закону. Нелегалістична концепція справедливості, на думку правознавця, полягає у тому, що справедливим є те рішення, яке винесене на основі закону, оскільки закон справедливий. Закони застосовуються, якщо справедливі, та не застосовуються, якщо вони несправедливі. Відповідно суддя є на шляху вільного пошуку справедливого права за межами закону і на шляху нелегалістичної концепції справедливості. Остання полягає у тому, що суд приймає рішення незалежно від закону. Це може бути рішення «в обхід закону» і «проти закону» [258, с. 334–335].

Таким чином, концепт справедливості, на нашу думку, слід розуміти як поняття справедливості та як філософсько-правову категорію. При цьому концепт справедливості можна розглядати як моральне, етичне, культурне, соціальне і духовне поняття. У нашому варіанті концепт справедливості як філософсько-правова категорія формує основу концепції справедливого судового розгляду.

1.2 Визначення права на справедливий судовий розгляд в універсальних та регіональних джерелах міжнародного права

Ідеї справедливості є підґрунтям ліберальної концепції прав людини, яка отримала систематизоване юридичне вираження у 1776 р. у Вірджинській декларації (Декларація прав американського штату Вірджинія), яку взято за основу Конституції США 1787 р., а в 1791 р. – в основу «Білля про права». Особливе значення в контексті дослідження історії становлення та закріплення права на справедливий судовий розгляд мають П'ята поправка до Конституції

США 1787 р., яка передбачала, що «...ніхто не буде позбавлений життя, свободи або майна без законного судового розгляду», а також Чотирнадцята поправка, яка закріпила, що «...жоден штат не позбавлятиме кого-небудь життя, свободи або власності без належної правової процедури і не відмовлятиме якій-небудь особі, підпорядкованій його юрисдикції, у рівній охороні законів» [82, с. 7].

Варто наголосити на тому, що положення зазначених документів можна вважати засадничими у сучасному розумінні права на справедливий судовий розгляд, оскільки вони стали підґрунтям для формування та закріплення в інших міжнародно-правових актах. У 1789 р. у ст. 7 Французької Декларації прав людини та громадянина закріплено таке положення: «Ніхто не може бути звинувачений, затриманий або ув'язнений інакше, як у випадках, передбачених законом та у приписаних ним формах» [49, с. 74].

Слід зазначити, що теорія становлення і практика застосування прав людини мають тривалу історію. Основними віхами на цьому історичному шляху є прийняття Французької Декларації прав людини і громадянина (1789 р.), Загальної Декларації прав людини (1948 р.), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні, культурні права (1966 р.), Європейської конвенції з прав людини (1950 р.).

На думку російського вченого В. С. Нерсисянца, ступінь і характер розвитку прав людини визначається рівнем розвитку права у відповідному суспільстві. Право загалом і права людини зокрема – це не різні за суттю, функціями і призначенням феномени, які ведуть незалежне одне від одного життя, а явище принципово нового порядку і одного типу. Права людини – це необхідний, невід'ємний компонент будь-якого права як права взагалі, визначений аспект вираження сутності права як особливого типу і специфічної форми соціальної регуляції. Право без прав людини так само неможливе, як і права людини без і поза правом [147, с. 46].

Саме ця концепція справедливості отримала подальший розвиток в сучасних філософсько-правових течіях, але жодна з них, навіть постмодернізм із своїм природним фаталізмом та об'єктивізмом, не змогли її доповнити або піддати критиці. Вона і донині залишається загальноприйнятною, особливо в контексті створення міжнародно-правової системи в галузі гарантії та захисту прав людини і громадянина.

Визначаючи місце права на справедливий судовий розгляд у загальній системі прав людини і громадянина, необхідно зазначити, що воно належить до так званого першого покоління прав людини і громадянина. Будучи основним завоюванням буржуазних революцій, ці права закріплені в основних міжнародних актах і є невідчужуваними. В юридичній літературі висловлюється думка, що саме ці права слід розглядати як власно права людини, тоді як права другого та третього поколінь «...є за своєю сутністю лише «соціальними домаганнями», тобто не стільки правами, скільки привілеями на «перерозподіл національного доходу на користь соціально слабких» [115, с. 565].

Характеризуючи це право з позиції «вимірів правопорядку» (перший – права, що не можуть бути обмежені навіть під час війни або іншого надзвичайного стану (право на життя, особисту недоторканість, заборона катувань та рабства тощо), другий – вторинні права, тобто такі, що виникають з автономного тлумачення Європейським судом з прав людини певних норм, третій – норми, що забезпечують ефективний розвиток демократичного суспільства), слід зауважити, що право на справедливий судовий розгляд належить до «третього виміру правопорядку» [219, с. 27].

Проте незважаючи на різні підходи до характеристики місця права на справедливий судовий розгляд у системі прав людини та громадянина, значення його у сучасному світі не викликає жодних сумнівів. Як зазначає Дж. Макбрайд, «право на справедливий судовий розгляд є центральним у всієї конструкції правової держави...» [125, с. 9].

Право на справедливий судовий розгляд належить до так званого першого покоління прав людини та громадянина й закріплено в основних міжнародних угодах. Як зауважує Е.Л.Трегубов, «...створення міжнародних механізмів гарантій основних прав і свобод людини є одним із найбільших досягнень світового співтовариства у ХХ сторіччі» [232, с. 178].

На наш погляд, право на справедливий судовий розгляд є одним з основних елементів механізму здійснення судочинства із захисту прав і свобод людини. Загалом враховуючи попередньо проаналізовані філософсько-правові концепції справедливості, однаково складно лише на їхній основі надати чітке визначення як справедливості, так і праву на справедливий судовий розгляд. Саме тому дослідження базується спершу на визначенні нормативно-правового закріплення у міжнародних актах права на справедливий судовий розгляд, що надалі дасть можливість обґрунтувати його юридичну природу та структурні елементи.

Розглядаючи концепцію права на справедливий судовий розгляд, потрібно зазначити, що в її становленні та формування вирішальну роль відіграла Загальна Декларація прав людини 1948 р.

Саме у ст. 8 Загальної Декларації прав людини встановлено, що: «...кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом», а ст. 10 закріплено, що кожна людина для визначення її прав і обов'язків та для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення має право на основі повної рівності на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом [75, ст. 8, ст. 10].

В контексті предмета дослідження, зокрема права на справедливий судовий розгляд, концептуальні засади розробленої Дж. Роулзом теорії справедливості були покладні в основу Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, прийнятого 16 грудня 1966 р. за резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 2200А (XXI). В ньому уперше право на справедливий судовий

розгляд не лише проголошувалося, а й вимагало відповідних дій для його забезпечення з боку держави [134].

Відповідно до ч. 1 ст. 14 МПГПП всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при визначенні його прав та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Згідно з ч. 2 ст. 2 вказаного Пакту кожна держава-учасниця зобов'язана вжити необхідних заходів відповідно до своїх конституційних процедур і положень цього Пакту, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визначених у документі [134, ст. 14]. Слід зазначити, що особливістю положень ст. 14 є закріплення певних гарантій для забезпечення реалізації права на судовий захист. Так, серед них передбачено, зокрема, рівність усіх перед судами і трибуналами; обов'язок кожної держави-учасниці забезпечити будь-якій особі, права і свободи якої порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть якщо порушення було допущено особами, які діяли в офіційному статусі; обов'язок кожної держави-учасниці забезпечити застосування компетентними органами влади відповідних засобів правового захисту; право особи на виправлення судових помилок.

Наступну групу міжнародних норм універсального характеру не лише за хронологічним порядком історії створення та укладення, а й за значимістю закріплення права та загальновизнаністю норм, які забезпечують право на справедливий судовий розгляд із дотриманням процесуальних гарантій такого суду під час міжнародних і не міжнародних військових конфліктів, є норми Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р. і Додаткових протоколів до них, зокрема: ст. 71–73 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни [69]; ст. 84, 86, 99, 103, 105 і 106 Женевської конвенції про поведінку з військовополоненими [70]; ст. 49 Женевської конвенції про покращення становища поранених і хворих у діючих арміях [57]; п. 4 ст. 75 Додаткового протоколу, який стосується захисту жертв міжнародних збройних

конфліктів [57]; п. 2 і 3 ст. 6 Додаткового протоколу II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів не міжнародного характеру [58].

Центральне місце серед цих документів посідає Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р., у ст. 3 якої встановлено, що «...у випадку конфлікту, який не носить міжнародного характеру... у відношенні осіб, які безпосередньо не беруть участь у військових діях, ... забороняється засудження і застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного у належний спосіб заснованим судом при наявності судових гарантій, визнаних необхідними цивілізованими націями» [69, ст. 3]. Важливість зазначених документів полягає у закріпленні процесуальних гарантій забезпечення прав особи на справедливий суд для військовополонених, а також жертв військових конфліктів.

Положень щодо права на справедливий судовий розгляд містять Конвенція про права дитини (1989 р.), зокрема ст. 12, 37 і 40 [104], Конвенція про статус біженців (від 28. 07. 1951 р.) [106]. Значення цих міжнародних документів полягає у закріпленні права на судовий захист дитини, неповнолітньої особи, особи, стосовно якої вчинено акт расової дискримінації, біженця.

При здійсненні порівняльного аналізу норм універсальних міжнародних і регіональних нормативно-правових актів не можна применшувати значення окремих нормативно-правових актів лише на підставі регіональності (як географічного чинника) за прийняттям таких нормативних актів. На наш погляд, місце прийняття документів не завжди доцільно пов'язувати лише із територіальним масштабом регулювання відносин чи сферою дії лише на визначеній території (регіон, континент), особливо коли йдеться про необхідність правового регулювання захисту прав і свобод людини, оскільки навіть прийнятий на регіональному рівні міжнародно-правовий акт за значимістю положень, дієвим механізмом щодо захисту прав людини не поступається універсальному міжнародно-правовому акту.

Юридична природа права на справедливий судовий розгляд свідчить про те, що складно недооцінити положення такого права, яке закріплює регіональний за

дією нормативно-правовий акт, але універсальний за важливістю, значенням та повним закріпленням норми права. До такого міжнародного правового регулювання належать положення ст. 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини від 1950 р. (далі – Конвенція 1950 р.). У п. 1 ст. 6 Конвенції 1950 р. встановлено, що кожна людина при визначенні її громадянських прав та обов'язків або при висуненні проти неї будь-якого кримінального обвинувачення має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним згідно із законом. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть не допускатися в зал засідань протягом усього судового розгляду або певної його частини в інтересах збереження моралі, громадського порядку або національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін чи в разі крайньої необхідності, якщо, на думку суду, в особливих випадках публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя [124, с. 457].

Слід зазначити, що структура ст. 6 Конвенції 1950 р. є доволі складною як у викладенні та формулюванні, так і в розумінні її структурних елементів загалом. Детальніше питання юридичної природи права на справедливий судовий розгляд досліджено у п.2.2.

Стандарти справедливого судового розгляду, передбачені ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та ст. 6 Конвенції 1950 р., визначаються доволі складним, комплексним, взаємопов'язаним характером дії, що насамперед спрямовано на забезпечення належної процедури судочинства. Загальне право на справедливий судовий розгляд передбачається та є спільним для обох п.1 (перших частин) у структурі як ст. 14 МПГПП, так і ст. 6 Конвенції 1950 р., а також застосовуються при розгляді справ як кримінального, так і не кримінального характеру. Переважно п. 2–7 ст. 14 Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права та п. 2–3 ст. 6 Конвенції 1950 р. застосовуються при розгляді кримінальних справ і відповідно пов'язані із правами, що закріплюються у наступних положеннях як Пакту, так

і Конвенції 1950 р. Можна простежити взаємозв'язок як ст. 14 Пакту, так і ст. 6 Конвенції 1950 р. із ст. 15 Пакту та ст. 7 Конвенції 1950 р., що стосуються кримінального провадження. Зокрема, це положення, що гарантує «...ніякого покарання без закону» [120, с. 195].

На нашу думку, важливо виокремити зазначити акти регіональних конференцій та організацій, які не містять безпосередньо у тексті закріплення поняття «права на справедливий судовий розгляд», проте в них наявні положення щодо основної суті зазначеного права та його структурних елементів. На європейському рівні такі акти це: Підсумковий документ Віденської зустрічі держав-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 15.01.1989 р. у п.13.9 закріплює право на справедливий та публічний розгляд в розумні строки незалежним та неупередженим судом, у тому числі право на надання юридичної аргументації та бути представленим адвокатом на власний вибір [171]; Підсумковий акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі – Паризька хартія для Нової Європи від 21.11.1990 року [170] у частині «Права людини, демократія, верховенство закону...», за яким кожна особа без будь-якої дискримінації має право на справедливий та відкритий судовий розгляд тощо».

Недоліком системи Європейського Союзу вважалася відсутність в її рамках Конвенції про права людини та основні свободи. Хоча положення Конвенції 1950 р. поширювалися не лише на 27 держав-членів Європейського Союзу, а й на інші європейські країни та Туреччину [133, с. 325].

Однак 7 грудня 2000 р. прийнято Хартію основних прав Європейського Союзу. Цей документ містить 54 статті, серед яких норми щодо основних прав і свобод людини. Процесуальні гарантії прав, передбачених нею, а також загальні принципи судочинства, зазначено у гл. VI «Правосуддя», а у ст. 47 Хартії закріплено право на ефективний та справедливий судовий розгляд. Основні положення Хартії передбачають, що кожна людина має право на ефективні засоби правового захисту в суді (п. 1 ст. 47); кожна людини має право на справедливий, публічний і своєчасний розгляд її справи незалежним та неупередженим судом, створеним на підставі закону (п. 2 ст. 47) [252, с. 54].

Таким чином, у формулюванні закріплення права, на відміну від ст. 6 Конвенції 1950 р., ст. 47 Хартії містить поняття ефективного судового розгляду. Можемо презюмувати, що в цьому разі малася на увазі, крім забезпечення справедливої, належної правової процедури, необхідність створення ефективності для досягнення основної цілі та реалізації принципів судочинства. Слід також зазначити, що формулювання положення ст. 47 Хартії містить поняття «судовий розгляд», як і в ст. 6 Конвенції 1950 р., тобто не обмежується лише «правом на суд».

Серед інших регіональних документів право на справедливий судовий розгляд закріплено Американською конвенцією про захист прав людини 1969 р. Зокрема, у ст. 8 Конвенції закріплене право на справедливий суд: «Кожна особа має право на розгляд своєї справи з належними гарантіями і протягом розумного періоду часу компетентним, незалежним та неупередженим судом... у ході розгляду кожен має право, як мінімум на гарантії на основі повної рівності» [6, ст. 8]. Африканська хартія прав людини й народів 1986 р. у ст. 7 також закріплює право на судовий розгляд справи: «Кожна особа має право на розгляд її справи, а саме право звертатись до компетентних національних органів щодо дій, що порушують її основні права, які визнаються та гарантуються діючими конвенціями, законами та звичаями. А також право на захист, включаючи право вибору захисника та право на розгляд справи в розумні строки неупередженим судом» [11, ст. 7].

Арабська хартія прав людини 2004 р. (з доповненнями введеними в 2008 р.) закріпила у ст. 13 положення, що кожна людина має право на справедливий судовий розгляд, що надає достатні гарантії перед компетентним, незалежним, неупередженим судом. Водночас держава-учасниця Хартії гарантує можливість особам, які не мають достатньо необхідних фінансових ресурсів, юридичну допомогу для можливості захисту своїх прав [283].

Конвенція Співдружності незалежних держав про права та основні свободи людини від 26.05.1995 р. закріпили у ст. 6 право на справедливий судовий

розгляд. Слід зауважити, що окремі положення ст.6 Конвенції СНД загалом дублюють положення ст. 6 Конвенції 1950 р. [103].

Окремого вивчення й уваги потребують міжнародно-правові акти з питань доступу до правосуддя потерпілих від злочинів. У 80-ті рр. ХХ ст. у міжнародному праві почали приділяти багато уваги питанню прав останніх. Генеральна Асамблея ООН Резолюцією прийняла Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою, в якій міститься окремий розділ «Доступ до правосуддя і справедливе поводження з жертвами злочинів і зловживань владою» [54].

У нашому дослідженні вважаємо за доцільне застосовувати при перекладі нижчеподані формулювання назв конвенцій та застосуванні назв конвенції. Зокрема, European Convention on human rights - Європейська конвенція з прав людини 1950 р., хоча в українських офіційних джерелах вона зазначена як Конвенція про захист прав та основоположних свобод. З огляду на це пропонуємо застосовувати таке скорочення назви – Конвенція 1950 року.

Серед інших європейських конвенцій задля уникнення непорозумінь із застосування поняття європейська конвенція з прав 1950 р., слід назвати такі: Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13.12.1957 р. (European Convention on extradition від 13.12.1957); Європейська конвенція про громадянство від 06.11.1997 р. (European Convention on citizenship), Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом від 27.01.1977 р. (European Convention on the Suppression of Terrorism); Європейська конвенція про імунітет держав від 16.05.1972 р. (European Convention on State Immunity – Council of Europe); Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996 р. (European Convention on the Exercise of Children's Rights), Європейська Конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми від 20.05.1980 р. (European Convention on Recognition and Enforcement of decisions concerning custody of children and on restoration of custody of children)

Відповідно поняття European Court on Human Rights застосовуємо у перекладі назву Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), оскільки звужене поняття Європейський Суд може призвести до ототожнення з Європейським Судом Справедливості, що є судовою інституцією Європейського Союзу. Окрім того, доречним, на наш погляд, є застосування поняття Стразбурзький Суд.

Отже, на основі зіставлення філософсько-правових концепцій можна зробити висновок про тривале становлення визначення поняття «справедливість», через різнобічність поглядів щодо її сутності. Загалом справедливість можна визначити як міру логічного розподілу благ або баланс прав та обов'язків, що характерно для будь-якого суспільства, хоча сприйняття і трактування щодо поняття залежить від усталеного типу та стилю управління суспільними процесами. Розуміння категорії «справедливість» забезпечує її універсальність як з точки зору філософського контексту правових засад регулювання суспільних відносин, так і суто правового змісту суспільних відносин. У контексті судового розгляду «справедливість» виступає одночасно як аксіологічна категорія; як засіб досягнення балансу суспільних інтересів та очікувань; як основа формування правової цінності; як головна категорія у становленні права на справедливий судовий розгляд. Таким чином, визначивши та проаналізувавши регламентацію права на справедливий судовий розгляд, можна стверджувати, що основне найбільш розвинуте у положеннях право на справедливий судовий розгляд закріплено у міжнародно-правових актах як універсального (прийняття в рамках ООН), так і регіонального характеру (Рада Європи, ЄС, СНД, ОБСЄ).

1.3. Право на справедливий судовий розгляд як загальновизнана норма міжнародного права

На сьогодні суспільство відчуло гостру потребу у правовому регулюванні захисту прав людини. Основоположні права, які закріплені Конвенцією, є основними та фундаментальними правами для повноцінного буття людини та відчуття гарантування і захисту її прав. Протягом десятиліть вчені, юристи – фахівці з міжнародного права розробляли і розвивали концепції щодо юридичної природи та змісту прав людини для найповнішого їхнього закріплення у нормативно-правових актах.

Однак сьогодні демонструє факти щодо необхідності здійснення не лише теоретичних напрацювань, а й аналізу юридичної сили окремих правових норм. Більш нагальними питаннями є визначення та надання відповідного статусу в юридичній силі окремим нормам прав людини, оскільки декларування та закріплення прав – це не завжди їхнє гарантування, що відповідно впливає на подальшу реалізацію гарантованих прав та ефективність їхнього захисту.

На нашу думку, для логічного викладення матеріалу із метою досягти певних результатів в окресленому завданні варто дослідити це питання через своєрідний «ланцюжок» понять: загальновизнана норма – універсальність міжнародної норми – юридична природа імперативних норм *jus cogens* – взаємозв'язок зобов'язання *erga omnes* та *jus cogens*.

Як зазначала Н. М. Ульянова, загальновизнана норма як будь-яка міжнародна норма є результатом узгодження волі держав спочатку щодо змісту самої норми, а потім її визнання як юридично обов'язкового правила поведінки. Загальновизнані норми відображають суттєві риси загального міжнародного права як права, загального для всіх держав, у тому числі держав, які належать до різних соціально-економічних систем [242, с. 10].

Відомий учений - юрист-міжнародник І. І. Лукашук зауважив, що процес об'єктивного та очевидного зближення правових систем на рівні правозастосування характеризується помітним впливом загальновизнаних принципів міжнародного права, які закріплюють права людини та громадянина на правозастосовну діяльність у судочинстві [120, с. 115].

У Преамбулі Статуту ООН вказано на необхідність створення умов, за яких можуть дотримуватись справедливість та повага до зобов'язань, що прописані в договорах та інших джерелах міжнародного права. У п. 1 ст. 1 зазначається, що Організація дотримується цілі «...в узгодженні з принципами справедливості і міжнародного права.», а в п. 3 ст. 2 Статуту ООН закріплено, що: «...всі Члени ООН вирішують свої міжнародні спори таким чином, щоб не піддавати загрози міжнародний мир і безпеку та справедливість» [224]. Зазначений принцип відображений у Декларації про принципи міжнародного права, що стосується дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН.

Слід зауважити, що ст. 2 Статуту ООН містить основні принципи міжнародного права. На думку І. І. Лукашука, основні принципи сучасного міжнародного права – це його головні імперативні норми, що виражають основні закономірності розвитку світової спільноти. Вони мають вищу юридичну силу та обов'язковість до виконання для всіх суб'єктів міжнародного права. Відповідно всі інші норми цього права мають відповідати зазначеним принципам [118, с. 154].

Загальновизнані принципи і норми міжнародного права як юридична категорія викликають багато дискусії через відсутність будь-якого кодифікованого джерела. Такі норми не зафіксовані в єдиному міжнародно-правовому акті, а містяться в масиві звичаїв та договорів міжнародного права.

Відсутність кодифікованого джерела спричинена важливими підставами. Перша підстава пов'язана з відсутністю розробленої теорії загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, а також неможливістю формулювання їхніх необхідних та достатніх ознак для відокремлення від інших внутрішніх сутнісних особливостей міжнародного права. Друга підстава – відсутність єдиного переліку загальновизнаних принципів та норм міжнародного права обумовлено інтересами правозастосування. Зокрема, на Віденській конференції (1968-1969 рр.) було визнано нецільспрямованим створення якого-небудь єдиного переліку, оскільки це могло спричинити незіставність з іншими

нормами міжнародного права, які також відіграють доволі вагому роль у регулюванні міжнародно-правових відносин [228, с. 146].

Як зауважує російська дослідниця в галузі права Є. М. Переплесніна, загальновизнані принципи та норми міжнародного права є основою міжнародних договорів, котрі мають виконувати сторони, які укладають такі договори. Відповідно міжнародні договори – це загальновизнані принципи та норми міжнародного права, покладені в основу багатосторонніх та двосторонніх угод суб'єктів міжнародних відносин. Самі собою загальновизнані принципи і норми міжнародного права складно застосовувати в судовій діяльності, якщо вони не стали предметом міжнародного договору [157, с. 38].

Варто взяти до уваги думку С. Є. Єгорова, який зазначив, що в науці міжнародного права поняття принципу і норми використовують як рівнозначні з тією лише відмінністю, що принципами є норми, які мають більш фундаментальний характер [48, с. 44].

Серед значної кількості загальновизнаних норм міжнародного права, на основі критерію характеру впливу на регулювання відносин, як найвищої юридичної сили, виокремлюють імперативні норми – норми *jus cogens*.

Достатньо минуло донині часу від появи концепції імперативних норм, проте недостатньо практичного застосування юридичної сили та дії таких норм. Так, норми введено, їхнє поняття має конвенційне закріплення, проте реального практичного значення як «вагомого регулятора» у регулюванні та захисті прав не вбачається. Такою самою є ситуація щодо процесу набуття нормою характеру імперативності та визначення переліку таких норм. Відповідно до сьогодні не маємо чітко визначеного чи вичерпного переліку імперативних норм, як і остаточно встановлених підстав, необхідних для набуття статусу норми *jus cogens*.

На думку В. Г. Буткевича, на різних етапах становлення міжнародного права імперативні норми, хоч і змінювались, але діяли поетапно впродовж

історії його розвитку, створюючи своєрідний баланс і становлячи його найбільш стабільну частину [28, с. 247].

На сьогодні відсутній чітко сформований перелік імперативних норм *jus cogens*. Єдиним документом який містить загальне поняття та перелік норм *jus cogens*, є Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. Згідно зі ст. 53: «...договір є неважним, якщо на момент укладення він суперечить імперативній нормі загального міжнародного права...імперативна норма загального міжнародного права є нормою, що приймається і визнається міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, відхилення від якої недопустиме і яку може бути змінено тільки наступною нормою загального міжнародного права, що носила б такий же характер» [34]. Саме аналіз ст. 53 Віденської конвенції дає змогу визначити ознаки норм, які мають характер *jus cogens*. По-перше, це прийняття та визнання міжнародною спільнотою держав загалом, по-друге, недопустимість відхилення від такої норми, по-третє, наявність способу зміни такої норми *jus cogens* – лише така сама норма *jus cogens*. Слід зауважити, що Віденська Конвенція 1969 р., в якій закріплено поняття імперативної норми, стосується насамперед права міжнародних договорів та процесу укладення таких договорів.

У всіх демократичних державах людина та її права визнані найбільшою цінністю, тому вважаємо, що є підстави та аргументи розглянути окремі права людини як норми з імперативним статусом. Особливої уваги потребують права, закріплені в Конвенції 1950 р., щоб сформувати інститут імперативних норм захисту прав людини, оскільки створення такого інституту зумовить посилення механізму захисту, гарантування, безпеки прав людини.

Слід вказати на те, що часові проміжки появи в міжнародному праві концепції *jus cogens* і норм *jus cogens* не збігаються. Так, концепція *jus cogens* у міжнародному праві є давньою за походженням. Дослідники витоків цієї концепції пов'язують її появу із періодом Римського права, хоча, можливо, є і більш ранні джерела.

Однією з перших праць, спеціально присвячених нормам *jus cogens* у міжнародному праві, слід вважати дослідження американського юриста Ч. Ч. Хайда, що побачило світ у 1932 р. Автор цієї праці визнавав існування в міжнародному праві окремих норм міжнародного права, які не можуть змінюватись локальними нормами міжнародного права. Партикулярні договори, які суперечать таким загальним нормам, він вважав спірними та нікчемними. Кожна норма загального міжнародного права сама визначає свій характер, тобто в нормі міститься її визначення як імперативної чи диспозитивної [250, с. 145].

У радянський період вперше проблема норм *jus cogens* була детально досліджена в праці Г. І. Тункіна «Питання теорії міжнародного права». Проблема розглядалась у контексті співвідношення договірних норм і загальноновизнаних принципів міжнародного права. Одним з основних її висновків було положення, що «...в сучасному міжнародному праві є принципи та норми імперативного характеру, які сформувались на основі угоди між державами, які не можуть укладати локальні договори, які б відміняли дію цих принципів та норм у їх відносинах» [240, с. 127].

Щодо цього Л. Н. Шестаков зазначив, що «...в ідеалі норми загального міжнародного права наближаються до універсальності. Проте в реальному житті на шляху таких намагань є багато перешкод і, як показує практика, про повну універсальність можна говорити лише стосовно невеликої кількості норм міжнародного права» [264, с. 214].

При кваліфікації норм як загальноновизнаних необхідно враховувати, що загальноновизнаність та універсальність взаємопов'язані, взаємодоповнюючі характеристики, розривати які неможливо. Їх застосування вказує відповідно на належність норм до загального міжнародного права, яке регулює відносини між державами різних соціальних систем, і на визнання таких норм більшістю держав.

Звернемо увагу на трактування поняття «універсальність правової норми». Зокрема, слід зазначити, що універсальна призначеність і універсальна

придатність загально визнаних норм зумовлені всезагальним інтересом – всезагальною зацікавленістю держав у правовому закріпленні загально-допустимого рішення щодо щораз зростаючої кількості проблем, які стосуються інтересів людства загалом та вимагають участі у цьому максимально широкого кола держав. На нашу думку, такі ознаки свідчать на користь визначення універсальною нормою права на справедливий судовий розгляд.

Вважаємо, що є підстави розглядати право на справедливий судовий розгляд як загально визнану універсальну норму міжнародного права: загально визнаність аргументується визнанням такої норми всіма цивілізованими державами світу, що відображено у конституціях та основних національних актах і закріплено у міжнародно-правових актах, які визнані державами та ратифіковані в їхнє національне законодавство. Щодо універсальності слід зауважити, що це критерій географічної площини, оскільки у нашому разі право на справедливий судовий розгляд закріплено в універсальних, регіональних і локальних нормативно-правових актах.

Важливою ознакою, яка характеризує норму, є її загальне визнання. Така загально визнаність свідчить про сферу дії норми та охоплення суб'єктів міжнародного права. Юристи-міжнародники інколи застосовують термін «загальна норма» як «загально визнана норма». Проте таке застосування цього терміна призводить до змішування понять. З одного боку, йдеться про характеристику ступеня загальності змісту норми, а з іншого – слово «загальна» вказує на поняття, яке більш точно передається терміном «загально визнана» [242, с. 12].

Як зазначає С. М. Ягофаров, загально визнаність – категорія умовна. Дослідник сформулював концепцію з тезисом про те, що норми міжнародного права, які містять стандарти у сфері прав людини, автоматично належать до загально визнаних норм і принципів з огляду на існуючий принцип поваги прав і свобод людини. При цьому характер загально визнаності тієї чи іншої норми

визначається не статусом норми як існуючої автономно, а відношенням держави та суспільства до цієї норми як загальновизнаної [278, с. 11].

На думку Л. Н. Шестакова, загальновизнаною нормою слід розуміти правило поведінки, яке закріплює досягнутий рівень співробітництва держав та їхню загальну зацікавленість у вирішенні проблем і яке визнають як універсальне всі чи більшість держав, які є представниками різних соціально-економічних систем [264, с. 178].

У наукових джерелах із міжнародного права існують різні думки щодо поняття «загальновизнаність». Так, А. Н. Талалаєв вважає, що загальновизнані норми – це такі норми, які офіційно визнані всіма чи майже всіма державами незалежно від їхнього соціального устрою як загальнообов’язкові [228, с. 185].

Щодо цього І. І. Лукашук зауважує, що ці норми можуть бути прийняті не всіма державами, а представленою їхньою більшістю, при чому вона може бути представлена не тільки кількісно, а й якісно, представляючи меншою мірою основні політичні, соціально-економічні та правові системи [119, с. 143].

Доволі часто спостерігається неправильне тлумачення характеру імперативності норм міжнародного права, коли імперативна норма розглядається як така, порушення якої недопустиме. Таке розуміння норми *jus cogens* не відображає, по-перше, істинної специфіки таких норм, по-друге, призводить до неправильних за суттю висновків, допускаючи цим можливість існування поняття необов’язкових норм міжнародного права [48, с. 74].

Імперативність як особлива властивість норми визначається творцями норм права. В національних системах права законодавець визначає імперативний чи диспозитивний характер конкретних норм цієї системи права, а в системі міжнародного права немає «єдиного верховного законодавця». І всі його функції щодо створення норм права взяли на себе основні суб’єкти цієї системи права – держави. Крім цього, держави за спільною згодою між собою на основі договорів визначають також і характер обов’язковості норми міжнародного права [48, с. 98].

Слід наголосити, які б погляди вчених не брались до уваги щодо загальноновизнаності в кількісному аспекті, проте досі у доктрині міжнародного права не знайдено однозначної відповіді, якою має бути кількість держав чи їхній склад для визнання норми загальнообов'язковою.

Серед сучасних російських науковців у галузі міжнародного права, які досліджують проблематику права на справедливий судовий розгляд, вагомим є внесок зробила О. І. Рабцевич. На її думку, саме з точки зору кількості норма про право на справедливий судовий розгляд визнана більшістю держав. Окрім того, слід взяти до уваги ідентичність трактування складових права на справедливий судовий розгляд як у конвенціях, прийнятих у рамках ООН, так і в документах регіональних міжнародних організацій [194, с. 154].

Окремі складові права на справедливий судовий розгляд закріплені в законодавстві практично кожної держави. Крім того, у всіх державах, де є писані конституції, це право має конституційний статус. На думку О. І. Рабцевич, ця обставина може бути значним доказом існування загальної практики держав щодо закріплення та гарантування права на справедливий судовий розгляд. Деякі автори розглядають право на справедливий судовий розгляд як імперативну норму загального міжнародного права, що має характер *jus cogens*. Варто погодитись з доказом закріплення права на справедливий судовий розгляд у всіх конституціях, що є свідченням існування загальної практики держав [193, с. 32–35].

Слід зазначити, що право на справедливий судовий розгляд закріплено у конституційних актах багатьох держав світу, зокрема у ст. 45 Конституції Польщі від 1997 р. [323], ст. 103 Основного Закону Федеративної Республіки Німеччини [323], ст. 10 Конституції Чехії від 1991 р. [323], ст. 57 Конституції Угорщини [323], ст. 24 Конституції Іспанії [323]. У Конституції Німеччини право на судовий розгляд закріплене у розділі «Правосуддя», де зазначені основні гарантії здійснення судочинства. В усіх інших перелічених конституціях спільним є те, що досліджене право закріплене у розділах, присвячених фундаментальним правам людини. Отже, право на судовий

розгляд чи справедливий суд оцінюється як основоположне право людини та громадянина, визнане і закріплене в Основному Законі держав.

Наприкінці 1940-х рр. Комісія ООН з прав людини почала роботу над проектами міжнародних документів, в яких врегульовано право на справедливий суд. Першим міжнародним актом стала Загальна Декларація прав людини 1948 р. У першому її варіанті тексту йшлося лише про право «на доступ до суду», і тільки у наступних варіантах з'явилося формулювання про право «кожного на справедливий судовий процес» [168, с. 67].

У Загальній Декларації прав людини у ст. 8 закріплено, що: «...кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих конституцією або законом», а у ст. 10 визначено, що: «...кожна людина має право на основі повної рівності на те, щоб її справа була розглянута прилюдно із додержанням усіх вимог справедливості і безстороннім судом» [75, ст. 8, ст. 10].

Нині варто надати більш вагомого значення Женевським конвенціям про захист жертв війни – багатостороннім угодам, спрямованих на захист жертв збройних конфліктів, зокрема ст. 71-73 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни. Згідно зі ст. 71: «...компетентні судові органи окупаційної держави не мають права виносити будь-якого вироку без розгляду справи відповідно до встановленого процесуального порядку» [69]. У п. 2 ст. 84 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими міститься таке положення: «За жодних обставин військовополоненого не може судити будь-який суд, який не надає необхідних загальновизнаних гарантій незалежності й безсторонності й, зокрема, судова процедура якого не забезпечує підсудному прав та засобів захисту» [70]. Перелік відповідних прав і гарантій, які мають надаватись, викладений у ст. 130 і 105 цієї Конвенції.

У Женевській конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях окремий Розділ IX присвячений Правосуддю, зокрема ст. 49 закріплює

таке положення: «За будь-яких обставин обвинувачені користуються гарантіями щодо належного судового розгляду й захисту.» [71, ст. 49].

Про загальновизнаність права на справедливий судовий розгляд свідчить п. 4 ст. 75 Додаткового Протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, який містить 10 принципів судочинства, що здійснюється «за постановою неупередженого й відповідним чином створеного суду, що додержує основних загальновизнаних принципів звичайного судочинства.» [57].

За вище переліченими положеннями Женевських конвенцій можна зробити висновок, що право на справедливий судовий розгляд – це загальновизнана норма міжнародного права.

Згідно зі ст. 37 Конвенції про права дитини визнається «...право на негайний доступ до правової та іншої відповідної допомоги, а також право оспорювати судом чи іншим компетентним, незалежним і безстороннім органом та право на невідкладне прийняття ними рішень щодо будь-якої такої процесуальної дії» [104, ст. 37].

Разом з цим, варто проаналізувати закріплені у міжнародно-правових актах положення щодо справедливого судового розгляду, а також окремі їхні елементи, які дали змогу сформулювати конструкцію права на справедливий судовий розгляд та своїм закріпленням в універсальних міжнародно-правових актах засвідчили про загальновизнаність норми. У 1966 р. це право було регламентоване в ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [134, ст. 14]. Проте в цьому разі слід відзначити, що у процесі закріплення відбулась суттєва еволюція щодо розуміння державами структури цього права, починаючи з відокремлення від шести до тринадцяти елементів права.

Американський учений Т. Франк (Thomas M. Franck) у праці «Справедливість у міжнародному праві та його інститутах» здійснив дослідження поняття «справедливість» у міжнародному праві, зокрема у судочинстві. Науковець зазначив, що принцип справедливого судового

розгляду в міжнародному кримінальному процесі є «...загальним смислом справедливості», який відображається як у регіональних, так і глобальних стандартах, а також у практичній діяльності міжнародних органів [300].

Комітет з прав людини у Зауваженнях загального порядку №29 від 2001 р. щодо ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права наголосив, що від «основних принципів справедливого судочинства» ніколи не може бути відмов [79].

У липні 2007 р. Комітет з прав людини прийняв Зауваження загального порядку №32 про перегляд Зауважень загального порядку щодо ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, яка стосується права на справедливий судовий розгляд і рівність перед судами та трибуналами. У цьому документі зазначалось, що право на справедливий судовий розгляд є головним елементом захисту прав людини і процесуальною гарантією верховенства права [80].

Характеризуючи нормативне закріплення імперативних норм, слід зазначити, що неправильно пов'язувати появу імперативних норм із розробленням положень Віденської конвенції 1969 р. Конвенція лише констатувала наявність та дію таких норм, які і так існували і були частиною міжнародного права.

Як зауважила Л. Н. Шестакова, «...норми *jus cogens* – норми діючого міжнародного права, які встановлені за згодою держав. Ці норми створюються, змінюються та відміняються державами, а не даруються міжнародному праву у вигляді вічного закону» [264, с. 227].

Як стверджує В. Комаров, загальновизнані принципи і норми міжнародного права є основоположними імперативними нормами, відхилення від яких неприпустиме. На думку вченого, право на суд є загальновизнаною нормою міжнародного права *jus cogens*, яка іманентно пов'язана з міжнародним принципом верховенства права, а також є імперативною нормою, якій має відповідати національне законодавство держав [97, с. 42].

Щодо значення принципів права С. Погребняк зазначає, що основоположними принципами права слід розуміти систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що властиві цій системі права та визначають її характер і напрямки подальшого розвитку [160, с. 36].

Право на справедливий судовий розгляд має доволі складну структуру, яка виявляється як сукупність інституціональних та процедурних елементів. Проте без абсолютизації принципу права на суд стають ефемерними і права людини, і верховенство права.

Російський вчений Л. А. Алексідзе зауважує, що «...виявлення всіх норм *jus cogens* – тривала та клопітка робота, яку ще слід здійснити як у науці, так і в міжнародній практиці держав» [4, с. 165].

Для повного розуміння природи норми *jus cogens* доцільно здійснити її порівняльний аналіз із нормами *erga omnes*. Концепцію зобов'язань *erga omnes* не можна розглядати окремо від інших важливих міжнародно-правових категорій, насамперед від концепції імперативних норм міжнародного права. Обидві концепції зобов'язань *erga omnes* та *jus cogens* виникли майже одночасно у 70-х ХХ ст. і викликали справжній резонанс у наукових колах.

Українська дослідниця проблематики зобов'язань *erga omnes* О. О. Коптева вважає, що імперативні норми міжнародного права та зобов'язання *erga omnes* тісно взаємопов'язані між собою: *jus cogens* є основою для виникнення зобов'язань *erga omnes* і відповідно всім нормам *jus cogens* властиві ознаки *erga omnes* [110, с. 11]. Загалом авторка відзначає, що виникнення імперативних норм та зобов'язань перед усіма сприяло перетворенню міжнародного права на вертикальну систему, яка має квазіієрархічну структуру норм і зобов'язань. Важливими у цьому контексті є таких три питання: які норми належать до *jus cogens*, які зобов'язання мають характер зобов'язань *erga omnes* і яким чином можна забезпечити їхнє дотримання [110, с. 15].

Аналізуючи норми *erga omnes*, А. П. Рубін зазначив, що їхня важливість полягає в тому, що вони є базовими концепціями «універсальної дії». Беззаперечним, на думку вченого, є те, що деякі види діяльності держав, які непрямо стосуються інтересів третіх країн, є, тим не менш, правопорушеннями *erga omnes*, спрямованими проти всіх, і, таким чином кожен, хто має важливий аргумент для скарги, може подати її навіть до розгляду Міжнародним Судом» [284].

Норми *erga omnes* створюються для їхнього застосування до норм-принципів загального міжнародного права, однак вони встановлюють більш визначені правила поведінки, які конкретизуються у взаємних правах та обов'язках у цій сфері відносин.

Розкриваючи проблему норм *erga omnes* К. Земанек, розпочинає аналіз зі Статуту ООН та прав, які норми *erga omnes* забезпечують, зокрема – прав людини. Дослідник зазначає, що Статут ООН (ст. 55 та 56), встановлює неперервність процесу стимулювання всезагальної поваги та дотримання прав людини і фундаментальних свобод як основної цілі ООН. «До цього часу – к стверджує К. Земанек, – міжнародне право фокусувало свою увагу на суверенітеті країн та відносин між ними. Статут же означав ще один центральний об'єкт – людську істоту, пропонуючи, таким чином, зробити її суб'єктом міжнародних прав та накласти на держави відповідні зобов'язання згідно з міжнародним правом і для переваги індивідів, що перебувають під їхньою юрисдикцією» [324].

Erga omnes – це такі норми, порушення яких стосується всіх держав - учасниць міжнародного співтовариства. Це надає їм право звертатися з позовом до суду для захисту всезагальних прав та відшкодування завданої державою шкоди [256, с. 239].

Отже, незважаючи на безпосередню близькість застосування концепцій – *jus cogens* та *erga omnes*, вони мають різну правову природу. Проте щодо універсальності можна стверджувати, що ці концепції діють як інструменти досягнення однієї мети – забезпечення інтересів міжнародного співтовариства.

Поширеною є точка зору, згідно з якою норми *jus cogens* можуть створюватись у будь-якому вимірі міжнародного права, стаючи загальнообов'язковими для всіх, хоча зобов'язання *erga omnes* мають застосування винятково у сфері захисту прав людини, зокрема як протидія серйозним правопорушенням, які визначаються такими відповідно до міжнародного права [130].

Загалом формується висновок про взаємозв'язок *jus cogens* та *erga omnes*. *Jus cogens* діють завжди і повсюдно, незважаючи на юридичні факти, крім факту погодження волі держав на надання нормі імперативного характеру, а *erga omnes* виникають тільки тоді, коли відбувається порушення *jus cogens*. Загальновизнано, що всі імперативні норми міжнародного права *jus cogens* мають характер *erga omnes*. Особливо, тоді, коли вони стосуються охорони основних загальнолюдських цінностей.

Норми *jus cogens* є імперативними нормами загального міжнародного права, що превалюють над будь-якими іншими договірними та звичаєвими нормами міжнародного права. Вони визнаються міжнародним співтовариством загалом, а відхилення від них є неприпустимим. Норми *jus cogens* є основоположними, універсальними нормами, а їхня поява надала міжнародному праву нової якості – право сили поступилося силі права [98].

Слід вказати, що вперше поняття зобов'язань перед міжнародним співтовариством загалом або зобов'язань *erga omnes* з'явилося у рішенні Міжнародного Суду ООН у справі про компанію Барселона Трекшн у 1970 р. «Необхідно чітко розмежовувати зобов'язання держави перед міжнародним співтовариством загалом та ті, що виникають відносно іншої держави. За своєю природою перші стосуються всіх держав» [130].

Проте кожна норма навіть згідно з договором може бути підставою для виникнення зобов'язання. Такі норми можуть формуватись у практиці держав як звичаєві, так і безпосередньо ставати нормами загального міжнародного права. Доволі часто такі норми формуються в результаті визнання державами положень, що містяться в резолюціях міжнародної організації чи конференції.

Наприклад, таким чином набули значення норми, що містяться в Загальній Декларації прав людини 1948 р.

Цікавою є думка Н. В. Дрьоміної-Волок про імперативний характер будь-якої норми національного або міжнародного права, що залежить від рівня небажання настання наслідків її порушення. Саме рівень дотримання норм права як результат ефективності діяльності держави у здійсненні превентивних та охоронних правових заходів відображає стан правопорядку всередині цієї держави [52].

У науці міжнародного права дотепер не існує консенсусу щодо визначення поняття «норма *jus cogens*» та її місця в системі міжнародного права. Статус *jus cogens* означає неможливість зміни або скасування норми суб'єктами права та загальне зобов'язання дотримуватись її диспозиції.

Російський вчений Л. А. Алексідзе визнає, що *jus cogens* у міжнародному праві складається переважно із приписів, котрі виражають неминучі в доступному для огляду майбутньому моральні імперативи, з огляду на загальнолюдські цінності не можуть бути змінені не тільки на локальному рівні, а й за загальною згодою держав [4, с. 179].

Слід наголосити, що норми *jus cogens* – це не окреме джерело міжнародного права, а особливий статус певних його норм, які можуть існувати у формі договору чи звичаю. В англійських працях з міжнародного права часто застосовують вираз «*norm of jus cogens rank*», тобто «норма статусу *jus cogens*». Отже, норма *jus cogens* – це існуюча норма міжнародного права, яка за своєю значимістю та всесвітнім визнанням набула найвищого імперативного статусу [310].

Доволі вагомим є висновок Н. В. Дрьоміної-Волок, що зростання кількості випадків посилок на норми *jus cogens* міжнародними та національними судовими органами, підтримка цієї теорії та певне розширення її матеріального наповнення з боку найбільш авторитетніших юристів-міжнародників світу вказує на тенденцію «імперативізації» міжнародного права загалом. Статус імперативних норм означає неможливість їхньої зміни або скасування

суб'єктами права та загальне зобов'язання дотримуватись їхньої диспозиції. Виникнення концепції існування, превалюючи за юридичною силою норм, є доказом визнання міжнародним співтовариством необхідності позитивно-правових заходів для забезпечення світового правопорядку. Об'єктивною реальністю є не тільки існування імперативних норм, а й їхня ефективність як інструменту стримування протиправних дій з боку держави [52].

Імперативна правова норма є динамічним поняттям, що піддається змінам, і свідченням правового та політичного *status quo* у міжнародній спільноті. Саме міжнародне право постійно та швидко змінюється. Це є причиною більшого визнання примату *jus cogens*, звичаєвого міжнародного права, особливо коли йдеться про їхнє застосування [314].

Коли право, будучи внутрішнім чи міжнародним, відображає сподівання суспільства й охоплює його уяву, набуває моральної та політичної сили вплив, який може бути рідко передбачений, і часто перевершує очікування законодавця. Ті, хто вважає, що реальна політика означає тільки військову і політичну потужність, не винесли уроки з історії про силу ідей та іронію лицемірства. «Після цього широкого і загального дослідження про стан «цінностей» у світі, в якому ми живемо сьогодні, і його вплив на теорію та судову практику ми повинні тепер звернутися до конкретних прав людини та їх статусу як імперативної правової норми» [314].

Незважаючи на доволі часте посилення на *jus cogens*, на сьогодні існує дуже мало прецедентів застосування таких норм. Присутність таких норм у структурі сучасного міжнародного права нині практично не викликає сумнівів, проте питання про їхню конкретну природу залишається невизначеним. Колишній член Комісії з міжнародному праву А. Яковідас представив робочій групі у 1993 р. документ про *jus cogens*. У цьому документі він висловив зауваження практично за чверть століття, що з моменту прийняття Конвенції (Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.) не появилось жодних авторитетних стандартів, які могли би визначити точний правовий

зміст *jus cogens* чи процес, за допомогою якого міжнародні правові норми зможуть набувати імперативного статусу [301].

Дослідження цієї проблематики Комісією з міжнародного права має за мету розглянути в цьому контексті основні питання, зокрема щодо характеру норм *jus cogens*, вимоги до визначення норми як норми *jus cogens*, ілюстративний перелік норм, що отримали статус *jus cogens*, результати та наслідки *jus cogens*.

Підхід до надання статусу *jus cogens* базується на широко розповсюдженій практиці і на *opinio juris* держав, оскільки визнання «...присутнє в багаточисельних міжнародних договорах універсального застосування» та «введення в національне законодавство практично всіх держав» [194, с. 89].

Дослідження характеру *jus cogens* може стосуватись, наприклад, відносин між *jus cogens* та звичаєвим міжнародним правом, а також різниці між *jus cogens* та потенційно пов'язаними з ними концепціями, такими як невід'ємні права в міжнародних договорах з прав людини та зобов'язаннях *erga omnes*. Вимога до отримання нормою статусу норми *jus cogens* сформульовано в ст. 53 Віденської конвенції 1969 р. Водночас у Комісії є можливість розробити елементи, які можуть бути використані, щоб визначити, що норма не лише є нормою загального міжнародного права, а й отримала статус *jus cogens*.

Пропонується підготувати ілюстративний перелік норм, який нині визнані як норми *jus cogens*. Такий перелік має базуватись на аналізі рішень Міжнародного Суду, судів та трибуналів і містити чіткі зрозумілі коментарі, щоб усунути розбіжності у розумінні. Проте будь-який підготовлений перелік слід вважати вичерпним. Найскладнішим завданням є простеження результатів та наслідків *jus cogens*, що відповідно потребує детального аналізу правової практики як міжнародних, так і національних судів.

Обґрунтування правил щодо *jus cogens* було особливо значимим для національних суддів, юристів, осіб, які не є фахівцями в галузі міжнародного права, проте у них може виникнути необхідність застосовувати норми міжнародного права та норми *jus cogens*.

Отже, враховуючи насамперед, значимість захисту та протидії порушенню прав людини, а також необхідність гарантування і виконання покладених на державу міжнародних зобов'язань, постало питання надання праву на справедливий судовий розгляд особливого статусу норми *jus cogens*. Основні аргументи підтверджують загальновизнаність, універсальність норми права на справедливий судовий розгляд; закріплення у міжнародно-правових актах необхідності захисту прав людини; відображення у конституціях іноземних держав. Це безпосередньо зумовлено новими викликами та змінами, що спричиняють порушення чи обмеження права на справедливий судовий розгляд.

1.4. Міжнародно-правовий механізм захисту права на справедливий судовий розгляд

Проголошення та закріплення у міжнародно-правових та нормативно-правових актах окремих держав права особи на судовий захист демонструє готовність міжнародної спільноти до ведення відкритого діалогу в цій сфері. Найбільша проблема полягає у реальному забезпеченні процесу реалізації цього права. При цьому інституційна складова, наприклад, у вигляді Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), є необхідною, але не достатньою умовою для такої реалізації. З огляду на специфічність соціального змісту право як система загальноприйнятних норм поведінки передбачає необхідність їхнього дотримання таким чином, щоб не виходити за межі визначених і санкціонованих державою моделей суспільних відносин. Проте ці моделі є біхевіористичними, адаптивними, а інколи навіть й імітаційними, тобто їхня структура виражається лише крізь призму свідомості конкретних учасників суспільних відносин та обмежень, встановлених державою у вигляді допустимих норм поведінки. Відповідно реалізація права настільки

дискусійним поняття, наскільки варіативним є набір засобів правового регулювання в умовах конкретного середовища.

В цьому контексті важливим є змістовне наповнення правової категорії «механізм реалізації права». На сьогодні в юридичній науці немає єдиного підходу до трактування цього поняття. Проте, незважаючи на універсальність міжнародно-правових норм та їхню обов'язковість для виконання національними правозахисними і правоохоронними інституціями, поняття «механізм реалізації права» в кожній конкретній країні трактується на основі доктрини права, що є прийнятною в умовах того політичного режиму, який панує в ній. Недопустимість залежності повноти реалізації особою своїх прав та свобод від розуміння владою різних країн принципу «демократичність» призвела до необхідності створення єдиних наддержавних інституцій захисту прав. Однією, з них такою інституцією, є ЄСПЛ, створення та діяльність якого спрямована на захист того кола прав, які закріплені в Конвенції 1950 р. Наявність такого міжнародно-правового документа не означає тотожність механізмів реалізації прав особи на захист власних інтересів у кожній конкретній державі, але це є передумовою створення універсального механізму реалізації такого права в міжнародних судових інстанціях.

Як вказує О. Б. Прокопенко, право на справедливий суд є суб'єктивним правом особи, яке забезпечує реалізацію інших її прав в разі їхнього невизнання, оспорювання або порушення іншими суб'єктами правовідносин, у тому числі державою в особі її органів та посадових осіб. Право на справедливий суд належить до процесуальних прав-гарантій, закріплених на національному та міжнародному рівнях, у забезпеченні яких держава і міжнародна спільнота відіграють важливу роль. Остання має полягати як у вчиненні активних дій, спрямованих на створення конкретних механізмів забезпечення цього права, так і в утриманні від учинення дій, що можуть створювати фактичні правові перешкоди у ході його реалізації [168, с. 181–184].

Отже, гарантування особі права на справедливий судовий розгляд має відбуватися паралельно із закріпленням відповідного механізму його реалізації, що на сьогодні день є найбільш актуальним завданням не лише для України, й для багатьох інших держав та міжнародних правозахисних чи судових інстанцій через відсутність єдиного методологічного підходу до визначення змісту такого механізму.

Аналізуючи категорію «механізм реалізації права», слід звернути увагу на те, що «право на справедливий судовий розгляд» можна розуміти в двох аспектах: по-перше, як сукупність задекларованих норм, що регламентують порядок звернення особи до національних чи міжнародних судових інстанцій у процесі захисту своїх інтересів, по-друге, як об'єктивний і невід'ємний елемент правовідносин, застосування якого особою відбувається за її бажанням та зумовлюється зовнішніми обставинами. Таким чином, право на справедливий судовий розгляд - своєрідна додаткова модель соціальної поведінки особи, яка об'єктивно існує, але реалізація котрої відбувається лише за певних умов.

Щодо цього Н. М. Чепурнова та А. В. Серьогін зауважують, що механізм захисту суб'єктивного права, в тому числі в судовому порядку, є частиною механізму реалізації права. Ця частина як окремий модуль поведінки існує незалежно від того, в який спосіб будуть розвиватися суспільні відносини за участі особи [255, с. 309–320].

М. В. Цвік акцентує увагу на тому, що залежно від юридичного механізму забезпечення розрізняють правореалізацію, що відбувається в межах правових відносин, котра здійснюється поза ними. У першому разі набуття суб'єктами правореалізації юридичних прав і обов'язків (що є необхідною передумовою цього процесу) зумовлюється фактором встановлення між цими особами вказаних правових зв'язків. У другому ж – юридичні права й обов'язки суб'єктів правореалізації впливають безпосередньо із закону, а отже, здійснення ними приписів правових норм не залежить від будь-яких додаткових обставин. М. В. Цвік вказує на той факт, що змістом реалізації

більшості правових норм є здійснення (виконання) суб'єктами права суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, що виникають на підставі приписів.

При цьому механізм реалізації прав особою апріорі закладений у таких приписах, тому реалізація норм права може бути визначена як процес їхнього фактичного втілення в суспільних відносинах через правомірну поведінку соціальних суб'єктів, які здійснюють належні їм суб'єктивні юридичні права та обов'язки. Інакше кажучи, механізм реалізації права закладається або в нормі права, якщо її реалізація передбачає вчинення унікальних дій, або в установчих нормах, що є загальними для кожної окремої галузі права [77, с. 359–365].

М. С. Кельман та О. Г. Мурашин наголошують, що реалізація норм права – це втілення положень правових норм у фактичній діяльності (поведінці) суб'єктів права, а механізм реалізації права – це спосіб такого втілення. Дослідники зазначають, що механізм реалізації прав слід відрізняти від форми реалізації, але при цьому кожна форма характеризується наявністю характерною лише для неї механізмом [76, с. 209–212].

Подібної точки зору дотримується Л.А. Луць, уточнюючи, що механізм реалізації права має загальний вигляд для різних форм його реалізації із незначними нюансами та особливостями, з зумовленими різним ступенем участі суб'єктів відносин в його реалізації [122, с. 277–290].

Неоднозначно поняття «механізм реалізації права» трактують О. А. Іванов та В. П. Іванов. Так, під механізмом реалізації права вони розуміють втілення правових розпоряджень у поведінці учасників правовідносин, фактичне здійснення суб'єктами права нормативних розпоряджень у формі дотримання заборон, виконання обов'язків, використання прав і вживання юридичних норм [230, с. 187].

В цьому контексті необхідно навести точку зору О. В. Зайчук та Н.М.Оніщенко, які механізм реалізації права розуміють як діяльність суб'єкта права - зобов'язаної сторони, законотворчого органу, правозастосовного органу та наявність юридичних норми, які регулюють їхню діяльність. Дослідники акцентують увагу на тому, що поняття «механізм правового

регулювання» або «юридичний механізм» вживають в юридичній науці у двох неоднакових за змістом значеннях. Часто його використовують як синонім поняття «правове регулювання», хоча «юридичний механізм» також пов'язують безпосередньо з реалізацією норм права. Механізм правового регулювання асоціюється з набором засобів, за допомогою яких здійснюється це регулювання на стадії реалізації права. Слід зазначити, що ці два тлумачення не виключають одне одного, хоча в другому з них смислове навантаження більш сфокусоване (влучне) [72, с. 201–202].

З огляду на предмет дослідження сконцентруємо увагу на міжнародному механізмі реалізації права (закріпленому в системі міжнародно-правових угод) на справедливий судовий розгляд.

Відповідне визначення механізму реалізації права запропонував В. І. Червонюк. Зокрема, на його думку, механізм реалізації права – це засоби та інститути, які забезпечують досягнення фактичних цілей правових розпоряджень у фактичній правомірній діяльності суб'єктів. Такий механізм охоплює комплекс заходів матеріально-технічного, організаційно-управлінського, ідеологічного (соціально-психологічного) характеру, які здійснює держава, її органи і посадові особи котрі мають завдання забезпечити реальну дію права в суспільному житті [266, с. 286–287].

Якщо це визначення перевести на наддержавний (міжнародний) рівень, то можна дійти висновку, що механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд передбачає комплекс матеріально-технічних, організаційно-управлінських та інших заходів, які здійснює та міжнародно-правовою інституцією, до юрисдикції якої належить захист прав громадян. Проте, слід зауважити, що активну участь у забезпеченні функціонування міжнародно-правового механізму реалізації права на справедливий судовий розгляд бере також держава, оскільки без ратифікації тієї чи іншої конвенції чи декларації сама легітимізація такого механізму в межах конкретної країни неможлива. А інакше кажучи, він може існувати в міжнародно-правовій дійсності як

об'єктивна реальність, але доступ громадян такої держави до нього буде обмежений.

О. Ф. Скакун механізмом реалізації права розуміє як сукупність установчих, організаційних, матеріально-технічних та соціальних складових процесу взаємодії учасників суспільних відносин у ході реалізації їхніх суб'єктивних права або як процес впливу суб'єкта суспільних відносин на об'єкт. Інакше кажучи, механізм реалізації права – це елемент динаміки правовідносин [217, с. 382–401].

На думку О. В. Девятової, специфіка внутрішньодержавного механізму застосування загальноновизнаних принципів та норм міжнародного права про права людини полягає в тому, що застосування таких норм відбувається впродовж трьох етапів. На першому етапі загальноновизнані принципи та норми щодо прав людини трансформуються в конституцію, на другому – конституційні норми конкретизуються в галузевому законодавстві, а на третьому – відбувається пряме застосування загальноновизнаних принципів і норм, які юридично обов'язкові, але часто не враховані при конкретизації конституційних норм у галузевому законодавстві [48, с. 28–30].

Можна стверджувати, що відносно механізму застосування загальноновизнаних принципів і норм, які відображають стандарти людини, простежується два самостійних види діяльності, зокрема діяльність з боку як законотворення так і правозастосування, спрямована на забезпечення та захист прав і свобод людини, на основі яких досягається реалізація загальноновизнаних принципів та норм щодо прав людини.

Цікавий підхід до розуміння категорії «механізм реалізації права» застосовує О. С. Шабуров. Він акцентує увагу на тому, що не слід вважати механізм забезпечення реалізації права передумовою реалізації особою самого права. Крім того, вчений зауважує, що недоцільним і навіть хибним є поділ механізму реалізації на складові, тому що і забезпечення, і захист прав є процесами, які супроводжують його дію [259, с. 395–396].

Проте з цією думкою дослідника, на наш погляд, не варто погоджуватись, оскільки при більш детальному аналізі можна дійти висновку, що міжнародний механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд є доволі складним процесом, який містить певні складові: підсистему елементів, пов'язаних з діяльністю суб'єкта реалізації (активні дії, спрямовані на захист свого права, що передбачають подачу відповідної заяви чи клопотання, вибір представника тощо); підсистему елементів, пов'язаних із діяльністю компетентних міжнародних правозахисних інстанцій, як наприклад, ЄСПЛ (йдеться насамперед про такі елементи, як правозастосування, стимулювання, охорона, контроль, юридична відповідальність); процесуальну підсистему – порядок реалізації особою свого права на справедливий судовий розгляд (фактично це основний елементом механізму реалізації права, оскільки термін «реалізація» вказує на певний процес).

Натомість О. В. Зайчук та Н. М. Оніщенко в механізмі реалізації права виокремлюють більшу кількість елементів, кожний з яких, взаємодіючи з іншими з метою виконання кінцевого завдання, виконує специфічні функції. До таких елементів вчені зараховують [230, с. 416–418]: норми права, які визначають абстрактну модель поведінки суб'єктів у передбачених гіпотезами ситуаціях; юридичні факти, які є передумовами (підставами) виникнення, змін, припинення правовідносин; акти застосування права як засобу запуску механізму дії правовідносин, конкретизації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків (цей елемент наявний лише при реалізації норм права шляхом застосування); правовідносини, в процесі яких відбувається переведення нормативних моделей в індивідуальну правомірну поведінку суб'єктів, зміст якої становлять фактичні акти–дії; акти–дії з реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, які є матеріалізацією, перетворенням права в правові норми – поведінку [223].

Водночас, слід звернути увагу на сукупність міжнародних механізмів реалізації права на справедливий судовий розгляд. Так, на основі викладеного вище можна виокремити декілька критеріїв, за якими ці механізми можна

класифікувати. Це означає, що вони утворюють доволі складну і навіть громіздку систему, супроводжуючи кожен з етапів формування та реалізації міжнародно-правових норм. Зокрема, можна запропонувати такі критерії класифікації: 1) за етапами (стадіями) дії права: правоутворення, правотворчість, правореалізація; 2) за змістом окремих складових механізму реалізації права: соціальний, психологічний тощо.

Доцільність їхньої класифікації полягає в підвищенні ефективності їхнього застосування, оскільки аналіз кожного окремого елемента механізму реалізації права дає змогу точно виокремлювати найбільш проблемні складові процесу захисту особою своїх прав загалом.

Отже, механізмом реалізації права доцільно розуміти насамперед як комплекс організаційних і матеріально-технічних засобів практичного виконання юридичних приписів. Такий механізм є складним комплексом взаємозалежних та взаємозумовлюючих елементів. Водночас цей механізм є невід'ємним елементом правової реальності, який існує в незалежності від того, чи він використовується під час реалізації суб'єктами відносин своїх прав, чи ні. Проте в будь-якому випадку наявність такого механізму характеризує ефективність правового регулювання.

Відповідно міжнародний механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд – це сукупність організаційних і матеріально-технічних засобів, спрямованих на повноцінне забезпечення процесу захисту особою своїх прав у судовому порядку. Такі механізми, як правило, закріплюються в міжнародно-правових актах, що регулюють діяльність тієї чи іншої міжнародної установи (інституції) у сфері захисту прав і свобод особи.

На думку О. Б. Прокопенко, такі акти не є однорідними. Вчений пропонує здійснити їхню класифікацію на основі визначених критеріїв. Так, дослідник зазначає, що серед міжнародно-правових актів, які регламентують право особи на справедливий суд, можна виокремити акти універсального (прийняті органами ООН) і регіонального (ухвалені регіональними міжнародними організаціями) характеру. Іншою підставою для класифікації є наявність чи

відсутність міжнародного механізму контролю за дотриманням виконання вимог відповідного акта. Найбільш відомими інституціями є Комітет з прав людини ООН і Європейський суд з прав людини. Слід також вказати на міжнародно-правові документи, що встановлюють право на справедливий судовий розгляд, яке поширюється на усіх осіб (універсальне), і право на справедливий суд для певних категорій осіб, зокрема біженців, військовополонених, жертв війни, дітей (спеціальне) [168, с. 181–184].

Оцінюючи міжнародно-правовий механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд, необхідно брати до уваги також той факт, що Україна є членом Ради Європи (з 31 жовтня 1995 р.), у зв'язку з чим зобов'язана дотримуватись міжнародних стандартів у сфері прав людини [92, с. 83–89]. Наприклад, кожна особа-громадянин держави-учасниці Ради Європи може звернутись із скаргою до Комітету ООН з прав людини. Це право надане на підставі Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. і Факультативного протоколу до нього. Комітет з прав людини складається з 18 експертів, які розглядають індивідуальні скарги на порушення передбачених у Пакті прав з держав, що ратифікували Факультативний протокол. Отримавши скаргу, Комітет доводить цей факт до відома держави-порушника, яка має протягом 6 місяців надати письмові пояснення щодо цього порушення і заходів, яких буде вжито для відновлення прав. Подібні процедури щодо забезпечення права особи на справедливий судовий розгляд відбуваються і в інших міжнародних установах та організаціях, розгалуженість яких зумовлюється великою кількістю відповідних декларацій, конвенцій та інших міжнародно-правових актів як загальносвітового, так і регіонального рівнів.

Загалом можна так відокремити такі міжнародні організації з прав людини, компетентні вживати заходи, спрямовані на відновлення порушених прав осіб:

– органи та інституції ООН: Рада з прав людини ООН, Комітет з прав людини ООН, Комітет з економічних, соціальних та культурних прав, Комітет з ліквідації расової дискримінації, Комітет з ліквідації

дискримінації по відношенню до жінок (гендерної дискримінації), Комітет проти тортур, Комітет з прав дитини, Комітет у справах захисту прав всіх трудящих мігрантів та членів їх сімей, Комітет з прав інвалідів;

– міжнародні представники: Верховний комісар ООН з прав людини, Верховний комісар ООН у справах біженців, Комісар Ради Європи з прав людини, Верховний комісар ОБСЄ з національних меншин, Спеціальний представник ОБСЄ із запобігання торгівлі людьми, Представник ОБСЄ зі свободи ЗМІ;

– регіональні органи та установи: Африканська комісія з прав людини та народів, Африканський суд з прав людини та народів, ЄСПЛ, Європейський комітет із запобігання тортур, Європейська комісія із боротьби з расизмом та нетерпимістю, Європейський комітет з соціальних прав, Консультативний комітет Рамочної конвенції із захисту національних меншин, Комітет експертів Європейської хартії регіональних мов та мов меншин, бюро з демократичних інституцій та по правах людини, Агентство ЄС з прав людини, Міжамериканська комісія з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини.

Таким чином, можна зробити такі висновки. По-перше, система міжнародних актів, органів та інституцій у сфері захисту прав людини надзвичайно розгалужена, що інколи зумовлює проблеми щодо практичної їхньої реалізації. Щодо цього слід погодитися із точкою зору А. П. Касумової, що для існування і функціонування такої кількості міжнародних установ необхідно ухвалити велику кількість нормативно-правових актів, які б регулювали діяльність таких органів. Це питання деякою мірою врегульоване Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., яка встановлює, що захисту своїх прав, необхідно звернутись до системи судової

практики (так зване Страсбурзьке право). На Європейському континенті це можна зробити завдяки двом органам: Європейській комісії з прав людини і Європейському суду з прав людини. Загалом, наявність значної кількості міжнародних інстанцій, куди особа може подати скаргу в разі порушення її прав і свобод, позитивно характеризує систему захисту прав людини у світі [81, с. 83–89]. Аналогічні інституції діють в Африці, Америці, і тому їхня діяльність схожа, а отже, ідентичним є механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд.

По-друге, сукупність міжнародних органів та інституцій у сфері захисту прав особи можна розділити на три типи:

- комітети або комісії, які провадять постійний моніторинг стану дотримання прав та свобод людини;
- інституції прямого втручання та реагування на порушення прав людини (інститути уповноважених у справ людини);
- судові інстанції.

Кожен з цих типів установ має власні компетенції та засоби реагування, але їхнє функціонування відбувається за схожою моделлю, яку схематично можна представити таким чином (рис. 1).

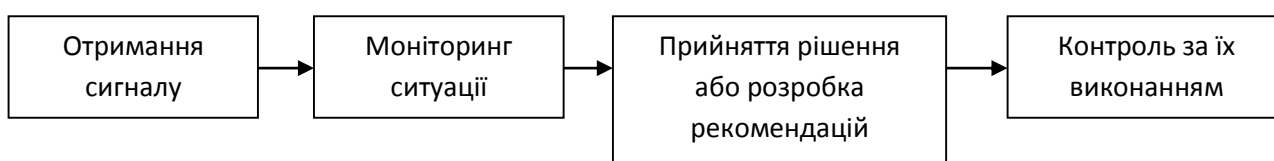

Рис. 1. Загальна модель реагування міжнародних установ та організацій у сфері захисту прав людини

У рамках цієї моделі фактично відбувається реалізація аналізованого міжнародного механізму, але в умовах кожної конкретної установи чи організації структурне (змістовне) наповнення такого механізму може дещо відрізнятися. Це не означає, що не дотримується загальна мета – захист права особи, але діяльність, наприклад, Верховного комісара ООН з прав людини та Комітету з прав людини ООН відрізняється за масштабами охоплення

проблеми та за функціональними можливостями вказаних міжнародних інстанцій. Спільним залишається алгоритм їхньої роботи, хоча відрізняється характер тих самих дій з реагування на порушення прав особи: у разі з Верховним комісаром відбувається реагування на конкретний випадок, тоді як Комітет провадить постійний моніторинг ситуації.

Однак слід зауважити, що механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд власне в інстанціях та в інших міжнародних установах відрізняється ступенем обов'язковості виконання рішень таких інстанцій державою або окремими державними органами, щодо яких було прийнято рішення про усунення порушень прав особи та їхнє відновлення.

Міжнародні та регіональні судові інстанції є свого роду наддержавним продовженням судової системи країни, а отже виконання їхніх рішень відбувається в рамках чинного національного виконавчого законодавства. Так, наприклад, рішення Комітету з ліквідації расової дискримінації не належать до компетенції органів системи виконання судових рішень, а лише відповідних урядових установ держави. Це означає, що хоча рішення такого комітету є обов'язковими для реагування на них держави, але ступінь чи обсяги такого реагування можуть варіюватися залежно від різних умов. Водночас рішення міжнародних судів – це конкретні приписи, реагування на які є обов'язковим, що передбачається відповідними конвенціями та деклараціями. Таку ситуацію вважаємо логічною, хоча може виникнути питання, яким чином механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд стосується діяльності міжнародних несудових інстанцій.

Відповідь на це запитання знаходимо в загальній теорії прав людини та громадянина, яка передбачає, що будь-які порушені соціальні, трудові та інші особисті права, визнані та задекларовані державою, особа має право захищати всіма доступними законними засобами. Йдеться в тому числі і про право особи звертатися до суду за відновленням порушених прав. Діяльність більшості міжнародних правозахисних установ та організацій спрямована на усунення системних порушень прав людини, але така системність виявляється через

окремі недоліки національного законодавства країн або неефективність функціонування створеної в державі системи захисту прав особи. При цьому право особи на справедливий судовий розгляд розглядається в двох аспектах: *по-перше*, як окреме природне право особи; *по-друге*, як спосіб захисту інших порушених прав чи відновлення свобод.

В цьому разі передбачається реалізація права особи на справедливий судовий розгляд винятково в міжнародних судових інстанціях. В другому – йдеться про неспроможність захисту особою своїх прав на національному рівні, що привертає увагу навіть несудових міжнародних установ та організацій. Передбачається, що особа не може захистити свої права всіма доступними їй засобами в рамках правозахисної та судової системи держави через неефективність або невідповідність таких систем міжнародним правозахисним стандартам.

Характеризуючи предмет дослідження, слід зазначити, що відповідно до ЄСПЛ міжнародний механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд закріплюється безпосередньо в Конвенції 1950 р. Якщо в Розділі I Конвенції 1950 р. декларуються права та свободи особи, в тому числі право на справедливий судовий розгляд, то в Розділі II закріплюється механізм реалізації такого права особи, але лише щодо захисту прав безпосередньо в ЄСПЛ. Аналізуючи Розділ II Конвенції 1950 р., можна наочно побачити структуру та оцінити складність міжнародного механізму реалізації права особи на справедливий судовий розгляд, який містить установчий, правотворчий, правозастосовний та інші елементи [65, с. 460].

Зокрема, уособленням установчого елементу є ст. 19–24 Конвенції 1950 р., які визначають порядок створення ЄСПЛ (ст. 19), його кількісний склад (ст. 20), критерії, що висуваються до його суддів (ст. 21), порядок виборів суддів (ст. 22), термін повноважень і порядок звільнення з посади (ст. 23), а також встановлюють правовий статус Канцелярії ЄСПЛ та доповідача (ст. 24) [64, ст. 19–24].

Процесуальний елемент міжнародного механізму реалізації права на справедливий судовий розгляд регулюється ст. 25–41 Конвенції 1950 р. У них визначається статус кожної процесуальної дії, юрисдикція суду, а також повноваження та порядок здійснення правосуддя ЄСПЛ та окремими його органами. Правотворчий елемент уособлюється в ст. 42–50 Конвенції 1950 р., якими регулюється процедура винесення рішень або консультативних висновків судом, їхній зміст, порядок оприлюднення та виконання, а також встановлюються умови їхньої прийнятності та обов’язковості виконання [64].

Конвенція 1950 р. закріплює також матеріально-технічний елемент аналізованого механізму, визначаючи порядок здійснення витрат на забезпечення діяльності суду (ст. 50) та привілеї й імунітети суддів (ст. 51) [64].

Отже, реалізація права на справедливий судовий розгляд сама собою є складним процесом і, крім декларації самого права, постає необхідність визначити та закріпити механізм його практичної реалізації з метою уніфікації процедури захисту особою своїх прав. Так, звернення особи до ЄСПЛ або до інших міжнародних правозахисних організацій викликане надзвичайною необхідністю встановлення справедливості та відстоювання її свобод. Така потреба виникає через відсутність спроможності захистити свої права на національному рівні.

Аналіз норм Конвенції та практики діяльності ЄСПЛ дають змогу розробити та запропонувати певне схематичне уособлення міжнародного механізму реалізації права на справедливий судовий розгляд. (рис. 2.)

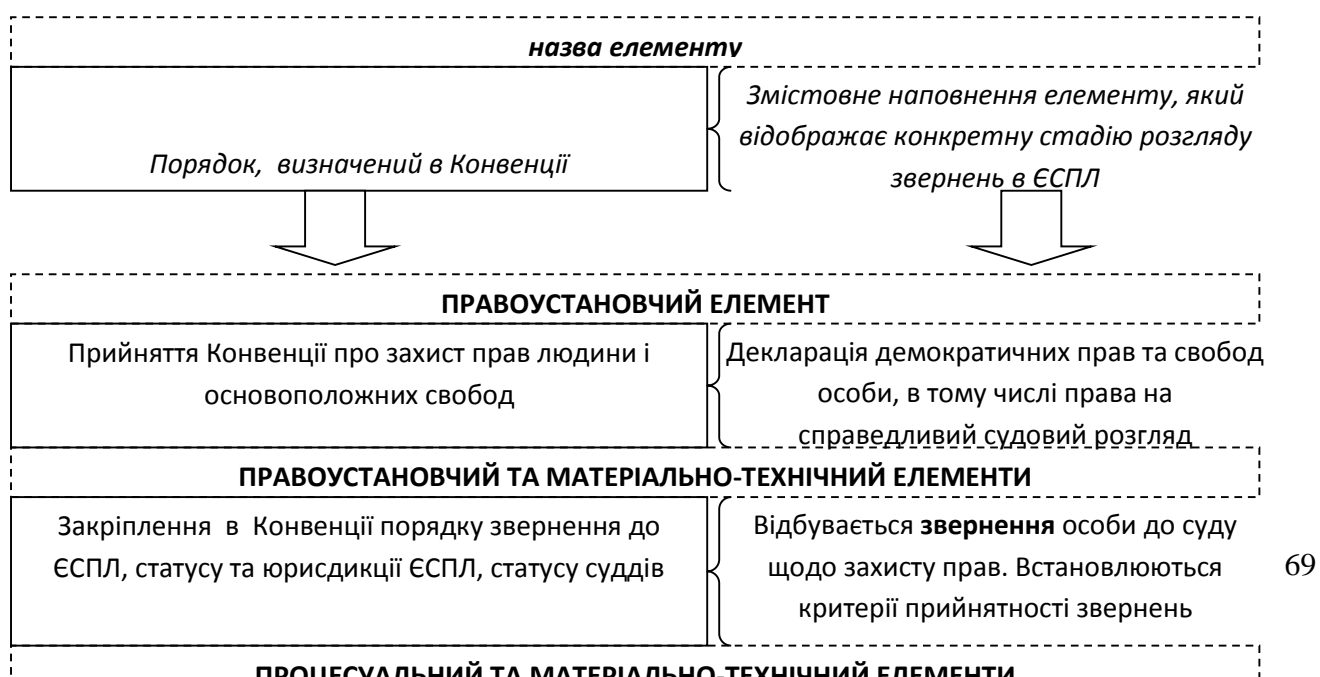

Рис. 2. Структура міжнародного механізму реалізації права на справедливий судовий розгляд в ЄСПЛ.

Таким чином, пропонується концепція, згідно з якою кожному окремому процедурному етапу (від звернення до ЄСПЛ до винесення та виконання його рішень) відповідає певний елемент механізму реалізації права на справедливий судовий розгляд або декілька елементів одразу. Це дасть змогу системно окреслити проблему ефективності діяльності ЄСПЛ та проаналізувати недоліки в його діяльності зокрема, а також забезпечить нові можливості для пошуку шляхів скорочення терміну проходження справ через систему органів ЄСПЛ.

Абстрагуючись від ЄСПЛ та розглядаючи міжнародний механізм реалізації права особи на справедливий судовий розгляд загалом, доходимо висновку, що реалізація такого права передбачає наявність п'яти етапів: декларація права, звернення до компетентного органу для захисту права або відновлення права особи, розгляд такого звернення, винесення вмотивованого рішення та виконання цього рішення. При цьому перший етап – декларація права – є необхідною та достатньою умовою для подальшої реалізації всіх інших етапів.

Отже, доцільно більш детально проаналізувати загальну структуру міжнародного механізму реалізації права на справедливий судовий розгляд.

Так, першим його елементом є встановлення (закріплення) та легітимізація можливого способу реалізації особою права на справедливий судовий розгляд або на захист особою інших прав і свобод шляхом звернення до міжнародної судової інстанції. Цей елемент передбачає не лише декларацію такого права особи в міжнародно-правовому акті, а й належним чином ратифікацію такого акта на національному рівні. Якщо держава не ратифікує такий акт, то особа буде фактично позбавлена можливості захищати свої права через міжнародні судові органи, оскільки виконання їхніх рішень не передбачатиметься в національному законодавстві. Таким чином, такі рішення, навіть якщо особа звернеться до міжнародної судової установи, будуть позбавлені дієвості. Так, наприклад Конвенція 1950 року [64] ратифікована Верховною Радою України в 1997 році відповідним Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції», згідно з яким Україна повністю визнає на своїй території дію ст. 25 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. щодо визнання компетенції Європейської комісії з прав людини приймати від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб заяви на ім'я Генерального Секретаря Ради Європи про порушення Україною прав, викладених у Конвенції та ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції [64].

Щодо цього С. В. Шевчука зазначає, що кожна чинна правова норма має бути промульгована «сувереном правової системи», а її авторитет базуватись на авторитеті суверена. Саме тому судові рішення, зокрема ЄСПЛ, в якому подано офіційне тлумачення, сформульовано новий правовий принцип або судовий прецедент, не вважається формою права і обов'язкове тільки для сторін у справі, але через те, що стороною в справі, що розглядається в ЄСПЛ, є

Україна, а Верховна Рада ратифікувала Конвенцію 1950 р., тому виконання рішення ЄСПЛ визначено як обов'язкове, а саме рішення – це умовне джерело права, оскільки є підставою для внесення відповідних змін до чинного національного законодавства [262, с. 47–52]. В цьому простежується правоустановчий елемент механізму реалізації права на справедливий судовий розгляд.

На етапі звернення особи до міжнародної судової інстанції вступає в дію одразу два елементи механізму реалізації права: правоустановчий та матеріально-технічний. Перший уособлюється в закріпленні та гарантуванні особі права звернення до такої інстанції, встановленні форми та порядки подання звернень тощо. Відповідно другий елемент уособлюється через способи забезпечення процедури подання заяви. Від дієвості поєднання цих двох елементів напряму залежить оперативність та повнота реакції міжнародної судової інстанції на звернення особи. Йдеться насамперед про належність та відповідність форми та змісту заяви міжнародно-правовим нормам, які передбачають можливість її подання, а також про забезпечення функціонування суду через інструмент сплати судового збору. Матеріально-технічний елемент аналізованого механізму є надзвичайно важливим для подальшого розгляду та вирішення проблемного питання, вказаного в заяві, оскільки міжнародні судові інстанції, як правило, відправляють правосуддя в класичний спосіб, так само, як і національні суди, але витрати, пов'язані з їхньою діяльністю, значно вищі. Крім того, завантаженість міжнародних судових інстанцій більша, ніж національних, а тому важливими є деталізація та конкретизація вимог особи, що викладаються в заяві, їхня умотивованість тощо. Це дасть змогу скоротити проміжок часу, необхідний для попереднього розгляду заяви, та підвищити можливість її прийняття до розгляду безпосередньо в судовому порядку.

На етапі розгляду заяви особи та вирішення справи по суті задіяні одразу два елементи: процесуальний та матеріально-технічний. Процесуальний є головним елементом механізму реалізації права на справедливий судовий розгляд, оскільки саме в процесі розгляду та вирішення справи відбувається

безпосереднє відновлення порушених особою прав, а також розробляються заходи для уникнення в майбутньому подібних, порушених через усунення суперечностей або недоліків національного законодавства країни, щодо якої розглядається заява особи. Відповідно матеріально-технічний елемент забезпечує належний організаційний і технічний супровід процесу розгляду справи.

У процесі розгляду заяви міжнародна судова інстанція виконує також правотворчу функцію, оскільки в її рішеннях часто міститься припис органам держави щодо необхідності вжиття конкретних заходів із метою вдосконалення національного законодавства або підвищення ефективності діяльності судової системи чи системи правозахисних органів.

На особливу увагу заслуговує той факт, що під час розгляду заяви та вирішення справи судді (арбітри) керуються не лише нормами національного законодавства тієї країни, щодо якої вирішується спір, а й міжнародними нормами права. При цьому міжнародні норми не завжди кореспондуються із національним законодавством такої країни, а інколи міжнародно-правові конвенції чи декларації не ратифіковані та не є частиною національного правового поля взагалі. В цьому разі судові інстанції, створюючи нові норми права, інколи на перше місце висувають не критерій законності, а правової доцільності. Вирішення таких справ, окрім безпосередньої сатисфакції особі та відновлення її порушених прав, більше не призводить до жодних наслідків, оскільки тривалий проміжок часу перебувають за межами допустимого правового поля країни.

Логічним продовженням етапу розгляду заяви та вирішення справи є етап винесення рішень, а процесуального елементу механізму реалізації права на справедливий судовий розгляд – правотворчий елемент. Рішення будь-якої судової інстанції за суттю є джерелом права, оскільки імперативно визначають поведінку суб'єктів суспільних відносин. Проте може постати питання щодо допустимості використання такого рішення як прямого джерела права, тобто чи

таке рішення має бути в певний спосіб легалізоване в національному законодавстві.

Незважаючи на проблеми теоретико-методологічного характеру, а розглядаючи лише сутнісне наповнення правотворчого елементу аналізованого механізму, доходимо висновку, що в загальній практиці діяльності міжнародних судових та правозахисних інстанцій існує багато варіантів і видів рішень за результатами розгляду заяв осіб щодо відновлення їхніх порушених прав. Класифікувати їх можна також за багатьма критеріями, але вбачаємо за доцільне розрізняти рішення правотворчі та констативні. Прийняття першого типу рішень – це ухвалення нової норми права, а винесення рішень другого типу стосується, як правило, неприйнятності форми заяви або неприйнятності заяви особи до подальшого розгляду за змістом. Наприклад, у практиці ЄСПЛ є більш як 10 видів рішень, що виносяться різними органами суду, але основними з них є лише три: 1) рішення про неприйнятність заяви у вигляді листа, адресованого заявнику; 2) рішення про прийнятність або умотивовану неприйнятність заяви до розгляду, що оформлюється у формі окремого процесуального документа схожого за своїм значенням із класичною судовою ухвалою, яка виноситься національними судами; 3) остаточне рішення суду по справі, подібне за своїм значенням із класичною постановою суду.

Останнім, але надзвичайно важливим елементом міжнародного механізму реалізації права на справедливий судовий розгляд є правозастосовний або правореалізаційний акт. Йдеться про безпосереднє виконання рішень міжнародних судових інстанцій. Без такого виконання самі собою рішення є недоцільними, а процедури розгляду заяви та вирішення справи – марними.

Виконання рішення є безпосереднім практичним втіленням процесу відстоювання особою своїх прав загалом, лише в такий спосіб право може бути поновлене. Виконання рішень міжнародних судових установ, як і можливість звернення особи до них, має гарантуватися державою, а засоби та інструменти його виконання, закріплені у відповідних міжнародно-правових актах, мають бути належним чином імplementовані в законодавство конкретної держави.

Слід зауважити, що більшість рішень міжнародних судових інстанцій не передбачає видачі додаткового виконавчого документа, а отже підлягає безпосередньому виконанню. Особливість рішень зумовлена також стороною відповідачем, оскільки, крім безпосередньої сатисфакції особі-заявнику, суд зобов'язує державу, а саме конкретні органи влади, вжити додаткових заходів із метою усунення систематичного порушення тих чи інших прав осіб у подальшому.

Наприклад, за рішенням ЄСПЛ не видається виконавчий лист, тобто особа не зобов'язана самотійно пред'являти рішення до виконання або будь-яким чином стимулювати таке виконання. Держава зобов'язана самотійно виконати рішення ЄСПЛ на користь особи. На виконання рішення державу-відповідача може бути зобов'язано вжити певних заходів індивідуального (щодо безпосереднього відновлення прав особи та можливої компенсації за порушення її прав) або загального (щодо вдосконалення законодавства) характеру.

На відміну від заходів індивідуального характеру, ЄСПЛ не вказує державі, які спеціальні заходи необхідно вжити щодо відновлення порушених прав заявника та запобігання подальшим порушенням, оскільки згідно з Конвенцією 1950 р. держави мають право самотійно обирати заходи індивідуального та загального характеру [33]. З метою запобігання новим порушенням Конвенції, подібним до тих, які констатовані у рішенні ЄСПЛ, держава зобов'язується усунути проблеми у внутрішньому правопорядку.

Проте навіть і після звернення до міжнародних судових інстанцій, зокрема до ЄСПЛ, порушені права особи можуть бути не поновлені, оскільки однією з найбільших перешкод реалізації права на справедливий судовий захист є невиконання судових рішень. Так, скарги на порушення ст. 6 Конвенції у зв'язку з невиконанням рішень національних судів становлять найбільшу частину серед заяв до Європейського суду з прав людини проти України. ЄСПЛ приділяє особливу увагу тривалості виконання рішення в світлі заходів, вжитих державою для пришвидшення вирішення внутрішніх систематичних проблем.

У своїх рішеннях ЄСПЛ зазначає, що, не виконуючи рішення суду, державні органи позбавили положення п. 1 ст. 6 будь-якого сенсу [35].

Отже, сама собою реалізація права на справедливий судовий розгляд не гарантує відновлення порушених прав особи, а лише демонструє декларацію, умовне визнання такого права державою та міжнародними інституціями.

Таким чином можна зробити висновок, що міжнародний механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд є надзвичайно складним структурним втіленням закріпленого в міжнародному праві порядку відновлення порушених прав особи та сукупністю взаємопов'язаних елементів правоустановчого, процесуального, матеріально-технічного та правозастосовного характеру, послідовність яких уособлює процес вирішення справи та встановлення істини міжнародною судовою інстанцією.

Висновки до Розділу 1

На основі узагальнення теоретичних підходів та аналізу міжнародно-правового регулювання права на справедливий судовий розгляд сформульовано такі висновки:

1) в процесі дослідження філософсько-правових підходів щодо поняття права на справедливий судовий розгляд зроблено висновок, що філософська парадигма категорії «справедливість» у правовому вимірі в ході еволюції постійно набувала нових концептуальних засад, властивих різним вченням про права та свободи людини. Аналіз генези цієї філософсько-правової категорії є важливою складовою будь-якого дослідження, оскільки його потрібно проводити в тому аспекті, в якому її зміст розкривається найбільш повно. Донині немає єдиного розуміння, якого саме – філософського, правового чи соціального – змісту більше в категорії «справедливість», так само як і складно визначити її аксіологічне значення в процесі формування правового базису суспільних відносин. Категорія «справедливість» універсальна як з точки зору

філософського контексту правових засад регулювання суспільних відносин, так і суто правового змісту суспільних відносин. Філософське вчення дає розуміння того, що справедливість – це кінцевий стан в якому мають опинитися окремі учасники суспільних відносин після застосування тих чи інших загально визнаних правил, зокрема у разі захисту прав людини. Поняття справедливості як філософсько-правової категорії стало основою для права на справедливий судовий розгляд і формування концепції справедливого судового розгляду;

2) з'ясовано, що становлення та сутність права на справедливий судовий розгляд базується на визначенні нормативно-правового закріплення у міжнародних актах зазначеного права, дослідженні основних його нормативних положень. Першочергово ідеї справедливості були основою ліберальної концепції прав людини, яка набула систематизованого юридичного вираження у 1776 р. у Вірджинській декларації, як основи прийнятої тоді само Конституції США (із закріпленням у П'ятій та Чотирнадцятій поправках до Конституції США), ст. 7 Французької Декларації прав людини та громадянина 1789 р., (закріпила окремі положення сучасного розуміння права на справедливий судовий розгляд). Серед визначених міжнародних нормативно-правових актів першочергове значення в контексті повного закріплення права на справедливий судовий розгляд мають, зокрема, Загальна Декларація прав людини 1948 р. (положення ст. 8, 10), Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (ст. 6), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (ст. 14), Женевська конвенція про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р. і Додаткових протоколів до неї. Окремі положення зазначеного права на європейському рівні містять: Заключний документ Віденської зустрічі; підсумковий акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі – Паризька хартія для Нової Європи; Хартія основних прав Європейського Союзу. Серед інших регіональних документів право на справедливий судовий розгляд закріплене у Американській конвенції про захист прав людини, Конвенції СНД про права й основні свободи людини, Африканській хартії прав людини й народів. У

положеннях Статуту ООН (Преамбула та ст. 2) та Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва держав, сформовано загальну вимогу щодо дотримання принципу справедливості;

3) визначено право на справедливий судовий розгляд як загальновизнану норму. Це існуюча норма міжнародного права, яка за важливістю та всезагальним визнанням набула імперативного статусу з огляду на необхідність забезпечення захисту прав і свобод людини. Це не окреме джерело міжнародного права, а особливий статус певних його норм, які можуть існувати у формі договору чи звичаю. Норма права на справедливий судовий розгляд загальновизнана більшістю держав і закріплена в універсальних та регіональних міжнародних нормативно-правових актах; відображена у конституціях і національному законодавстві провідних держав світу;

4) на основі аналізу категорії «механізм реалізації права» встановлено, що механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд охоплює систему матеріально-технічних, організаційно-управлінських та інших заходів, які здійснює та міжнародно-правовою інституція, до юрисдикції якої належить захист прав громадян. При цьому активну участь у забезпеченні функціонування міжнародно-правового механізму реалізації права на справедливий судовий розгляд відіграє держава, оскільки без ратифікації тієї чи іншої конвенції або декларації сама легітимізація такого механізму в межах конкретної країни неможлива;

5) Доведено, що міжнародний механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд є доволі складним утворенням. Його доцільно розуміти як комплекс взаємозалежних і взаємозумовлених організаційних та матеріально-технічних засобів практичного виконання юридичних приписів, спрямованих на повноцінне забезпечення процесу захисту особою своїх прав у судовому порядку.

Такий механізм, як правило, закріплюється в міжнародно-правових актах, що регулюють діяльність тієї чи іншої міжнародної установи (інституції) у сфері захисту прав і свобод людини. При аналізі Розділу II Конвенції 1950 р.

окремлено структуру та вказано на складність міжнародного механізму реалізації права особи на справедливий судовий розгляд, який містить установчий, процесуальний, правотворчий, правозастосовний та інші елементи. Звернення особи до ЄСПЛ або до інших міжнародних правозахисних організацій спричинено насамперед надзвичайною необхідністю встановлення справедливості та відстоювання її свобод. Така потреба виникає через відсутність спроможності захистити свої права на національному рівні.

Наголошено, що міжнародний механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд є надзвичайно складним структурним втіленням закріпленого в міжнародному праві порядку відновлення порушених прав особи, а також сукупністю взаємопов'язаних елементів правоустановчого, процесуального, матеріально-технічного та правозастосовного характеру, послідовність яких уособлює процес вирішення справи та встановлення істини міжнародною судовою інстанцією.

РОЗДІЛ 2.

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД У КОНТЕКСТІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

2.1. Місце прецедентної практики Європейського суду з прав людини у визначенні права на справедливий судовий розгляд

Норми Конвенції 1950 р. мають загальний характер, і права людини здебільшого констатуються в абстрактній оцінній формі. Проте враховуючи, що сформулювати вичерпний перелік прав та форм їхньої реалізації в тексті Конвенції 1950 р. неможливо, справжній сенс норм зазначеного міжнародно-правового акту з'ясовується лише після тлумачення і застосування в рішеннях Європейського суду з прав людини. Прецедентна практика Суду сьогодні виконує функцію надзвичайно важливого інструменту при захисті прав людини. Від створення Суду і до сьогодні рішення, які приймає цей судовий орган, принципово важливі, оскільки саме в них містяться положення, що дають змогу визначити, наскільки ефективно та якісно дотримуються й забезпечуються права й свободи людини, наскільки гуманізовані джерела національного права, а отже, і правова система держави.

Як вказується у деяких наукових джерелах, після підписання Конвенції 1950 р. та з початком діяльності Суду у Страсбурзі (1953 р.) експериментальна ідея про захист прав людини тільки на підставі Конституції або Конвенції набуває загальноєвропейського визнання, адже європейське право з прав людини – це переважно прецедентне право, що є обов'язковим для країн, які підписали та ратифікували Конвенцію [281].

Слід зауважити, що відомий дослідник європейської системи захисту прав людини Джеремі Макбрайд в одній із статей зазначив, що кожен хто прагне застосувати Європейську конвенцію з прав людини, має чітко усвідомити, що

лише ознайомлення з текстом положень Конвенції не дає змоги збагнути весь її сенс [125, с. 561].

Так, протягом 2014 р. для розгляду до Європейського суду з прав людини було подано 56250 справ щодо порушень норм Конвенції 1950 р. державами-учасницями. Зокрема, ст. 6 Конвенції 1950 р. – це норма, на яку найчастіше посилаються і яка найчастіше порушується. Ця норма містить як загальні принципи, так і перелік значної кількості особливих прав на захист. Згідно зі статистичними даними, наданими Судом щодо кількості справ про порушення положень, які найчастіше відбуваються, зазначається ст. 6 Конвенції 1950 р. [276]. У статистичних даних Європейського Суду з прав людини окремо визначають такі категорії порушень: справедливого судового розгляду, строків розгляду (тривалість судового розгляду) та невиконання рішень. Це сукупно за кількісним показником свідчить здебільшого про порушення положень ст. 6 Конвенції 1950 р.

Частина гарантій не згадана в ст. 6, оскільки вони розроблені прецедентною практикою Суду. У п.1 ст. 6 перелічуються елементи системи справедливого судочинства відповідно до європейської моделі права. Аналіз прецедентної бази дає підстави зробити висновки щодо процедурних вимог у забезпеченні справедливого судового розгляду. Положення ст.6 Конвенції 1950 р. містять значну оцінних понять і мають здебільшого загальний характер. Наприклад, складно без звернення до рішень ЄСПЛ визначити однозначно та окреслити зміст термінів «розумний строк», «правова визначеність», «справедливість», «незалежність суддів» , «неупередженість» тощо.

Варто наголосити, що відповідно до ч. 1 ст. 32 Конвенції 1950 р. тлумачення її норм віднесено до виняткової компетенції Суду [56, ст. 32]. Можна вважати, що прецедентна практика ЄСПЛ у такому разі є основою офіційного міжнародного тлумачення Конвенції 1950 р. А згідно із ст. 46 Конвенції 1950 р. держави-учасниці зобов'язуються виконувати рішення Європейського суду з прав людини в будь-яких справах, в яких вони є сторонами [64].

Ф. Куїн щодо цього зазначив, якщо Конвенція є скелетом, то прецедентне право є плоттю, яка дає йому життя [315, с. 143].

У положенні ч. 1 (в) ст. 28 14-го Протоколу до Конвенції 1950 р. вперше застосовується термін «усталене прецедентне право Суду», що є закріпленням практики, що склалась, у тексті цього міжнародного договору [187, ст. 28].

Разом з цим, ЄСПЛ при розгляді справ щодо порушення прав людини керується своєю автономією щодо питання тлумачення норм Конвенції 1950 р., непов'язаний і не залежить від норм національного права та практики держави громадянства заявника, а бере до уваги винятково прецеденти з раніше розглянутих справ [263, с. 320].

Погоджуємось із думкою М. А. Травнікова, що ЄСПЛ не лише по суті вирішує справу, а й створює правову судову доктрину, що дає змогу прецедентному праву перетворитись на динамічну систему, що розвивається, за допомогою якої формуються стандарти у сфері прав людини [237, с. 71].

Без застосування принципів прецедентного права неможливо було би забезпечити ефективну дію Конвенції 1950 р., більшість основних положень якої сформульовано в надто абстрактній формі. Лише послідовний розвиток практики Стразбурзького суду дає можливість усунути загрозу неоднозначного розуміння змісту основних прав і свобод людини й появи «подвійних стандартів» [124, с. 259].

Слід зазначити, що право, створене ЄСПЛ на основі положень Європейської конвенції про захист прав людини, дедалі більше набуває характеру *jus commune* (загального права) у сфері прав людини відповідно до того наскільки встановлює норми, що мають цінність для держав нашого континенту. Як визнає Європейський суд з прав людини, Конвенція 1950 р. стала «...установчим документом європейського публічного порядку» [282].

Як влучно означив Рене-Жан Дюпюї, неказане право відображається в сказаному праві для того, щоб розкритись у писаному праві. Це «неказане» право зрозуміло впливає із судового тлумачення Судом та Комісією норм Конвенції. Саме внаслідок такого тлумачення появилось *corpus juris*, що

стосується всіх галузей права: конституційного, кримінального, цивільного й адміністративного [323].

Як зазначає Ю. Попов, Європейський суд з прав людини називає власну практику прецедентною, що відповідно виявляється у тому, що цей суд при вирішенні справ схильний загалом слідувати підходам, що застосовувалися ним раніше, якщо не визнає за необхідне їх змінити. Зокрема, в мотивувальній частині рішення суд замість відтворення висловлених ним раніше міркувань може посилатись на міркування, висловлені у попередніх рішеннях. При цьому Суд неодноразово наголошував, що він не зв'язаний власними попередніми рішеннями і час від часу змінює свої правові позиції [164, с. 50].

Через судове тлумачення Конвенції 1950 р. загальні європейські норми про права й основні свободи людини втілюються в життя. Завдяки створенню ЄСПЛ Конвенція 1950 р. внесла елемент новаторства в міжнародні відносини. Основоположні принципи судової практики Стразбурга – це водночас «ключі читання», якими є ці принципи тлумачення, що дають змогу зрозуміти логічний юридичного міркування, а також технічні аспекти які належать до специфічних галузей процесуального права і відображають класичні сфери прав людини й основних свобод [49, с. 374].

Зміст судової правотворчості полягає насамперед у заповненні прогалин у законодавстві, коли певна норма права викладена нечітко та незрозуміло для суб'єктів правовідносин, що потребувало додаткового тлумачення при розгляді справи у разі відсутності відповідної норми при вирішенні спорів, а також правових колізій між нормами права, коли формулюють принцип пріоритетності цих норм, який потім стає обов'язковим у судовій практиці [263, с. 312].

Проте, творча діяльність суддів, у тому числі щодо конкретизації норм про фундаментальні права та свободи (розширеного тлумачення), як стверджує С. Шевчук, ґрунтується на доктрині судового прецеденту, зміст якої полягає в обов'язковості для органів судової влади виконання їхніх попередніх рішень (*stare decisis*). Цей термін походить від лат. вислову «*stare decisis et non quieta*

movege», що означає дотримуватись вирішеного та не змінювати вирішені питання [263, с. 316].

Варто зазначити, що із поняттям прецеденту найчастіше пов'язуються країни англо-саксонської системи права, де прецедент вважається джерелом права та є обов'язковим для застосування судами. Саме англосаксонська доктрина обов'язковості прецеденту заснована на доктрині *stare decisis*, відповідно до якої судді зв'язані при вирішенні справ раніше прийнятими прецедентами. У країнах романо-германської системи права застосовуються доктрини, що є аналогічними до французької *jurisprudence constante* (усталена судова практика), за якою раніше прийняті узгоджені судових рішень розглядаються як доказ правильного тлумачення правової норми.

Український вчений, дослідник питань прецедентного права С. Шевчук зауважує, що Європейський суд з прав людини неухильно дотримується доктрини фактичної обов'язковості раніше прийнятих рішень. Визнаючи формальну відсутність доктрини прецеденту, Суд послідовно дотримується своєї попередньої практики. На думку С. Шевчука, Суд ніколи прямо не посилається на доктрину *stare decisis*, що є основою дії прецедентного права у країнах англо-саксонської правової сім'ї, але формула, яку він використовує зокрема щодо відповідності незмінної судової практики або усталеного прецедентного права, як і цитування при прийнятті рішень попередніх судових рішень або застосування формули «*mutatis mutandis*», може бути синонімом цієї доктрини [263, с. 326].

Для того, щоб ЄСПЛ слідував своїм попереднім рішенням, необхідна їхня подібність, тому Суд має застосовувати техніку розрізень, щоб переконатись у тому, що подібні рішення пов'язані між собою. Судове рішення не може бути прецедентом, оскільки немає повторюваності. Наявність «незмінної судової практики» (відносно стабільної) дає змогу особам регулювати свою поведінку згідно з визначеними правилами, а деяким авторам стверджувати, що «...конвенційна система є системою прецедентів». Судові рішення перетворюються на джерело права здебільшого завдяки повторному

застосуванню правової позиції, що сформульована судом при вирішенні конкретної справи в аналогічній справі.

У країнах романо-германської правової сім'ї набула поширення доктрина *jurisprudence constant* (усталеної практики). Зокрема, вважається «..якщо в силу постійного застосування в довготривалій практиці вирішення спорів норма права була визнана і використовувалась судами, така практика отримує визнання як *jurisprudence constante* і норма права, на якій вона ґрунтується, отримує велике значення при вирішенні наступних справ». Такої практики дотримуються у Франції, Італії, Іспанії, Німеччині, Греції. На противагу доктрині *stare decisis*, нижчі суди не зобов'язані дотримуватись рішень вищих судів, проте на практиці вони керуються ними [263, с. 324].

Можна стверджувати, що здебільшого через діяльність ЄСПЛ в процесі універсального застосування прецедентного права воно набуло характеристик об'єднавчого чинника правових систем європейських країн. Синонім прецедентного права є судове право – термін, який вживається для позначення судових рішень, зміст яких (мотивувальна частина) або не збігається з чинним законодавством, або стосується тих моментів, що не передбачалися при прийнятті законів. І варто розвивати, насамперед, поняття європейського судового права чи європейської моделі судочинства.

Однак слід зазначити, що Суд прямо не посилається на доктрину *stare decisis*, але формула, яку він використовує, зокрема «відповідно до незмінної судової практики» або «відповідно до усталеного прецедентного права», як і посилення та цитування попередніх судових рішень, вказує на слідування подібній доктрині у власній практиці.

Як зауважує А. Дідікін, Конвенція 1950 р. повною мірою не розкриває змісту принципово важливих правових понять у системі європейського права. Цю функцію має виконувати Європейський суд з прав людини. Його рішення принципово важливі, оскільки саме в них містяться положення, що дають змогу зрозуміти, наскільки ефективно та якісно дотримуються й забезпечуються

права і свободи людини, наскільки гуманізовані джерела національного права, а отже, і правова система держави [50].

Знаний суддя Європейського суду з прав людини Л. Вільдхабер наголошує, що недостатньо лише гарантувати пряму дію положень Конвенції – необхідно застосовувати прецедентне право Суду відповідно до національної правової системи. Національні суди, особливо верховні та конституційні, мають орієнтуватись на прецеденти Європейського суду з прав людини з метою усвідомлення тенденцій у таких важливих для верховенства права сферах, як наприклад, неупереджене судочинство [32, с. 57].

Варто погодитись із думкою, що ЄСПЛ не лише за суттю вирішує справу, а й створює правову судову доктрину, що дає можливість прецедентному праву перетворитись на динамічну систему, що розвивається за допомогою якої формуються стандарти у сфері прав людини. Таке судове «читання» закону стає «прецедентом тлумачення», розповсюджується на ті справи, основу яких становить ідентичний факт. Сучасне прецедентне право переважно розвивається за допомогою саме «прецедентів тлумачення», а не «чистих прецедентів» [48, с. 75].

Доктрина прецедента широко застосовується в ЄСПЛ. Як свого часу зазначив Голова Європейського суду з прав людини Люціус Вільдхабер, «...це знаходиться в інтересах правової стабільності і впорядкованого розвитку практики застосування Конвенції і Протоколів до неї. Застосування прецедентів не лише прямо відповідає вимогам незалежності та неупередженості суду, а й виражає суть самої судової політики» [31, с. 9].

Окрім того, для держав-учасниць Конвенції 1950 р. знання і використання прецедентів ЄСПЛ, що сформувались під час застосування її норм, є запорукою дотримання міжнародно-правових зобов'язань, які випливають з цього акта. Конкретні судові рішення формально обов'язкові тільки для тих держав, що виступають відповідачами в конкретних справах. Однак інші країни фактично керуються ними при оцінюванні відповідності внутрішнього правового порядку вимогам Конвенції. У багатьох випадках ці рішення спонукали держави, які не

були стороною у певній справі, до удосконалення свого законодавства і правозастосовної практики. Крім того, за трактуванням ЄСПЛ, Конвенція 1950 р. – це не застиглий, незмінний документ, а «живий договір», який підлягає тлумаченню відповідно до ситуації, що склалася на певний проміжок часу. Отже, рішення Суду можуть використовуватись не тільки у правотворчій, а й правозастосовній діяльності держави [31, с. 10-11].

Проте, головним стримуючим чинником для суддів, що призводить до «кризи легітимності» прецедентного права, на думку С. Шевчука, є «...відсутність системного бачення прецедентного права з прав людини, що створено як Європейським судом з прав людини, так і судами інших юрисдикцій». Така ситуація значно ускладнюється певною відокремленістю правової системи України від загальноєвропейської, а також необізнаністю українських суддів із загальносвітовими тенденціями у сфері судового захисту прав людини [262].

У ході розгляду справи «Тайрер проти Об'єднаного Королівства» Суд наголосив, що Конвенція 1950 р. є «живим інструментом» і має тлумачитись відповідно до сучасних умов. Для з'ясування, що таке «сучасні умови», Суд часто використовує порівняльний підхід з метою визначення загальних стандартів і змін у законах і правозастосовній практиці держав-учасниць Конвенції 1950 р. У 1999 р. Суд визначив, що динамічність його тлумачень не призведе до зниження стандартів, а навпаки оскільки «...все більш високий стандарт, якого вимагали у сфері захисту прав людини і основних свобод, відповідно вимагає великої стійкості в оцінці порушень фундаментальних цінностей демократичних суспільств» [220].

Л. Вільдхабер щодо цього зазначає, що ЄСПЛ формує певні прецедентні правоположення, і якщо в майбутньому, розглядаючи справу навіть щодо іншої держави, він констатує там аналогічну ситуацію з порушенням прав людини, то цілком очевидно, що він застосовує такий самий підхід, як і в попередній справі. Суд продовжує пропонувати національним судам напрямок розвитку й еволюції захисту прав людини. ЄСПЛ дотримується своїх прецедентів. За

винятком випадків, коли існують переконливі причини, що змушують скоригувати тлумачення Конвенції 1950 р.у зв'язку зі змінами соціальних цінностей чи повсякденних умов життя. Суд при цьому не тільки придержувався своїх прецедентів щодо постанов, що виносяться, а й визнавав, що однакових мінімальних європейських стандартів мають дотримуватись усі держави-члени Ради Європи. Виконання Судом принципу помірної доктрини чи прецеденту здійснюється в інтересах дотримання правової визначеності, гармонічного розвитку конвенційної прецедентної практики, верховенства права й поділу влади. Якщо б Суд цьому не слідував, його прецедентне право було б непередбачуване й свавільне [32, с. 58].

Як наголошено у п. 25 Висновку № 9 (2006 р.) Консультативної ради європейських суддів, доведеного до відома Комітету міністрів ради Європи щодо ролі національних суддів у забезпеченні ефективного застосування міжнародного та європейського права «...національні суди є відповідальними за застосування європейського права. Від них у багатьох випадках вимагається його пряме застосування. Від них також вимагається тлумачення національного права відповідно до європейських стандартів». Отже, для реалізації ефективного захисту гарантованих прав і свобод громадян та уникнення у подальшому порушень Конвенції 1950 р. існують всі підстави для застосування у судовій практиці національних судів в їхніх рішеннях правових позицій (практики) Суду у контексті законодавства держав-учасниць та Конвенції 1950 р. [30].

Застосовуючи практику ЄСПЛ, суди не завжди чітко й однозначно розуміють, у чому полягає правовий зміст такого застосування. Відповідно доволі поширеними у діяльності вітчизняних судів є абстрактне посилення на практику ЄСПЛ без вказівок на конкретне рішення міжнародного судового органу. Часто в судових рішеннях вітчизняних судів міститься посилення на конкретне рішення ЄСПЛ, але без вказівки відповідності його нормам національного права й обставинам конкретної справи. Ще однією проблемою є відсутність єдиних критеріїв застосування практики ЄСПЛ [258].

Л. Вільдхабер вважав, що фактично суди континентальної Європи регулярно й у загальному порядку керуються правами прецедентів, при цьому як власних, так і тих, які вироблені вищими судами. І хоча поширені різні точки зору щодо того, чи потрібно судові рішення вважати джерелами права, проте цим часто лише намагаються підвищити пріоритетність статутного права, яке знаходить вираження в законодавчих актах, над судовими рішеннями. Як тільки цей пріоритет буде визнано, більшість авторів права континентальної Європи погодяться з тим, що судові рішення в практичних цілях формують «la loi du moment» (закон для конкретного випадку), «une autorite de fait» (фактичну владу) і користуються припущеною, «обмеженою» або «умовною» обов'язковою силою [31, с. 6].

На підставі прецедентної практики Європейського суду можна виокремити основні елементи права на справедливий судовий розгляд. Їхній перелік містить близько дванадцяти складових, які безпосередньо впливають із формулювання ст. 6 і які значною мірою визначені у ході розгляду справ Судом. Зокрема, це право на виконання рішення суду протягом розумного строку; право на досудове слідство та судовий розгляд протягом розумного строку; право на доступ до суду; право на безсторонній та незалежний суд; право на справедливий судовий розгляд; право на перегляду (скасування) остаточного судового рішення; право на суд, встановлений законом; презумпція невинуватості; право на обґрунтованість судових рішень; право на допит свідків у кримінальному провадженні; право на юридичну допомогу в кримінальному провадженні; право на публічний судовий розгляд тощо.

2.2. Правовий зміст права на справедливий судовий розгляд відповідно до практики Європейського суду з прав людини

Право на справедливий судовий розгляд належить до найважливіших прав, що гарантуються Конвенцією 1950 р., оскільки, відіграючи головну роль серед

інститутів демократичної держави, правосуддя є одночасно гарантією та механізмом захисту всіх інших інститутів [222, с. 29].

У вищевикладеному матеріалі визначено основи міжнародного регулювання та закріплення такого права, тому можна стверджувати, що в практиці сьогодення найчастіше при виникненні питань, пов'язаних із сутністю зазначеного права, апелюють саме до закріплення цього права у ст. 6 Конвенції 1950 р.

Слід зазначити, що елементи права на справедливий судовий розгляд частково можна окреслити на основі аналізу напрацювань вчених, їхніх позицій, проте повною мірою, таке дослідження структури права найбільш цінне як результат вивчення практики Європейського суду з прав людини, на підставі рішень цієї інституції та його правових позицій.

Вважаємо, що для ґрунтовного аналізу структурних елементів доцільно подати зміст положення ст. 6 Конвенції 1950 р. повністю:

«1. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

2. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

3. Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

- a) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;
- b) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;
- c) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;
- d) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;
- e) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, - одержувати безоплатну допомогу перекладача» [64, ст. 6].

Отже, з положення ст. 6 Конвенції 1950 р. можна зробити висновок про складну структуру права на справедливий суд, зміст якого є набагато ширшим, ніж у наведених вище посиланнях на положення міжнародних актів. Разом з цим, не можна право на справедливий судовий розгляд ототожнювати лише із справедливим результатом судового розгляду. Складний характер структури права на справедливий судовий розгляд робить його предметом постійної уваги юристів-науковців та практиків, оскільки відповідь на це питання має не лише суто теоретичне, а й важливе практичне значення.

Як зауважує російський дослідник у галузі міжнародного захисту прав людини В. І. Манукян, основне завдання Суду в контексті ст. 6 Конвенції 1950 р. у тому, щоб перевірити, чи був судовий розгляд як юридичний процес справедливим. З огляду на це варто наголосити, що Європейський суд з прав людини не вправі встановлювати, чи правильно було ухвалено рішення, однак вправі вирішити, чи був розгляд справи справедливим [127, с. 164].

Слід звернути увагу, що, незважаючи на важливість принципу справедливості судового розгляду, ЄСПЛ не напрацював певних формально визначених правил та критеріїв справедливості. В окремих рішеннях ЄСПЛ відстоюється позиція, що «справедливий розгляд справи» передбачає такі

аспекти належного відправлення правосуддя, як право на доступ до правосуддя, рівність сторін, змагальний характер судового розгляду справи, обґрунтованість судового розгляду тощо.

Незважаючи на осяжність сфери застосування норм Конвенції 1950 р. в європейських правових системах, Е. Л. Трегубов зазначає, що питання реалізації принципу справедливості судового розгляду справи є одним з найбільш складних і дискусійних. Науковець чітко розмежовує питання справедливості судового процесу і питання правильності чи хибності судового рішення [238].

На думку С. Прокопенко, формулювання «право на справедливий суд» відображає правову природу та сутність права особи, зокрема комплексного суб'єктивного права, наголошує на ролі суду як установи, тоді як у попередній його редакції насамперед виокремлювався процесуальний процедурний аспект реалізації зазначеного права [168, с. 186].

Насамперед, визначимо сферу застосування ст. 6 Конвенції 1950 р. Так, вказуючи на певну невизначеність сфери застосування ст. 6 Конвенції 1950 р, Дж. Макбрайд звертає увагу на відсутність єдиного підходу до публічно-правового чи приватноправового характеру терміна «цивільні права та обов'язки», що використовується в англійській та французькій версіях Конвенції: англійська версія містить терміни («civil rights and obligations»), притаманні конституційному праву і, таким чином, мають публічно правовий характер, тоді як термінологія французької версії («d'une caractere civile») є приватноправовою, що дає змогу зробити висновок, що «...з першого підходу може слідувати можливість застосування ст. 6 до більшості рішень, що приймаються органами публічної влади, тоді як другий обмежує сферу застосування ст. 6 питаннями, пов'язаними з договорами, цивільними правопорушеннями, майновими відносинами та іншими подібними інтересами» [62, с. 59].

Незважаючи на використання здебільшого французької версії, судова практика з цього питання розвивається, застосовуючи кожен конкретний

випадок, і відповідно під дію ст. 6 підпадають справи публічноправового характеру (наприклад, публічноправове регулювання професійної діяльності в галузі медицини, права – це отримання відповідних ліцензій, право на пенсію за віком, виплати за соціальним страхуванням тощо). Таким чином, навіть якщо за національним законодавством справа має публічно-правовий характер, вона може розглядатися з цивільноправової точки зору, якщо підсумки розгляду мають право для цивільних прав та обов'язків (постанова у справі «Ferrazzini v. Italy» від 12 червня 2001 р.) [286].

Слід зауважити, наприклад, що на спори стосовно оподаткування положення статті 6 Конвенції 1950 р. Європейським судом з прав людини не розповсюджуються. Чергове розширення сфери застосування статті 6 відбулося у зв'язку з розглядом справи «Vilho Eskelinen and others v. Finland» (постанова від 19 квітня 2007 р.) [287], коли до категорій справ, що розглядаються у межах цієї статті, було введено спори за участю державних службовців, пов'язаних з виконанням ними публічних функцій.

Таким чином, ст. 6 Конвенції 1950 р. фактично містить *minimum minimum* права на справедливий судовий розгляд, реальне наповнення якого відбувається завдяки практичній діяльності Європейського суду з прав людини.

Право на справедливий судовий розгляд можна розглядати у двох аспектах: у вузькому, що відображають положення ст. 6 Конвенції 1950 р., і в широкому, як його трактують у рішеннях Європейського суду з прав людини. Здійснюючи захист права на справедливий суд, Європейський суд з прав людини йде шляхом постійного розширення змісту цього права [39, с. 64].

Прийнято вважати, що у чинному законодавстві вимога щодо справедливості судового рішення ніби завуальована, тобто якщо рішення незаконне і необґрунтоване, то воно є несправедливим. На думку О. Т. Боннера, справедливість втрачає навіть обґрунтоване і законне судові рішення, якщо воно суперечить вимогам моралі [23, с. 189]. На наш погляд, несправедливим судові рішення може бути, якщо: норма, застосована судом, є несправедливою

- суд обрав «не ту» норму права; суд не встановив фактичних обставин справи; юридичну норму обрали правильно, але тлумачать неправильно.

Доволі часто у наукових джерелах ототожнюють поняття «право на суд» із «право на справедливий судовий розгляд». І, можливо, принципової відмінності для суті сприйняття немає, проте вважаємо, за доцільне виокремити певні моменти. Зокрема, зосередимо основну увагу на юридичній природі та структурних елементах ст. 6 Конвенції 1950 р.

По-перше, слід вказати, на розбіжності щодо термінології визначення такого права. У першому перекладі тексту Конвенції 1950 р. українською мовою відповідне положення ст. 6 було викладено як право на справедливий судовий розгляд. Проте за станом на 2013 р. Конвенція 1950 р. містить ст. 6 з назвою «право на справедливий суд». Водночас результат національної доктрини свідчать, що більшість науковців не акцентує уваги на відмінності цих понять, застосовуючи як поняття право на справедливий судовий розгляд, так і поняття права на справедливий суд. На наш погляд, дотримуючись практики застосування положень Конвенції 1950 р. та їхнього закріплення більшістю держав в їхніх національних джерелах згідно з офіційними перекладами цього документа, формулювання цього терміна у ст. 6 слід подавати як право на справедливий судовий розгляд.

По-друге, слід окреслити відмінності у самому правовому змісті елементів права на справедливий судовий розгляд та права на справедливий суд. Так, право на справедливий судовий розгляд є значно ширшим поняттям зі складною структурою. Воно вміщує поняття права на справедливий суд, що відповідно охоплює поняття доступу до суду. Таким чином, вживаючи термін «право на суд», можна його тлумачити лише в контексті характеристики як інституціонального елементу – право доступу до суду як судового органу, установи тощо.

По-третє, специфіка права на справедливий судовий розгляд відображає як процесуальні, інституціональні права-елементи, так і елементи, що не були невизначені ст.6 Конвенції 1950 р., проте вироблені практикою Європейського

суду з прав людини, тобто це принципи права на справедливий судовий розгляд. Зокрема, це такі принципи, як рівність сторін, змагальність судового розгляду, принцип правової визначеності, право доступу до суду, що не відображено текстуально у ст. 6 Конвенції 1950 р. і виведені Європейським судом з прав людини з принципу верховенства права, який означений у Преамбулі до Конвенції 1950 р.

У цьому контексті зауважимо, що право на суд, вміщає поняття права доступу до суду, до судової установи. Хоча з формулювання ст. 6 Конвенції 1950 р. прямого закріплення доступу до суду взагалі не впливає, але це не означає, що право на справедливий судовий розгляд виключає чи не враховує настільки важливої категорії, як доступ до суду.

Відповідно до ст. 6 Конвенції 1950 р. право на справедливий судовий розгляд складається з інституціональних і процесуальних елементів. До інституціональних елементів належать вимоги до суду як установи, а це, насамперед, незалежність, неупередженість, створення на підставі закону. Процесуальні складові — це мінімальні вимоги щодо процедури судового розгляду, зокрема публічність, забезпечення наданих процесуальним законом прав учасникам судового розгляду, змагальність, розумний строк розгляду справи, виконання остаточного судового рішення тощо.

Згідно зі змістом права на справедливий судовий розгляд, окресленим на підставі аналізу міжнародно-правових актів, слід звернути увагу на ширшу класифікацію його елементів. Так, М. Л. Ентін з вміщених у ст. 6 Конвенції 1950 р. елементів виокремлює чотири групи прав, зокрема органічні, інституціональні, процесуальні та спеціальні. На думку вченого, до органічних належать елементи, що забезпечують ефективне користування цим правом та його реалізацію (доступ до правосуддя та виконання судових рішень). Інституціональні елементи – це критерії, яким має відповідати як судова система держави загалом, так і кожний національний судовий орган окремо (незалежний, неупереджений, створений на підставі закону). Процесуальні елементи права на справедливий судовий розгляд передбачають реальну участь

особи або її представника в розгляді справи, змагальність сторін під час процесу, рівність сторін на всіх стадіях судового розгляду та розумні строки розгляду. До спеціальних елементів вчений зарахував додаткові гарантії, визначені в п. 2 і 3 ст. 6 Конвенції 1950 р., що забезпечують дотримання універсальних вимог справедливого правосуддя з урахуванням особливостей кримінального процесу [267, с. 86–87]. Така класифікація, на нашу думку, одна з найбільш обґрунтованих із представлених у юридичній літературі.

Однак наведений перелік прав-елементів справедливого судового розгляду не є сталим та вичерпним. А національне законодавство взагалі не містить прямого посилання на забезпечення осіб правом на справедливий судовий розгляд.

Досліджуючи елементи права, на основі конструкції ч. 1 ст. 6 Конвенції 1950 р. Е. Л. Трегубов виокремлює такі елементи: 1) право на розгляд справи; 2) справедливість судового розгляду; 3) публічність розгляду справи та проголошення рішення; 4) розумний строк розгляду справи; 5) розгляд справи судом, встановленим законом; 6) незалежність і безсторонність суду [232].

Такий підхід можна вважати виправданим лише у разі розгляду права на справедливий судовий розгляд, не враховуючи внесок у розуміння цього права практики Європейського суду з прав людини.

Більш вдалим, на наш погляд, є підхід, який запропонував М. Ентін, а пізніше розвинули українські юристи-науковці І. Гриценко та М. Погорецький. Уточнюючи наведену структуру, вчені пропонують зазначити у праві на справедливий судовий розгляд такі елементи: 1) інституційні елементи (засади, що визначають організацію судової системи загалом і кожного судового органу зокрема, – створення суду на підставі закону, незалежність суду, безсторонність суду); 2) організаційно-функціональні елементи (засади, що поєднують критерії організації та функціонування суду, – доступ до правосуддя, рівність сторін, право на правову допомогу, публічність (гласність і відкритість) судового розгляду, обов'язковість судових рішень); 3) функціональні елементи (засади, що окреслюють процесуальний порядок і

правила здійснення правосуддя, – змагальність процесу, розумні строки розгляду справи); 4) спеціальні елементи (засади, що стосуються сфери кримінального процесу, – презумпція невинуватості, право на захист, право на перекладача) [45, с. 5]. Такий підхід до визначення поелементної структури права на справедливий судовий розгляд вважаємо більш виправданим, оскільки слід визнати, що, здійснюючи захист права на справедливий судовий розгляд, Суд з прав людини постійно розширює зміст цього права.

Разом з цим, заслуговує на увагу позиція російської дослідниці О.І.Рабцевич, яка при аналізі складових права на справедливий судовий розгляд, передбаченого ст. 6 Конвенції, класифікує представлені у ній процесуальні права залежно від стадії їхньої реалізації на три групи прав: перша група – права, які реалізуються до початку самого судового розгляду (на стадії досудового провадження); друга група – права, які реалізуються безпосередньо на стадії судового розгляду справи; третя група – права, які можуть бути реалізовані після розгляду справи по суті й винесення рішення або постановлення вироку судом першої інстанції (на стадії післясудового розгляду) [193, с. 145–146].

Український вчений В. В. Комаров виокремлює такі основні складові елементи права на справедливий судовий розгляд: необтяжений юридичними та економічними перешкодами доступ до судової установи; належна судова процедура; публічний судовий розгляд; розумний строк судового розгляду; розгляд справи незалежним і неупередженим судом, встановленим законом [97, с. 396]

Хоча, на наш погляд, при такому визначенні слід, наприклад, більш детально охарактеризувати зміст «належної судової процедури». Адже, крім того, що категорія запозичена із правої сім'ї загальної системи права, сутність такої категорії також містить об'ємне смислове і функціональне навантаження, що можна дослідити на основі практики ЄСПЛ.

Пропонуємо дослідити питання як детальну парадигму права особи на справедливий судовий розгляд крізь призму правозастосовної практики Європейського суду та практики застосування норм Конвенції в зарубіжних країнах.

Аналізуючи теоретико-методологічні засади права особи на справедливий судовий розгляд з цієї точки зору, тобто відповідно проблематики філософсько-правового співвідношення категорій «неупередженість», «справедливість», «законність», а також «правильність судового рішення», можна прийти до висновку, що вирішення будь-яких спорів передбачає суб'єктивні процеси. З точки зору формально-логічного аналізу кожного конкретного судового рішення, умов його прийняття, обставин справи, що вирішується, та норм законності, тобто беручи до уваги лише набір фактичних даних, судові рішення завжди перебуватиме в межах правового поля, але в умовах безвідносності до особи чи до суб'єктивних особливостей суперечки або кримінального злочину, всі рішення будуть однаковими. За таких умов арбітр у вигляді судової інстанції не потрібен, оскільки можна сформувати набір критеріїв, які застосовуватимуться при розгляді спорів лише згідно з переліченими вище умовами.

Проте, якщо брати до уваги конкретну особу, її особистісні особливості, суб'єктивні особливості суспільних відносин, які були порушені, умови, що вплинули на поведінку осіб, та інші чинники, характерні для людської природи, співвідношення категорій «справедливість» – «правильність рішення» в цьому разі може і не бути тотожним, незважаючи навіть на те, що вирішення цивільних чи кримінальних справ відбуватиметься формально в межах відповідного правового поля.

На підставі визначення структурних елементів права на справедливий судовий розгляд, запропонованих вченими, вважаємо за доцільне проаналізувати основні елементи права, що стосуються справедливого судового розгляду, та поняття інституційних елементів та їхніх ознак на прикладі судових органів. Насамперед, визначимо публічність судового розгляду, яка полягає в обов'язковому та необмеженому доступі до рішень Європейського суду, його судової практики, а також до матеріалів справ, які виходять за межі кореляції принципів гласності, відкритості судового процесу та фіксування його технічними засобами, що діють у вітчизняному кримінально-

процесуальному та цивільно-процесуальному законодавстві. Отже, можна зробити висновок, що в принцип публічності вкладається значно більше змісту, ніж цього потребує процедура допущення громадськості до судового розгляду справи.

Разом з тим, конструкція права на публічність судового розгляду не ідеальна та має певні недоліки, які потребують усунення. Зокрема, на думку С. Ф. Афанасьєва, в російській правовій системі, і в національній, необхідно узгодити занадто неоднозначні правові конструкції, які передбачають транспарентність, широке застосування законодавцем оцінних категорій, що, хоча і надають ознаки гнучкості правовій системі та універсальності цивільно-процесуальній формі, але, разом з тим, створюють передумови для незіставного використання суддями ситуаційного підходу під час вирішення справи [10, с. 22].

Отже, як зазначає С. Ф. Афанасьєв, зміст ст. 6 Конвенції 1950 р. - «...це тільки *prima facie*, оскільки договірна норма отримує складне еволюційне тлумачення через роботу Європейського суду з прав людини, рішення якого обов'язкові для держав-членів Ради Європи в разі виявлення уяви мого конвенційного порушення» [10, с. 4].

Щодо справедливості суддів при вирішенні справи то, В. В. Городовенко зауважує, що у сучасній теорії права вона визнана необхідним елементом, сутнісною невід'ємною характеристикою правосуддя і виявляється у таких формах, як базовий елемент концепції верховенства права, що утверджує визначальну роль права у суспільному житті; принцип правосуддя, засадничий елемент будь-якої діяльності суду із розгляду й вирішення юридично значущих справ; мета і завдання процесуального законодавства; необхідний елемент змісту судового рішення, в якому відображається результат діяльності суду із захисту й відновлення порушеного або оспорюваного права, захисту інтересів суспільства від незаконних посягань; важливий критерій оцінки ефективності й легітимності в діяльності судової влади [42, с. 20–22].

Важливе значення в контексті реалізації права на справедливий суд має критерій доступності правосуддя. Національне законодавство декларує та гарантує право на звернення до суду, а законодавець у такий спосіб розробив і затвердив горизонтальну та вертикальну структуру судових органів відповідно до принципу територіальності та підсудності, оскільки юрисдикція судів поширена абсолютно на всі види суспільно-політичних і соціально-економічних відносин. Викладена теза відображає лише один з аспектів доступності правосуддя – доступність судових установ. Інший аспект – функціональний – покладає на суди обов'язок не відмовляти у розгляді справ, за винятком встановлених законом випадків.

Міжнародна, як і національна, юридична практика не виробила одностайних критеріїв доступності правосуддя, але в дослідженні вважаємо за доцільне запропонувати такі показники доступності:

- наявність оптимальної, виваженої та співвідносної з економічними реаліями країни, диверсифікованої системи судових витрат;
- публічність діяльності судових органів та обізнаність населення про порядок та умови звернення до суду, розповсюдження концепції первинної правової допомоги;
- відсутність необґрунтованих і мінімізація законодавчо визначених об'єктивних перешкод для звернення до суду та захисту своїх прав;
- доступність і дієвість системи виконання судових рішень, без якої їхнє значення зводиться до формального декларування об'єктивних умов протікання суперечностей або визначення обставин спору, а не спрямовується на їхнє вирішення.

У своїй практиці Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що право на доступ до суду, закріплене у п. 1 ст. 6 Конвенції 1950 р., не є абсолютним: воно може бути піддане допустимим обмеженням, оскільки за природою потребує державного регулювання. Держави-учасниці

користуються у цьому питанні певною свободою. Однак ЄСПЛ має ухвалити в останній інстанції рішення щодо дотримання вимог Конвенції 1950 р.; переконатись у тому, що право доступу до суду не обмежується таким чином чи такою мірою, що суть права могла би бути зведена нанівець. Крім того, подібне обмеження не відповідатиме п. 1 ст. 6, якщо воно не передбачає легітимної мети та не існує розумної пропорційності між використаними засобами та окресленою метою [40, с. 214].

Досліджуючи питання юридичної природи права на справедливий судовий розгляд, доцільно звернути увагу на поняття суд як основний компетентний орган, що здійснює провадження у справі та приймає рішення.

У справі «Belilos v. Switzerland» Європейський Суд вважає, що суд – це орган, який виконує судові функції, зокрема вирішує питання в його компетенції на основі правових норм після проходження визначених процедур. Суд має бути наділений правом приймати рішення у справах, які він розглядає [294].

Правова позиція ЄСПЛ щодо елемента права на справедливий судовий розгляд – неупередженість правосуддя сформована у справі «Piersack v. Belgium» [296]. Суд зазначив, що поняття неупередженості містить суб'єктивні та об'єктивні елементи. Перевірка на суб'єктивну неупередженість полягає в з'ясуванні особистих переконань того чи іншого судді в конкретній справі. Об'єктивна неупередженість підтверджується існуванням у судді достатніх гарантій, що не дають підстав для будь-яких обґрунтованих сумнівів у його неупередженості.

Практика ЄСПЛ щодо України, зокрема, щодо гарантій, закріплених у п. 1 ст. 6, відображена у справах, які стосуються права доступу до суду та справедливого судового розгляду. Так, у справі «Трегубенко проти України» заявник скаржився, що остаточне й обов'язкове судове рішення, винесене на його користь, скасовано в порядку нагляду, судове провадження в справі було несправедливу і, окрім того, йому відмовлено у доступі до суду для визначення його цивільних прав [288].

Як підтвердження значимості, доступу до суду принципово важливим є рішення у справі «Голдер проти Великої Британії» (*Golder v. the United Kingdom*) від 1975 р., на яку доволі часто посилаються та застосовують у практиці юристи, судді. Зокрема, це положення, що «...кожна держава-член Ради Європи повинна прийняти принцип верховенства права.» і «...навряд чи хтось може уявити верховенство права без наявності доступу до суду» [289]. Водночас у рішенні зазначається, що невід'ємним елементом права на справедливий судовий розгляд є право доступу до правосуддя, хоча ст. 6 Конвенції 1950 р. цього права не згадується.

У кримінальних справах право доступу до суду не є абсолютним, однак будь-яке його обмеження має виправдану мету (як наприклад, справа «Де Жуфр де ля Прадель проти Франції») [292]. Зокрема, на думку Європейського суду з прав людини, чинниками, що перешкоджають доступу до суду, є такі [234]:

- цензура листування затриманого із захисником, відмова обвинуваченому у праві звернутися до захисника з метою принесення позову про компенсацію за неправомірні дії тюремної адміністрації (нанесення поранення) (рішення у справі «Голдер проти Об'єднаного Королівства») [289];
- заборона конфіденційних контактів між захисником і обвинуваченим; (рішення у справі «Кемпбел і Фелл проти Об'єднаного Королівства») [293];
- примус особи відмовитися від звернення до суду під загрозою її покарання (рішення у справі «Девеєр проти Бельгії»).

Результати аналіз цих справ підтверджують, що право доступу до суду було порушено діями не судових, а інших органів публічної влади. Таким чином, Європейський суд з прав людини пов'язує реалізацію цього права не тільки з організацією і діяльністю судів (рішення у справі «Ейрі проти Ірландії») [234].

Отже, структура права на справедливий судовий розгляд доволі складна та невизначена повністю поелементно у Конвенції 1950 р. Так, саме тлумачення

положень ст. 6, практика її застосування, а також інтерпретація Європейським судом з прав людини відображають, ті елементи, які є достатньо вагомими у розкритті сутності права, проте не прописані у статті. Додається також і та особливість, що такі елементи міститимуть ознаку не лише частини права чи гарантії, а будуть принципами права. До таких принципів зараховуємо принцип принципу правової визначеності, принцип рівності вихідних можливостей та принцип розумності розгляду справи.

Одним з основних принципів правової системи, на який хочемо звернути увагу і вбачаємо його у структурі ст. 6 Конвенції 1950 р., – це принцип правової визначеності, який зокрема передбачає, що для ефективної реалізації особою своїх прав та виконання обов'язків важливою є можливість з'ясування нею правових наслідків.

Останнім часом зазначений принцип щораз частіше застосовується у практиці Європейського суду з прав людини. Зокрема, право на справедливий судовий розгляд, окрім закріплення у ст. 6 Конвенції 1950 р., тлумачиться в світлі Преамбули до Конвенції, яка підтверджує, що принцип верховенства права є загальною спадщиною Високих договірних сторін. А одним з основоположних аспектів захисту прав і свобод людини та громадянина є принцип правової визначеності [40].

Принцип юридичної визначеності полягає у тому, що у разі винесення судом остаточного рішення у справі воно не може бути піддано сумніву. Зміст принципу правової визначеності розкривається Європейським судом прав людини в процесі тлумачення положення п.1 ст. 6 Конвенції 1950 р. У справі «Маркс проти Бельгії» від 13 липня 1979 р. Суд зазначив, що принцип правової визначеності «...невід'ємно властивий праву конвенції» [297].

На сьогодні доволі часто використовується назва цього принципу у формі *res judicata*, що в перекладі з латинської мови означає «вирішена справа. Проте найточніше суть цього принципу відображається, на наш погляд, у латинській максимі, що «*Res judicata pro veritate habetur*» – прийняте судове рішення визнається за істину. Першочергово цей принцип розглядався у вузькому

значенні, проте саме застосування та тлумачення його Європейським судом з прав людини дали змогу значно розширити межі розуміння принципу [127, с. 196].

Правова певність передбачає дотримання принципу *res judicata*, - тобто тобто остаточності рішення, недопустимості повторного розгляду вирішеної справи. Цим принципом стверджується, що жодна сторона не має права домагатися перегляду кінцевого й обов'язкового рішення тільки з метою нового слухання і вирішення справи. Повноваження судів вищої ланки переглядати рішення потрібно використовувати для виправлення судових помилок, помилок у здійсненні правосуддя, а не заміни рішень [125, с. 425].

Слід зазначити, що одним із перших та найбільш відомих рішень Європейського суду з прав людини щодо визначення принципу правової певності є рішення у справі «Брумареску проти Румунії» від 28 жовтня 1999 р. Суд визнав несумісним із цим принципом надане генеральному прокурору відповідно до ст.330 Цивільного процесуального кодексу Румунії право, не обмежене будь-яким терміном, звертатися до Верховного Суду Правосуддя з вимогою про скасування судового рішення, що є остаточним і набуло законної сили, у справі, в якій він не є стороною [291].

Європейський суд з прав людини констатував, що «...в цій справі на підставі звернення Генерального прокурора Верховний Суд Правосуддя звів нанівець результати всього судового процесу, що закінчився винесенням остаточного судового рішення, яке в силу принципу *res judicata* не підлягало перегляду і до того ж було виконано, що призвело до порушення права на справедливий судовий розгляд» [291].

Цікавою та принагідною є точка зору судді у цій справі К. Розакіса: «...існуюча практика показує, що поняття права на судовий розгляд чи на доступ до суду ніякою мірою не обмежується стадією порушення справи чи визначення обвинувачення в судовому провадженні, а також включає право на суд, який може дієво винести вирок чи рішення і здійснювати правосуддя без перешкод та зовнішнього втручання» [291].

Отже, право на судовий розгляд є не лише теоретичним правом на розгляд справи національним суддею, а й передбачає законне сподівання, що остаточне судове рішення поважатимуть національні органи влади і, отже, виконуватимуть його.

Сучасне розуміння принципу правової визначеності відображають рішення Європейського суду з прав людини. Так, у рішенні у справі «Бессарабська Митрополія та інші проти Молдови» Суд наголосив, що поняття «встановлене законом» та «відповідно до закону» в ст. 8–11 Конвенції 1950 р. вимагають не тільки того, щоб оскаржувані заходи мали певну підставу у внутрішньому праві, а й і якість такого права, яке має бути доступним і передбачуваним дією та сформульованим з належною чіткістю, що дає можливість особам у разі потреби з належною правовою допомогою регулювати власну поведінку [196].

Так, обмеження певного права, навіть у разі, коли воно відбувається відповідно до національного законодавства, може бути визнано неправомірним, якщо визначені у законі підстави обмеження викладено таким чином, що це позбавляє особу можливості прогнозувати власну поведінку та передбачати її наслідки.

На нашу думку, варто погодитись із думкою Л. В. Ушакової щодо змісту принципу правової визначеності, окресленого на основі практики ЄСПЛ, що найбільш пов'язано із правом на справедливий судовий розгляд. Зокрема, такі положення: прийняті судами остаточні судові рішення не підлягають перегляду; недопустимий повторний розгляд вирішеної судом справи; жодна зі сторін не може вимагати перегляду остаточного, судового рішення, що набуло чинності, лише з метою проведення повторного розгляду та винесення нового рішення; перегляд остаточного судового рішення не вважається порушенням принципу правової визначеності, якщо воно здійснюється з метою виправлення судової помилки, неправильного здійснення судочинства; перегляд остаточних рішень, коли він можливий, має бути обмежений визначеним строком [244].

Слід звернути увагу, на те, що в значаючі справедливості у вузькому значенні, Європейський суд з прав людини у своїй практиці застосовує такі вимоги, які чітко не вказані в п.1 ст. 6, наприклад, принцип рівності сторін у змагальному процесі, який у практиці Суду формулюється як «принцип рівності вихідних можливостей».

Згідно із принципом рівності вихідних можливостей, всі сторони судового розгляду повинні мати рівну можливість представити свою справу і жодна зі сторін немає користуватись якими-небудь суттєвими перевагами порівняно з протилежно стороною. У справі «*Dombo Beheer BV v. the Netherlands*» Суд визнав порушення п. 1 ст. 6, коли у спорі щодо усної домовленості, досягнутої під час зустрічі за участю двох основних сторін, лише одній стороні була надана можливість дати свідчення в ході судового розгляду, що поставило іншу сторону «в досить не вигідні умови» [298].

На основі практики ЄСПЛ сформульоване визначення поняття «рівність вихідних позицій», що передбачає, що всі сторони судового розгляду повинні мати рівну можливість представити свою справу і жодна з сторін немає користуватись якими-небудь суттєвими перевагами, привілеями стосовно опонента.

Європейський суд з прав людини неодноразово зазначав, що принцип рівності вихідних можливостей є лише одним з аспектів більш широкої концепції справедливого судового розгляду, яка охоплює також основоположне право на змагальне кримінальне судочинство. Таким чином, простежуємо зв'язок від принципу рівності вихідних можливостей до принципу змагальності судового процесу. Слід зауважити, що змагальність судового процесу передбачається для сторін справи, тобто як для обвинувачення, так і для сторони захисту, як можливість ознайомитись із зауваженнями, доказами, наданими іншою стороною, і відповісти на них.

У ході аналізу практики Європейського суду з прав людини встановлено, що у більшості справ Суд визнав порушення ст. 6 у випадках, коли національні суди ухвалювали рішення, посилаючись на аргументи, про які заявникам не

було відомо; коли одній із сторін у судового процесу було відмовлено у доступі до відповідних документів, що знаходились у судовій справі, тобто у можливості представити певні докази зокрема, свідчення експертів; коли Суд розглянув докази лише однієї сторони або коли одна із сторін не була поінформована про дати, коли відбуватиметься слухання у справі проти цієї сторони.

Л. Б. Алексєєва вважає, що участь у судовому розгляді на основі рівності мовою процесуального закону означає принцип змагальності. Справедливість та змагальність не є тотожними поняттями, проте міжнародна спільнота вважає однією з важливих вимог справедливості судового розгляду його здійснення на основі змагальності та повної рівності сторін [2, с. 87].

Слід зауважити, що право на судовий розгляд у розумні строки, застосовують як у кримінальних, так і у цивільних справах, і основним його призначенням є захист всіх учасників процесу від тривалих та затяжних процедурних затримок чи зволікань. Розумні строки дають змогу встановити межу того стану невизначеності, а в якому перебувають учасники як цивільного, так і кримінального процесу.

Доцільно проаналізувати сутність поняття «розумний строк розгляду» у світлі практики Суду. Тривалість судового розгляду залежить від обставин кожної справи, тому не встановлено будь-яких його абсолютних меж. На основі аналізу окремих судових справ, можна простежити спільні критерії оцінювання розумності строку розгляду справи як для кримінальних, так і цивільних справ. Такими критеріями є, зокрема, складність справи; поведінка заявника; поведінка органів державної влади; важливість справи для заявника.

На складність справи можуть впливати різні чинники. Практика ЄСПЛ підтверджує, що мають значення предмет розгляду, складність справи, обсяг бази доказування, кількість осіб у справі, кількість пунктів обвинувачення, участь експертів у справі та ін.

Для визначення того, чи була розумною тривалість розгляду справи у суді, ЄСПЛ встановлює момент початку цього строку та його закінчення. Довга

тривалість розгляду справи може бути визнана розумною, якщо справа є складною як фактично, так і з правового погляду. У практиці ЄСПЛ чітко конкретизуються початковий і кінцевий етапи розгляду справи. Моментом початку провадження у кримінальній справі є момент висунення обвинувачення або судового повідомлення. Останнім днем вважається день ухвалення останнього рішення, навіть якщо це рішення прийняте за апеляцією.

Конвенція 1950 р. покладає на договірні держави обов'язок організувати свої правові системи так, щоб дати судам змогу виконувати вимоги п.1 ст. 6, у тому числі вимогу про проведення судового процесу у розумний строк.

У справі «Меріт проти України» Суд надав такі пояснення: «У кримінальних справах «розумний строк», передбачений статтею 6 § 1 Конвенції, починається з того часу, коли особі було пред'явлено обвинувачення; це може статись як до моменту розгляду справи в суді, так і з дня арешту, дня, коли відповідна особа була офіційно повідомлена, що проти неї висунуте обвинувачення у справі, або з дня, коли було розпочато досудове слідство. А щодо закінчення «строку» у кримінальних справах, період, передбачений статтею 6 § 1 Конвенції, включає все провадження у справі, у тому числі процес апеляції» [210].

Для характеристики поведінки суду, а саме державних судових органів, принагідною буде справа «Кудла проти Польщі», в якій ЄСПЛ визнав, що розгляд справи заявника тривав більше дев'яти років. Суд вирішив, що, хоча справа була доволі складною, цей факт не виправдовував тривалості провадження, і наголосив, що обов'язок відправляти правосуддя оперативним є першочерговим для судів, особливо через те, оскільки упродовж значної частини провадження заявник перебував під вартою і потерпав від тяжкої депресії. Це потребувало особливої ретельності у вирішенні цієї справи. З огляду на це, Суд вважав таке затримання несумісним із вимогою п. 1 ст. 6 Конвенції 1950 р. [211].

Важливим аспектом практики Суду є його позиція щодо зіставленості тривалості розгляду справи та позиції заявника. Так, заявник має

продемонструвати власну зацікавленість в оперативному провадженні у справі: «Заінтересована особа зобов'язана належним чином виконувати процесуальні дії, які стосуються її, утримуватися від тактики зволікань і користуватися наданими державою можливостями для скорочення строків провадження» [211].

Інтереси дітей також вважаються пріоритетним чинником, тому рішення щодо опіки над ними мають відповідати строгим стандартам. До цієї категорії належать справи, пов'язані з нещасними випадками і надання у зв'язку з цим відповідних компенсацій. У справах щодо компенсації за шкоду, спричинену здоров'ю, Суд вказує, що здоров'я заявника і залежна від нього тривалість життя, є чинниками, які вимагають прискореного розгляду таких справ. Якщо необхідної оперативності при таких особливих обставинах держава не виявляє, то відповідно наявне порушення п.1 статті 6 Конвенції 1950 р. [2, с. 78].

Слід зазначити, що з метою приведення внутрішнього законодавства у відповідність до вимог Конвенції 1950 р. європейські країни розпочали формування механізмів захисту осіб від надмірної тривалості розгляду справ у національних судах. Зокрема, в Італії на сьогодні діє Закон Пінто, ухвалений 24 березня 2001 р., який передбачає можливість застосування національних засобів правового захисту у разі порушення «розумної» тривалості судового розгляду відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції 1950 р. Цей Закон встановлює право для кожного, кому завдано матеріальної або моральної шкоди внаслідок порушення «розумного строку» відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції 1950 р., отримати «справедливу сатисфакцію» згідно з рішенням суду. За ст. 2 Закону Пінто суд під час встановлення порушення враховує складність справи, поведінку сторін, судді, який вирішував справу, та державних органів, які брали участь або впливали на вирішення справи [196].

На виконання рішень Європейського суду з прав людини відповідні закони також прийняті в Хорватії, Словаччини тощо. Відповідні законопроекти розробляються у Португалії та Фінляндії. Послідовницею у прийнятті закону про національні заходи щодо захисту надмірної тривалості судового

провадження є Росія, зокрема 4 травня 2010 р. набули чинності Федеральний закон «Про компенсацію за порушення права на судочинство в розумний строк або права на виконання судового акту в розумний термін» і поправки до інших федеральних законів у зв'язку з нововведенням. Закон прийнятий на виконання вимоги ЄСПЛ, викладеного в пілотному рішенні «Бурда-2 проти Росії» про створення ефективного засобу правового захисту у зв'язку з виявленими системними порушеннями, що виражаються в недотриманні розумних строків судочинства і виконання судових актів [196].

Отже, для дослідження правової природи права на справедливий судовий розгляд доцільно застосовувати метод поелементного визначення структурних понять зазначеного права. Хоча, ст. 6 Конвенції 1950 р. є складною у розумінні та доволі об'ємною у викладенні формулювань, проте не повною мірою розкриває елементи права на справедливий судовий розгляд. Зазначені у розділі елементи визначені практикою ЄСПЛ. Окрім того, їхній перелік не є вичерпним. Складність ст. 6 полягає у тому, що вона вміщує положення як загальних стандартів справедливого розгляду справи, так і процедурні гарантії кримінального розгляду та презумпцію невинуватості. Основну увагу у дослідженні приділено визначенню елементів права справедливого судового розгляду, які формують загальні стандарти такого справедливого судового розгляду, а це безпосередньо права та окремі принципи, сформовані прецедентною практикою ЄСПЛ.

2.3. Застосування рішень Європейського суду з прав людини для реалізації права на справедливий судовий розгляд

Загальноприйнято, що правові системи держав романо-германської правової сім'ї характеризуються нормативним регулюванням суспільних відносин. Проте тенденція останнього періоду свідчить про перегляд поглядів щодо джерел права. На підставі наукових досліджень та практики з'являються

нові ідеї, які сприяли посиленню ефективності судової влади, а особливий принциповий акцент зосереджується на визнанні та закріпленні судового прецеденту як джерела права.

Права та свободи людини – це один із небагатьох інститутів, для якого характерні встановлення єдиних стандартів і координація зусиль на міжнародному рівні. Відсутність чіткої, простої та зрозумілої процедури реалізації прав і свобод призводить до того, що громадяни залишаються без надійного механізму захисту своїх прав і будь-які законодавчі встановлення про права людини перетворюються «лише в паперові декларації». Відповідно визначення юридичної природи, змісту та характеру рішень Європейського суду з прав людини є важливим з огляду на з'ясування значення цих рішень у механізмі правового регулювання [48, с. 67].

Так, В. А. Карташкін вважає, що згідно із міжнародними документами, які мають загальний характер, права людини не залежать від волі держав, а є природними та невід'ємними, тобто належать кожному з моменту народження [91, с. 18].

Як вказує В. І Ямковий, термін «прецедент» слід розуміти насамперед як вчинок, випадок, що стався у минулому і є прикладом для подальших вчинків, випадків; у праві – це рішення суду щодо певної справи, яке у подальшому є взірцем для судів при вирішенні аналогічних справ. Позиції щодо означення поняття «правовий прецедент» в юридичній літературі, як правило, зводяться до того, що це письмовий юридичний акт правозастосовчого органу держави чи міжнародної організації, що є взірцем для вирішення аналогічних справ. При цьому серед правових прецедентів виокремлюють нормативно-правові, правотлумачні та правозастосувальні [279, с. 28].

Цікавою є думка В.П. Кононенка щодо своєрідного походження судового прецеденту. Судовий прецедент – це юридичний феномен, що бере початок з глибини віків, який розуміють як необхідність урахування попередніх судових рішень у Стародавньому Єгипті, авторитетність справ, які постійно вирішували римські суди «східним чином, що повинен мати силу закону», преторське право

й англійський прецедент [99, с. 10]. На основі поданого вище можна зробити висновок, що застосування судового прецеденту в історії розвитку людства не зумовлювалося конкретною правовою доктриною або законодавством тієї чи іншої країни, оскільки він існує об'єктивно як вираження принципу справедливості.

Слід зазначити, що прецедент містить дві частини: *ratio decidendi* і *obiter dictum*. Перша, *ratio decidendi* – це та частина рішення суду, в якій викладаються норми права, на основі котрих було вирішено цю справу. В ній містяться принципи права, на основі яких суд приймає рішення. Саме ця частина рішення буде обов'язкова для всіх наступних рішень судів, якщо їм доведеться розглядати аналогічні справи. *Ratio decidendi* формує правову основу, що має нормативний характер і повинна застосовуватися стосовно всіх інших осіб, а не тільки сторін у цієї справі. Таким чином, *ratio decidendi* є нормою прецедентного права [260, с. 196].

Друга частина рішення має назву *obiter dictum*. Зокрема, це зауваження суду, зроблені ним з питань, які безпосередньо не стосуються предмета судового рішення. На відміну від *ratio decidendi*, ці положення не дають змоги формулювати певний принцип права й не обґрунтовують рішення суду [161].

З огляду на особливість правової природи судовий прецедент прийнято розуміти як «...рішення у конкретній справі, що загальнообов'язковим для судів тієї самої або нижчої інстанції при рішенні аналогічних справ або є зразком тлумачення закону, що не має обов'язкової чинності» [] .

Принципово важливим моментом у розумінні природи рішень ЄСПЛ є розмежування понять судового прецеденту у практиці Європейського суду з прав людини та прецеденту як джерела права англо-саксонської системи права.

На сучасному етапі дослідження, у науковій літературі застосовують поняття «прецедент тлумачення», який, на думку прибічників такого виду прецеденту, створюється саме у процесі тлумачення Європейським судом з прав людини норм Конвенції 1950 р. На наш погляд, у результаті тлумачення норм Конвенції 1950 р. створюються правові позиції ЄСПЛ. Правові позиції не

є особисто нашим новим правовим поняттям. Як зазначає, В. А. Туманов, «правові позиції» нещодавно отримали наукове обґрунтування в юридичній доктрині [239, с.110]. Вважається, що «...на відміну від прецеденту, який визначає вирішення справи по суті, правові позиції це лише правовий інструментарій, використання якого Судом не визначає вирішення справи» [239, с.107].

Правовими позиції можна розуміти як установки у правозастосовній практиці, якими керується суд при розгляді справи, підтверджені багаторазовим застосуванням тлумачення правових понять і норм.

Однією з основних ознак судового прецеденту є вміст правової норми, тобто загальнообов'язкового правила поведінки, яке може забезпечуватись примусовою силою держави. Відповідно часто постає питання, чи можна вважати, що рішення ЄСПЛ містять правову норму. Аналіз повноважень і практики ЄСПЛ дав змогу зробити висновок, що ЄСПЛ не створює правові норми, а застосовує ті, які вже містяться в Конвенції 1950 р. та Протоколах до неї. Правотворча діяльність Суду суперечила б не лише нормам Конвенції 1950 р., а й принципу суверенної рівності держав. Це зумовлює необхідність виконання приписів Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у поєднанні з прецедентним правом Європейського суду з прав людини. За період застосування Конвенції 1950 р. ЄСПЛ виробив велику кількість правових позицій, які конкретизують та розвивають зміст її положень.

Зокрема, Л. М. Ентін вказує, що правовий режим рішень, які виносять суди, дає змогу створити одне з важливих джерел права [267, с. 89]. Це підтверджується тим, що рішення суду є остаточними за характером і обов'язковими для всіх суб'єктів, які застосовують норми Конвенції 1950 р.

Водночас важливим є питання про те, як національні судові системи мають ставитись до прецедентної практики ЄСПЛ, зокрема, чи не мають бути рішення Суду обов'язковими принаймні для деяких з них, враховуючи, що учасниками Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є країни з різними правовими традиціями, що належать як до англосаксонської (країни

«загального права»), так і романо-германської правової сім'ї (країни «континентального права»).

Будь-які види прецедентів (від лат. «praecedēns» – «попередній») призначені для слідування їм у судовій практиці [63, с. 413]. Це, однак, не означає, що всім видам прецедентів властива загальнообов'язковість. Навпаки, вона є скоріш винятком і характерні лише для англосаксонського різновиду прецеденту. Зокрема, як зазначено вище, рішення ЄСПЛ не є обов'язковими для цього суду, що не заважає йому називати власну практику прецедентною.

Протилежну думку висловив Ю. Попов, який вважає, що практика ЄСПЛ не завжди є обов'язковою для національного судочинства. Оскільки континентальний прецедент не передбачає обов'язковості, то і віднесення того чи іншого правового феномена до джерел права не означає автоматично, що він передбачає обов'язковість. Зазначене положення Закону не створює регулювання, а тому не є нормою, а теоретичним висновком (хоч і правильним), який потрібно зафіксувати не у законі, а в підручнику. Так, введення цього положення до Закону є нічим іншим, як юридико-технічною помилкою [163, с. 123].

Як наголошує М. О. Довбиш, відсутність загальнообов'язковості правових позицій, що містяться в рішеннях ЄСПЛ, для національних судових систем зокрема і для судів держав загалом, проти яких такі рішення ухвалені, не означає, що останні не є обов'язковими для цих держав [51].

Одночасно деякі вчені, зокрема О. В. Колісник, вказують на те, що під час здійснення судочинства національні суди мають посилатися на висновки Європейського суду як на безпосереднє джерело права. Вони мають не тільки відповідати формальному тлумаченню норм права, а й додержуватися характерної для рішень ЄСПЛ ідеї справедливості й гуманності та втілювати її у своїх рішеннях [95, с. 48].

Сьогодні у державах романо-германської системи права продовжуємо спостерігати не відмову, а уникнення визнання судового прецеденту як джерела права, оскільки помітним є факт посилення значення судової практики та її

застосування. Так, судовий прецедент застосовується, бере участь у становленні відповідних національних правових практик, проте не визнається.

Однак окреслимо нашу позицію, оскільки суттєво принциповим є зміст прецеденту англосаксонської системи права, який відіграв історичну роль у формуванні систем права держав англосаксонської правової сім'ї та продовжує бути основним джерелом права відповідних держав. Проте для держав романо-германської правової сім'ї матимуть значення саме судові прецеденти Європейського суду з прав людини та юридичне значення таких прецедентів. І недоцільно «змішувати» та робити «плутанину» у різних за природою та значимістю прецедентах. Не наполягаючи на визнанні прецедента англосаксонської системи права, обґрунтовуємо важливість прецедентів ЄСПЛ як юридичних рішень, котрі б у правовому полі оцінювались як джерела права, як своєрідні орієнтири та регулятори прийняття справедливих рішень національними судами.

Російський дослідник М. Н. Марченко вважає, що незалежно від того, в якій правовій формі виражається прецедент у системі романо-германського права, в тому числі у правовій системі сучасної Росії, вирішальним чинником для визначення його реального статусу та юридичної сили буде не формально-юридичний акт, а практична необхідність і потреба в прецеденті [128, с. 23].

Досліджуючи юридичну природу рішень ЄСПЛ Т. Дудаш виокремлює поряд із поняттям «правові позиції» у національній юридичній літературі також поняття «правоположення». Так, зазначається, що у континентальній правовій системі правоположення сприяють розкриттю змісту юридичної норми у процесі неодноразового її застосування в аналогічних справах. Правоположення є взірцем правильного застосування права, а у судовій діяльності вважаються додатковими правилами застосування чинного законодавства. Сприйняття правоположень здійснюється не через обов'язковість, а на підставі їхньої аргументованості та з огляду на авторитет вищих судових інстанцій [59].

Разом з цим, як стверджують М. Рабінович і Н. Раданович, імплементаційні можливості прецедентів Європейського суду з прав людини пояснюються тим, що вони є: прикладом «зважування» інтересів особи та інтересів демократичного суспільства; додатковим критерієм відповідності норм національного законодавства нормам Конвенції; можливим зразком тлумачення та застосування норм Конвенції (який може використовуватись при тлумаченні норм національного законодавства); одним з чинників впливу на правосвідомість посадовців державних органів і громадян [199, с. 8-9].

На думку Т. Дудаш, більшість вітчизняних науковців, зокрема О. Климович, П. Рабінович, О. Соловйов, Д. Супрун, Л. Тимченко, С. Федик, розглядає рішення Суду як юридичний акт, який має подвійну юридичну природу: правозастосовну та правоінтерпретаційну. Причому одні з них акцентують на характеристиці таких рішень як актів правотлумачних [59], тоді як інші – на їх правозастосовній природі.

З точки зору загальної теорії права, рішення ЄСПЛ є правозастосовними актами, які, однак, поєднують у собі певні властивості актів правоінтерпретаційних. Це пов'язано з тим, що у процесі здійснення правозастосовної діяльності відбувається процес тлумачення відповідної норми Конвенції у зв'язку з її застосуванням до конкретної життєвої ситуації.

Вважаємо за доцільне проаналізувати правозастосовний характер рішень ЄСПЛ. По-перше, рішення Суду ухвалюються компетентним уповноваженим на це згідно зі ст. 32 Конвенції 1950 р. органом — Судом (Європейський Суд з прав людини). По-друге, ухвалені рішення мають публічно-владний характер та забезпечуються міждержавним утворенням Радою Європи, яка через спеціально уповноважений орган - Комітет Міністрів контролює їхнє виконання державою-відповідачем у справі. Крім того, Комітет Міністрів має право застосовувати до останньої санкції юридичного та політичного характеру за невиконання таких актів [64].

Наступна особливість у тому, що рішення ЄСПЛ як правозастосовні акти містять індивідуальне, формально обов'язкове правило поведінки, яке полягає у

визнанні наявності чи відсутності порушення Конвенції та залежно від наслідків цього порушення у призначенні справедливої сатисфакції.

Власну правову позицію щодо юридичної природи прецедентів визначив Верховний Суд України у рішенні від 14 липня 2005 р., наголосивши, що рішення Європейського суду з прав людини, на основі яких надаються тлумачення та здійснюється практика застосування положень Конвенції 1950 р., є формою прецедентного права, що розширює нормативний обсяг Конвенції, встановлюючи нові загальнообов'язкові правила [172].

Вагомим є висновок В. П. Кононенка, котрий обґрунтував власне бачення практики Європейського суду з прав людини як джерела тлумачення Конвенції 1950 р., а рішення Суду – прецедентами її тлумачення, що мають неодмінно застосовувати українські суди як практику Європейського суду з прав людини. Дослідник влучно зазначив, що після прийняття Протоколу №14 до Конвенції 1950 р. з'явилися підстави стверджувати, що теза про брак нормативного правила щодо надання рішенням Суду обов'язковості (тобто розуміння як прецеденту) втратила актуальність: цим Протоколом визнано де-юре наявність не тільки «усталеної практики Суду», а і його усталеної прецедентної практики [100, с. 16].

Європейський суд з прав людини у своїй практиці дотримується не самого прецеденту як такого, а ставить правові запитання й відповідає на них у процесі тлумачення Конвенції 1950 р. Результати такої діяльності не оспорюються, вони існують об'єктивно й переходять на якісно вищий рівень, стаючи правовими позиціями, на які Суд посилається в подальших своїх рішеннях, називаючи їх прецедентами [31, с. 7].

Переважно ЄСПЛ використовує загальні формулювання, оскільки те чи інше право, яке буквально не записане у тексті Конвенції 1950 р., впливає з певної норми згідно з цілями Конвенції 1950 р. або дає змогу роз'яснити ознаки певного поняття, яке міститься в її нормі. Так, з одного боку, Суд «розвиває» норми Конвенції 1950 р, а з іншого — визнає, що не виходить за межі змісту цих норм, хоча такі межі є доволі широкими [32, с. 57].

На думку латвійської дослідниці Р.Матюшиної, яка вивчає питання впливу прецедентів Європейського Суду з прав людини на рішення судів Латвії, об'єктивність суду є основою справедливості та справедливого суду. Це питання відповідно займає значне місце в судовому процесі, який гарантує Конвенція з прав та основоположних свобод людини та прецеденти Європейського суду з прав людини. Основою системи має бути переконання суспільства, що суд є об'єктивним [36].

В рішеннях Європейського суду з прав людини використані різні висновки, наприклад, що справедливість не тільки має бути реальною, а й мусить бути помітним те, що вона є («Justice must not only be done: it must also be seen to be done») [36].

Національні суди Латвії щораз частіше звертаються до прецедентного права Європейського суду з прав людини, щоб визначити складові елементи багатьох принципів, наприклад, у частині статті про незалежність та неупередженість суду. Водночас посилання на рішення Європейського суду з прав людини не є винятковими (судді посилаються також і на інші джерела) і така мотивація не завжди вирішальна, адже в деяких рішеннях Європейського суду з прав людини були факультативні [36].

Часто межу між прецедентами Європейського суду з прав людини в рішеннях національних судів як джерелами права, так і засобами інтерпретації, дуже складно визначити, особливо якщо в рішеннях національного суду не чітко встановлено, чи порушена норма Конвенції 1950 р. чи ні. Також у рішеннях національних судів часто вказується на порушення норми конвенції і водночас використовуються посилання на рішення Європейського суду з прав людини, щоб мотивувати застосування норми.

На думку практикуючих юристів, адвокатів і правозахисників, прецедентна практика Суду сьогодні виконує функцію важливого інструменту при захисті прав людини. Норми Конвенції мають загальний характер, і права людини здебільшого констатуються в абстрактній оцінній формі. Проте враховуючи, що сформулювати вичерпний перелік прав і форм їхньої реалізації

в тексті Конвенції 1950 р. неможливо, справжній сенс норм Конвенції з'ясовується лише після їхнього тлумачення і застосування в рішеннях Суду.

Відомий вітчизняний вчений П. Рабінович щодо цього наголошує, що практика ЄСПЛ розвивається за відверто прецедентним принципом. Так, Європейський суд з прав людини уже протягом десятиліть виносить значний масив рішень, які суттєво впливають на національне законодавство держав та правозастосовну практику. Якщо раніше поняття судового прецеденту асоціювалось лише з англосаксонським правом, то сьогодні правові системи держав континентальної системи права складно уявити без судових прецедентів [190, с. 200].

На нашу думку, дослідження цього питання, зокрема визначення юридичної природи рішень ЄСПЛ, характеризується праворегулятивною функцією. Основними особливостями юридичної природи рішення Суду є такі: інтерпретаційний, правоконкретизаційний (завдяки рішенням здійснюється тлумачення норм Конвенції 1950 р., а також конкретизація окремих положень), правозастосовний, правотворчий характер, що підтверджується впливом на правові системи держав-учасниць Конвенції 1950 р.

З огляду на викладене можна зробити висновок, що суди з метою забезпечення єдності судової практики, зокрема щодо її відповідності міжнародним стандартам, здійснюючи правосуддя, поряд із нормами національного законодавства мають застосовувати також норми Конвенції 1950 р.

Отже, прецеденти, які формуються ЄСПЛ, починають більш активно застосовувати в правовому порядку судової системи України. Можна стверджувати, що судові акти Європейського суду з прав людини мають прецедентний характер для судів нашої держави. На нашу думку, офіційне визнання прецедентної практики ЄСПЛ як джерела права відбулося на підставі вказаних вище актів законодавчого рівня та постанов Пленуму ВСУ, проте нині наявні неузгодженості з цього питання з іншими актами, подолання яких дасть змогу швидше заповнити існуючі прогалини в нормативних актах, зміцнити і

удосконалити судовий захист прав і свобод людини, а також сприяти формуванню правової державності в Україні.

Підсумовуючи викладене, визначимо юридичну природу рішень Суду з урахуванням їхньої праворегулятивної функції. Такі рішення можна розглядати як правоконкретизаційний прецедент, зокрема як правозастосовний акт, в якому через правоположення конкретизуються норми Конвенції 1950 р.(з огляду на критерій юридичної природи рішень) і який має прецедентний характер для самого Суду та правотворче значення для правових систем держав- учасниць Конвенції 1950 р.

З огляду на зазначене судам при здійсненні судочинства необхідно ширше застосовувати норми міжнародного права. Потрібно взяти до уваги, що обов'язковим є не тільки врахування рішень ЄСПЛ, постановлених щодо України, а й застосування поряд із нормами національного законодавства нашої держави норм Конвенції 1950 р. та практики ЄСПЛ і щодо інших країн – учасниць Конвенції 1950 р. з метою недопущення порушення прав людини та основоположних свобод. Ухвалюючи рішення у кримінальних справах (провадженнях), з метою недопущення неправильного тлумачення та застосування норм Конвенції у контексті кожної конкретної справи висновки слід підтверджувати практикою ЄСПЛ, що відображають його рішення.

Висновки до Розділу 2

На підставі проведеного дослідження сформульовано такі основні висновки:

1) з'ясовано, що складність дослідження права особи на справедливий судовий розгляд полягає в тому, що окремі його складові не відображені текстуально у ст. 6 Конвенції 1950 р. і виведені практикою Європейського суду з прав людини. У ст.6 Конвенції 1950 р. фактично міститься *minimum minimumum* права на справедливий судовий розгляд, реальне наповнення якого відбувається

завдяки практичній діяльності Європейського суду з прав людини. Відповідно доречним є застосування підходу до визначення поелементної структури права на справедливий судовий розгляд, оскільки, здійснюючи захист права на справедливий судовий розгляд, Суд постійно розширює зміст цього права;

2) доведено, що прецеденти, які формуються Європейським судом з прав людини, починають більш активно застосовувати в правовому порядку судової системи України. Відповідно судові акти Європейського суду з прав людини мають прецедентний характер для судів нашої держави. Офіційне визнання прецедентної практики ЄСПЛ як джерела права відбулося на підставі відповідних актів законодавчого рівня та постанов Пленуму ВСУ, проте нині наявні неузгодженості з цього питання з іншими актами, подолання яких дасть змогу швидше заповнити існуючі прогалини в нормативних актах, зміцнити й удосконалити судовий захист прав і свобод людини, а також сприяти формуванню правової державності в Україні;

3) Визначено трактування таких понять: «право на справедливий судовий розгляд» (формулювання міститься в офіційному тексті Конвенції 1950 р. та застосовується у доктринальних джерелах та практиці іноземних держав) і «право на справедливий суд». Простежено відмінності в їхньому правовому змісті, право на справедливий судовий розгляд є значно ширшим комплексним поняттям із складнішою поелементною структурою і охоплює поняття «право на справедливий суд»; застосування формулювання «право на справедливий суд» звужує суть права, визначеного в ст. 6 Конвенції 1950 р., та зводить його до характеристики як інституційного елементу;

4) сформульовано поняття «право на справедливий судовий розгляд» як основоположне суб'єктивне право людини, закріплене у міжнародних і національних правових актах та визнане міжнародною спільнотою, що має складний комплексний характер структури й охоплює систему загальних стандартів справедливого судового розгляду, основні принципи справедливості та гарантій, спрямованих на забезпечення, реалізацію і захист прав, свобод,

інтересів людини у судовому порядку як у міжнародних, так і національних судових інституціях;

5) проаналізовано важливість прецедентів ЄСПЛ як юридичних рішень, котрі б у правовому полі оцінювались як джерела права особливого характеру, як своєрідні орієнтири та регулятори прийняття справедливих рішень національними судами, засоби при тлумаченні й визначенні змісту та обсягу основних прав людини і принципів основного закону;

6) зроблено висновок, що суди з метою забезпечення єдності судової практики, зокрема в частині її відповідності міжнародним стандартам, здійснюючи правосуддя, поряд із нормами національного законодавства мають застосовувати також норми Конвенції 1950 р.;

7) визначено юридичну природу рішень Європейського суду з прав людини з урахуванням їхньої праворегулятивної функції. Такі рішення розглянуто як правоконкретизаційний прецедент, а саме як правозастосовний акт, в якому через правоположення конкретизуються норми Конвенції 1950 р. (з огляду на критерій юридичної природи рішень) і який має прецедентний характер для ЄСПЛ та правотворче значення для правових систем держав-учасниць Конвенції 1950 р..

Основну увагу приділено визначенню елементів права справедливого судового розгляду, які формують загальні стандарти цього справедливого судового розгляду, а це безпосередньо права та окремі принципи, сформовані прецедентною практикою ЄСПЛ.

РОЗДІЛ 3.

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД У ВНУТРІШНЄ ПРАВО УКРАЇНИ

3.1. Відповідність вітчизняного законодавства у сфері захисту права на справедливий судовий розгляд міжнародно-правовим стандартам

Становлення громадянського суспільства та імплементація принципів демократії та їхнє реальне дотримання в процесі правового регулювання суспільних відносин, мають відбуватися з урахуванням найкращих надбань зарубіжного досвіду. Це саме стосується підвищення рівня ефективності реалізації права на справедливий судовий розгляд. Європейський досвід дасть змогу швидко та ґрунтовно змінити парадигму відправлення правосуддя в Україні, зробити її прозорою та дієвою, але це вимагає налагодження процесів узгодження національного та європейського законодавства у відповідних галузях.

Міжнародна практика розбудови демократичної держави та формування громадянського суспільства демонструють необхідність дотримання низки базових фундаментальних засад, які знайшли своє уособлення та оформилися у вигляді принципів, закріплених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Одним з них є принцип дотримання та гарантування державою та міжнародними інституціями права особи на справедливий судовий розгляд.

Як зазначає О. Іванченко, чим більше держава залучена до системи міжнародних відносин, тим більше вона залежить від міжнародного співтовариства, тим більше стає відкритою правова система цієї держави для безпосередньої дії міжнародного права і тим більшою є вірогідність того, що ця держава визнає пріоритет міжнародного права [81, с. 16].

Міжнародне право впливає на національне право через механізм узгодження й імплементації. Таким чином, складовими механізму взаємодії є механізм імплементації та механізм узгодження, які реалізуються на внутрішньодержавному рівні [3, с. 98].

Слід зазначити, що динаміка співвідношення норм міжнародного і національного права свідчить про поширення сфери регулювання міжнародного права, перш за все, за рахунок залучення до його орбіти нових напрямів, пов'язаних з міжнародним співробітництвом. Поширюється сфера сумісного регулювання суспільних відносин нормами міжнародного та національного права і прикладом цього є регулювання такої важливої сфери, як права людини.

Сучасне українське законодавство увійшло в період великомасштабної реформи. Узгодження національного права з міжнародним закономірна тенденція і одна з головних ознак правової держави. Відповідно до положення Преамбули Статуту ООН держави прийняли на себе зобов'язання «створювати умови, за яких можуть дотримуватися справедливість і пошана до зобов'язань, що випливають з договорів та інших джерел міжнародного права» [224].

За сучасного стану міжнародних відносин і внутрішньодержавної ситуації, вважаємо, що серед чинників, які зумовлюють актуальність проблеми узгодження міжнародного та внутрішньодержавного права, першочергово, слід відносити забезпечення гарантування, дотримання та захисту прав і свобод людини на глобальному рівні.

Складається так, що у сучасних умовах міжнародне право та зовнішня політика дедалі більше взаємопов'язані та стають сферою дії конституційного права. Положення щодо дотримання норм міжнародного права все частіше і більше відображаються у багатьох європейських конституціях. Саме конституційному праву дедалі більше відводиться головна роль у визначенні взаємодії національного та міжнародного права.

Щодо цього, Л. А. Луць зазначає, що конституційно-правовий механізм взаємодії норм міжнародного та національного права можна визначити як

систему конституційно-правових норм та інших правових засобів, що забезпечуються узгодження норм міжнародного та національного права. Саме за допомогою такого механізму може здійснюватись впровадження міжнародно-правових норм у національне законодавство [121, с. 28].

У зв'язку із змінами сучасних міжнародних відносин держава зобов'язана впроваджувати у своє внутрішнє законодавство зміни, які є необхідними для виконання прийнятих на себе міжнародно-правових зобов'язань. І не має посылатись на норми свого національного права чи прогалини в ньому як на привід для невиконання міжнародно-правових зобов'язань. Що також прямо зазначено у статті 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, зокрема, сторона міжнародного договору не може посылатись на положення свого внутрішнього права для виправдання невиконання нею договору [34, ст. 27].

Російський учений професор С. В. Черниченко зауважив, що відсутність узгодження внутрішньодержавного та міжнародного права може призвести до порушення державою своїх міжнародних зобов'язань і неможливістю реалізувати свої міжнародні права [256, с. 159]. Отже, слід розуміти, що процес узгодження норм міжнародного права і національного права відбувається з метою виконання державою всіх вимог міжнародного права.

Як зазначає О. Мережко, цілком зрозуміло, що якби норми міжнародного права можна було б обійти за допомогою прийняття відповідних норм національного права, тоді міжнародне право загалом втратило б своє значення і сенс як правовий регулятор міжнародних відносин [132].

Слід зауважити, що у розділі X Декларації про державний суверенітет України 1990 року закріплено положення стосовно пріоритету загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права [50].

Першочергово питання співвідношення між національним і міжнародним правом регулюються Конституцією України. Хоча Конституція не містить положення, яке б безпосередньо стосувалось саме поняття міжнародного права

та сфери дії, мова йде швидше про одне з основних його джерел – міжнародний договір, який потребує згоди на обов'язковість від Верховної Ради України. Згідно із положенням ч. 1 ст. 9 Конституції України: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [102, ст. 9].

Було б безпідставно стверджувати, що в нашій державі зовсім не передбачені засоби узгодження міжнародних договорів України і законів України. Зокрема, п. 7 ст. 9 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р. закріплено: якщо на ратифікацію подається міжнародний договір, виконання якого потребує прийняття нових або внесення змін до чинних законів України, проекти таких законів подаються на розгляд Верховної Ради України разом з проектом Закону про ратифікацію і приймаються одночасно [78, ст. 9]. Тому вважаємо, що положення національних законів мають бути узгоджені з положеннями міжнародних договорів аби не ускладнювати процес правозастосування.

Поняттям співвідношення та узгодження можна провести межу відмінностей у розумінні. При співвідношенні слід розуміти швидше теоретичні аспекти, що проявляються у порівнянні двох правових систем, з визначенням окремо міжнародної правової системи та її основних елементів та національної правової системи окремої держави з її елементами.

Український вчений, професор В. Г. Буткевич щодо цього зазначає, що при узгодженні норм міжнародного права і внутрішньодержавного права узгоджуються не воля держав, а нормативно-юридичні приписи [28, с. 127].

Тому можна вважати, що узгодження – це частина питання співвідношення двох правових систем в процесі якого відбувається взаємодія міжнародного та національного права.

Український вчений В. Ф. Опришко зазначає, що важливою умовою гармонізації є приведення конституцій держав та їх національних правових систем у відповідність до норм і принципів міжнародного права і виділяє гармонізацію законодавства України з правовими системами міжнародних

організацій, зокрема, ЄС, як один з найважливіших напрямів узгодження законодавства України з міжнародно-правовими актами [150, с. 112]. Що дозволяє, в свою чергу, зробити припущення, що категорія узгодження є ширшою в плані включення процесів, куди можна віднести гармонізацію. Тай сам термін гармонізація увійшов в правове термінологічне застосування із розумінням процесів пов'язаних із європейською інтеграцією, з бажанням та намаганням вступу України до Європейського Союзу. Власне і сьогодні із моментом ратифікації угоди про асоціацію сам термін набуває ще більшого значення в плані вагомості практичного застосування та здійснення.

Відомий український вчений, професор П. М. Рабінович зазначає, що гармонізація – це процес приведення законодавства України у відповідність до правових систем провідних міжнародних організацій Європи [189, с. 9].

Професор В. Г. Буткевич зауважує, що сучасна міжнародно-правова наука та практика виходять із того, що узгодження національних правових актів з міжнародним правом не тільки суб'єктивне право, але й обов'язок. Сторона договору має привести своє законодавство у відповідність з міжнародно-правовими приписами, аби останні ефективно виконувались [27, с. 185].

Водночас серед прибічників трансформації немає одностайності і щодо її характеру й обсягу. Одні включають у поняття трансформації відсилання, акти ратифікації, публікації договору, видання спеціальних законів, адміністративних розпоряджень. Інші виділяють поряд з трансформацією ратифікацію і відсилання або вказують на рецепцію і трансформацію. Слід зазначити, що в зарубіжній літературі також немає єдності думок. Однак найбільше поширення мають поняття «гармонізація» і «пристосування».

На думку професора В. Г. Буткевича, узгодження міжнародного та внутрішньодержавного права полягає в організаційно-правовій політичній діяльності держав та інших суб'єктів права, що слугує виробленню подібних або загальних форм нормативних приписів та їх реалізації відповідно до норм обох правових систем. Таке узгодження може бути одностороннім або двостороннім. Одностороннє узгодження застосовують у випадку приведення у

відповідність норм внутрішньодержавного права до нори міжнародного права. Здебільшого узгодження міжнародного та внутрішньодержавного права є двостороннім [28, с. 180].

Слід розуміти, що міжнародні норми і міжнародні договори – це особливий складовий компонент системи права, що володіє певною мірою автономією, зберігає онтологічний зв'язок із міжнародною правовою системою. Такий зв'язок цілком очевидний у тому випадку, коли відповідно до положень самого міжнародного договору він втрачає юридичну силу. В такому разі у сфері національного права виникає казусна ситуація: з одного боку, певний спектр внутрішньодержавних відносин продовжує реалізовуватися, а з другого боку, на міждержавному рівні вичерпано умови і ресурси для продовження реалізації подібних відносин. Відповідно необхідність розкриття і нормативного закріплення техніко-юридичних форм узгодження передбачає актуальність питання про контроль за цим процесом. Адже очевидно, що він не є довільним і потребує жорсткої регламентації. Інакше для національного правового простору не лише створюється загроза його цілісності та системності розвитку, але й виникають передумови, що загрожують засадам національного суверенітету [232, с. 146].

Можна констатувати той факт, що в умовах українського правового поля принцип справедливості судового розгляду у всій сукупності своїх складових був напряму імплементований із Конвенції 1950 р. у процесуальне законодавство. З одного боку, це свідчить про високий рівень демократизації процесу державного регулювання судового захисту особами своїх прав та інтересів, з іншого – сприяє практичній реалізації відповідних гарантій шляхом уособлення їх в якості принципів відправлення цивільного, кримінального та іншого судочинства.

Зазначимо, що у п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 01.11.1996 р. наголошується на тому, що відповідно до положень ст. 9 Конституції України про те, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною

національного законодавства України, суд не може застосувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються, інакше як міжнародний договір. У той же час міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України [172].

Серед західних, зокрема американських фахівців у галузі міжнародного права, певною популярністю користується і прагматична концепція взаємодії міжнародного та національного права. Згідно з цією концепцією ні міжнародне, ні національне право не мають абсолютного примату чи пріоритету один перед одним. У деяких випадках, наприклад щодо забезпечення прав і свобод людини, норми міжнародного права мають вищу юридичну силу, ніж внутрішньодержавні, а в інших випадках, зокрема, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки, – навпаки, норми національного права мають пріоритет перед міжнародними. Тому в кожному конкретному випадку необхідно окремо визначати, які правові норми – національні чи міжнародні – мають застосовуватися.

Щодо України, слід насамперед зазначити, що події 2014 року наглядно підтверджують кардинальні зміни у внутрішньодержавному житті, у всіх сферах суспільства, у правовому регулюванні таї загалом у правовій системі. Вони також підтвердили неспроможність національно-правового регулювання бути пріоритетним над міжнародним як в плані захисту прав людини, так і в системі забезпечення миру та безпеки.

Український фахівець у галузі міжнародного права О. О. Мережко зазначає той факт, що держави скоріш намагаються використовувати у своєму законодавстві формули загального характеру, залишаючи деталі реалізації норм міжнародного права в національному праві процесові інтерпретації та застосування міжнародного права. Крім того, вчений відзначає, що ефективність міжнародного права в підсумку залежить від критеріїв, прийнятих в національних системах права. Тут важливим є не стільки конкретний механізм чи метод, який використовує держава з метою реалізації

міжнародного права в сфері права національного, скільки практичне забезпечення відповідності національного права до міжнародного [132].

Російський вчений С. Ф. Афанасьєв висловив власну точку зору, що Конвенція 1950 року, будучи регіональним міжнародно-правовим актом прямої дії та домінуючи над рядовими юридичними нормами будь-якої країни, не повинна вступати в протиріччя з нормами конституційного характеру. При виникненні колізії міжнародних і конституційних норм, що встановлюють правила цивільного чи кримінального судочинства, останні підлягають першочерговому застосуванню судами при розгляді і вирішенні справ відповідних категорій [10, с. 36].

Якщо зосередити увагу суто на забезпеченні державою реалізації права особи на справедливий судовий розгляд, то слід зазначити, що для виконання цього принципу держава зобов'язана створити ефективну судово-виконавчу систему, систем арбітражного вирішення спорів, а також інші необхідні системи основним завданням яких було б повноцінне та всебічне забезпечення права особи на захист її інтересів, прав, переконань.

В реаліях українського суспільства забезпечити це доволі складно, але необхідно, оскільки вільний доступ осіб до неупередженого судового захисту є фундаментальною ознакою демократичної держави. Тому Україна нині має подолати найбільш суперечливі проблеми, що не дають можливості узгодити міжнародне та національне регулювання в цій сфері.

Слід зазначити, що узгодження національного та міжнародного законодавства в сфері судочинства, практики його організації, вирішення багатьох інших проблем мають два фундаментальних аспекти: теоретико-методологічний та практичний. Перший – передбачає зміну парадигми організації системи судочинства, застосування новітніх методів правового забезпечення та механізмів державного регулювання в цій сфері. Практичний аспект полягає в реалізації сукупності розроблених норм, а також в подоланні проблеми взаємодії національної та міжнародної чи закордонної судово-виконавчих систем.

Теоретико-методологічний аспект, на перший погляд, представляється певною аморфною невизначеною площиною взаємодії міжнародних та національних норм і методів правового регулювання, але насправді він має свою логічну структуру, а вихідною його проблемою є проблема забезпечення дотримання міжнародно-правових стандартів в контексті забезпечення права на справедливий судовий розгляд.

З цього приводу доцільно навести точку зору С. М. Ляхвіненко, який під міжнародно-правовим стандартом, перш за все, розуміє виражену у формі міжнародного договору, міжнародно-правового звичаю або рішення міжнародного суду, зокрема, Європейського суду з прав людини, що спирається на положення Конвенції про захист прав людини і основних свобод і що тлумачить їх норму, яка закріплює загальновизнану модель поведінки, стосується основних, фундаментальних і інших прав і свобод людини, як в мирний час, так і під час війни заснованих на визнанні гідності людської особи і її цінності, а також невід'ємних прав, властивих народові в цілому [123, с. 431].

Міжнародно-правові стандарти відображують найкращі правові досягнення; фіксуються у вигляді не лише норм, але і принципів права; є обов'язковими вимогами для держав-учасниць, основою для узгодження міжнародного і національного права.

В контексті забезпечення права на справедливий судовий розгляд доцільно застосовувати два методи нормотворчості: рецепцію та ратифікацію. Ратифікація, власне достатньо поширена в законодавчій практиці Верховної Ради України, а що стосується рецепції, то тут виникає одразу декілька питань. Як відомо, рецепція – універсальний метод узгодження державою норм національного права, що текстуально повторюють норми міжнародного права, конкретизують і пристосовують їх до особливостей національного соціального ладу і правової системи. Тому доцільність застосування рецепції однозначна та об'єктивна, але яким чином обирати ті нормативні акти, які її потребують. Як визначити критерії необхідності та допустимості застосування тих чи інших

надбань світової правничої думки? І головне, яким чином зберегти національну ідентичність держави в процесі побудови її правового поля, адже рецепція унеможливорює зміни в змісті норм, а сприяє формальному зближенню, уніфікації національних норм, що регулюють аналогічні відносини [113, с. 120].

У сфері захисту прав людини єдиним орієнтиром визнано людину з її правами й обов'язками. В цьому випадку говорити про взаємні зміни національних та міжнародно-правових норм нелогічно, оскільки незмінний сам об'єкт цих прав – людина. Тому відбувається проста еволюція національного права в бік його зрощення з нормами міжнародного права під прямим тиском останнього. За такою ситуації важко враховувати національні, історичні, соціальні, культурні та інші особливості побудови суспільних відносин в процесі їх правового регулювання, що веде до небажаних трансформацій правової свідомості та до втрати національної ідентичності.

При введенні практичних заходів у процесі узгодження міжнародного та національного регулювання права на справедливий судовий розгляд то тут слід звернути увагу на дві основні проблеми: подолання корупції та підвищення ефективності виконання судових рішень. Можна вважати, що ці дві проблеми є надзвичайно загальними та майже не вирішуваними, але саме вони є найсуттєвішими перешкодами на шляху реалізації особи права на справедливий судовий розгляд. Справа в тому, що право на справедливий судовий розгляд не обмежується формальним доступом особи до судової інстанції, а полягає в отриманні практичного (матеріального) результату від відстоювання порушених прав. З огляду на це важливо, щоб відбувалося швидке виконання рішень суду в повному обсязі. Окрім вирішення суто матеріальних питань забезпечення діяльності системи виконавчої служби, потребує уваги подолання правових та інституційних протиріч при виконанні рішень суду у випадках їх екстериторіальності. Подолання проблеми взаємодії виконавчої служби України із європейськими аналогами повинно бути перенесене спочатку на рівень міждержавного політичного діалогу. Вже виходячи із досягнутих домовленостей повинна відпрацьовуватись практична модель взаємодії, після

чого мають бути підписані галузеві меморандуми, протоколи та інші документи, які б регулювали різні аспекти виконання екстериторіальних судових рішень.

Отже, подолання проблеми корупції, насправді не може бути вирішено фрагментарно виключно в сфері судочинства, оскільки передбачає максимальну мобілізацію всього комплексу державно-управлінських інструментів та механізмів правового регулювання. До того ж наскільки системною є проблема корупції в Україні, настільки ж системними мають бути підходи до її подолання, а отже очікування ефекту від вжитих заходів може бути досить тривалим. Люстрація, яка останнім часом в Україні стала головним політичним трендом, не вирішить цієї проблеми, оскільки вона спрямовується переважно на усталений суддівський корпус, а не на підготовку суддівських кадрів. Посилення тиску на судові органи з боку контролюючих та перевіряючих органів також дасть мало результатів, оскільки корупція, як соціально-економічне явище в сучасній Україні проникло на всі без винятку щаблі державного управління. З огляду на це пропонується вжити такі основні заходи з реформування системи судоустрою в контексті повноцінного забезпечення реалізації права особи на справедливий судовий розгляд:

- запровадити вибірність суддів судів першої інстанції територіальною громадою, що мешкає на території юрисдикції суду;
- запровадити систему жеребкування при призначенні суддів судів апеляційної інстанції;
- запровадити територіальну ротацію суддів апеляційної інстанції кожні три роки;
- запровадити постійне стажування та підвищення кваліфікації суддів апеляційної інстанції на базі ЄСПЛ;
- запровадити строковість обіймання суддівських посад суддями вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду України з подальшим переведенням таких осіб на посади з

консультаційними та дорадчими повноваженнями в пленумах та президіях відповідних судів;

– розробка та імплементація в кримінальне законодавство складу злочину під назвою «корупційне діяння» із максимальною деталізацією різних варіацій складів злочину.

Досягнення Україною європейських і світових стандартів демократії, формування дієвого громадянського суспільства, створення ефективної інституційної основи державно-публічного управління – все це напряду залежить від спроможності влади забезпечити дотримання фундаментальних принципів функціонування демократичної держави.

За сучасної ситуації в Україні із забезпечення реалізації особам права на справедливий судовий розгляд потребує проведення низки суспільних трансформації, зокрема: судової реформи; реформи системи виконання судових рішень; зміщення ціннісних орієнтирів в процесі нормотворчості тощо. В кінцевому результаті все це покликане на забезпечення узгодженості теоретико-методологічних та практичних аспектів міжнародного та національного регулювання права на справедливий судовий розгляд та на підвищення ефективності виконання судових рішень, в том числі і міжнародних судових інстанцій на території України.

Має рацію професор С. В. Черниченко, коли вказує, що регулювання правової співпраці держави зі світовою спільнотою повинно здійснюватися за допомогою чітких правових форм [256, с. 90].

Таким чином, виділяють два ключові моменти, що визначають необхідність узгодження національного і міжнародного права. Перший, зовнішній аспект, пов'язаний із необхідністю виконання міжнародних зобов'язань; другий, внутрішній аспект, із необхідністю привести або зберегти в узгодженому стані національну правову систему. Розглянемо низку техніко-юридичних методів розв'язання зазначеного завдання.

3.2. Проблеми реалізації міжнародно-правових норм у сфері захисту права на справедливий судовий розгляд в правозастосовній практиці України

Проблема визначення сутності та змісту категорії «справедливість» виходить за межі суто юридичної науки. Принцип справедливості властивий правовій науці. Крім цього, він є одним із визначальних орієнтирів в процесі розробки законодавства будь-якої демократичної держави. Україна не є виключенням, а тому категорія «справедливість» не тільки доповнює низку принципів правового регулювання тих чи інших суспільних процесів, а і виступає в якості їх характеристики. Особливе місце принцип справедливості посідає в системі захисту прав та інтересів осіб, в тому числі і в судовому порядку. Вперше на офіційному рівні він був закріплений в міжнародному, а саме в європейському, праві, що відображало загальноєвропейську тенденцію до демократизації суспільних процесів.

Однією з тенденцій розвитку українського суспільства є зниження рівня довіри до судової влади. За даними соціологічного опитування, проведеного за участю соціологічної служби Центра Разумкова, судовій владі сьогодні не довіряють 44,9% українців. При чому негативно відповіли на запитання «Чи були рішення судів, у яких Ви брали участь, законними і справедливими?» 31,5% респондентів. Станом на березень 2014 року 59,8% респондентів не підтримують діяльність суду в Україні [253].

Одним з основних елементів захисту прав людини є принцип верховенства права, центральний аспект якого пов'язаний із визначальною роллю незалежних та неупереджених судів, що діють в межах правової системи [196].

Так, в ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950, зазначалося, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків

цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [61].

Ці принципи містяться у ст. 8 і 10 Загальної декларації прав людини і ст. 14 Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права. Зазначені статті відіграють особливу роль і для правової системи України в системі норм про права людини й основних свобод, тому що в них гарантується найбільш надійна та ефективна система захисту прав і свобод – механізм судового захисту. Оголосити про наявність у громадян прав і свобод неважко. Проте важливіше забезпечити їхнє реальне здійснення. У цьому сенсі забезпечення доступу до правосуддя, що відповідає вимогам справедливості, може дати більше ніж будь-які декларації при умові, що рішення судів адекватно виконуватиметься [196].

Так, в Україні то протягом 2014 р. загальна кількість справ поданих до Європейського Суду з прав людини, становила 13 600, або 13,3 % від загальної кількості поданих заяв-скарг держав-учасниць. Визначальним є те, що протягом останніх трьох років Україна перебувала у числі «держав-лідерів» у кількості поданих про них скарг, а в 2014 р. таке «лідерство» очолила Україна, посівши перше місце за кількістю справ, що перебувають на розгляді Європейського суду з прав людини [276].

На підставі вищевикладеного матеріалу попереднього розділу дисертаційної роботи простежувалось, що сама стаття 6 Конвенції 1950 р. досить об'ємна та перенасичена базовими положеннями в аспекті визначення засад правосуддя, та все ж вона не встановлює чітких критеріїв справедливості. Визначаючи лише перелік умов справедливого судового розгляду, Конвенція 1950 р. не деталізує та не розкриває зміст кожного критерію, вочевидь віддаючи це питання до сфери практики ЄСПЛ та регулювання національним законодавством кожної країни, що її ратифікувала.

З одного боку така невизначеність, або, краще кажучи, необмеженість спектру критеріального та сутнісного наповнення права на справедливий судовий розгляд, забезпечує необхідну еволюцію демократичних процесів. З

іншого ж – вважається за доцільне максимально деталізувати зміст цього права та виробити мінімальні вимоги до кожного відповідного елементу. Це завдання повинен виконати ЄСПЛ, при цьому ратифікуючи Конвенцію кожна держава у відповідному нормативному акті визначатиме ці мінімальні межі в рамках власного правового поля, але не зменшуючи їх обсягу, який встановлений ЄСПЛ.

Отже, в контексті проблематики даного дослідження доцільно чітко визначити всі складові елементи права на справедливий судовий розгляд, які містяться в ст. 6 Конвенції та здійснити аналіз відповідності зазначених положень з національно-правовими нормам, положеннями права на справедливий судовий розгляд. Застосовуючи герменевтичний підхід до аналізу вказаної норми, можна побачити, що до структури права на справедливий судовий розгляд в розумінні Ради Європи та європейської юридичної науки входять наступні елементи [64, ст. 6]:

- справедливість судового розгляду (ч. 1 ст. 6);
- публічність судового розгляду (ч. 1 ст. 6);
- розумні строки судового розгляду та, як визначає практика діяльності ЄСПЛ, розумні строки виконання судових рішень (ч. 1 ст. 6);
- незалежність та безсторонність суду (ч. 1. ст. 6);
- презумпція невинуватості (ч. 2 ст. 6);
- поінформованість особи стосовно обвинувачень, висунутих проти неї (п. «а» ч. 3 ст. 6);
- гарантоване право особи щодо якої висуваються звинувачення на користування найбільш зручною для неї мовою з метою всебічного та повноцінного захисту (п. «а» ч. 3 ст. 6);
- право на підготовку судового захисту (п. «b» ч. 3 ст. 6);

- гарантоване право на захисника (гарантована безоплатна правова допомога) в процесі судового розгляду або можливість самотійно себе захищати (п. «с» ч. 3 ст. 6);
- безперешкодний доступ, як в межах судового провадження, так і в процесі досудового слідства, до всіх доказів, в тому числі до процедури допиту свідків (п. «d» ч. 3 ст. 6);
- гарантоване право на перекладача (п. «е» ч. 3 ст. 6).

При висвітленні окресленого питання даної, визначимо базові положення, що стосуються права на справедливий судовий розгляд в Основному Законі держави – Конституції України. При дослідженні положень Розділу II Конституції, присвяченого правам та свободам людини та громадянина однозначного закріплення права на справедливий судовий розгляд не простежується.

Найбільшою мірою зазначене право можна тлумачити в контексті положень ст.8 та ст. 55 Конституції України. Зокрема, ч.2 ст.8 Конституції гарантує звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина. Згідно ч.1 статті 55 Конституції кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Згідно ч.3 статті 55 кожна людина має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [102, ст. 55].

Таким чином, можна погодитись із твердженням В. В. Городовенко, який зауважує, що Конституція України, прямо не визнавши принципу справедливості, втілила численні його складові у Розділах I «Загальні засади» та II Розділу «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», а захист

невідємних прав і свобод людини покладено на суд, що закріплено в судоустрійному та процесуальному законодавстві [42, с. 22].

Характеризуючи процеси реалізацію права на справедливий судовий розгляд, закріпленого статтею 6 Конвенції 1950 р. в Україні, слід перш за все, акцентувати увагу на тому, що більшою мірою перелічені вище елементи цього права мають відповідне відображення в національному законодавстві. Однак, враховуючи особливість національної правової системи, доцільно детально проаналізувати з якими саме нормами вони кореспондуються, в кожному окремому процесуальному кодексі (адміністративному, цивільному, господарському, кримінальному) (*табл. 1*).

Слід зауважити, що визначені принципи та норми, в процесі їхньої імплементації у відповідні процесуальні кодекси України отримали своє продовження, що характеризує їх динамічність та адаптивність до умов сьогодення. Актуальність правового забезпечення справедливого судового розгляду в Україні та відповідної правозастосовної практики постійно зростає з огляду і на інтеграційні процеси та намагання України долучитися до Європейського правового простору.

Таблиця 1

Відображення елементів права на справедливий судовий розгляд в національному процесуальному законодавстві [54; 37; 87; 94; 228]

Ст. 6. Конвенції	КАСУ	ЦПК	ГПК	КПК
Справедливість судового розгляду (ч. 1 ст. 6)	право на судовий захист (ст. 6); верховенство права (ст. 8); законність (ст. 9); рівність усіх учасників адміністративного процесу перед законом і судом (ст. 10); змагальність сторін та офіційне з'ясування всіх обставин у справі (ст. 11)	право на звернення до суду за захистом (ст. 3); здійснення правосуддя на засадах поваги до честі і гідності, рівності перед законом і змагальність сторін (ст. 10)	рівність перед законом і судом (ст. 4 ²); змагальність (ст. 4 ³)	верховенство права (ст. 8); законність (ст. 9); рівність перед законом і судом (ст. 10); повага до людської гідності (ст. 11); забезпечення права на свободу та особисту недоторканність (ст. 12); невтручання у приватне життя (ст. 15); змагальність сторін (ст. 22)
Публічність судового розгляду (ч. 1 ст. 6)	гласність і відкритість адміністративного процесу (ст. 12)	гласність та відкритість судового розгляду (ст. 6)	гласність розгляду справ (ст. 4 ⁴)	публічність (ст. 25), гласність та відкритість судового розгляду (ст. 27)
Розумні	адміністративна	розгляд справ	спір має бути	розумні строки

строки судового розгляду та розумні строки виконання судових рішень (ч. 1 ст. 6)	справа має бути розглянута і вирішена протягом розумного строку, але не більше місяця з дня відкриття провадження у справі, якщо інше не встановлено кодексом (ст. 122)	протягом розумного строку, але не більше 2 місяців з дня відкриття провадження, а справи про поновлення на роботі, стягнення аліментів – 1 місяця (ст. 157)	вирішено господарським судом у строк не більше двох місяців від дня одержання позовної заяви (ст. 69)	(ст. 28)
Незалежність та безсторонність суду (ч. 1. ст. 6)	відвід суду (ст. 27-31)	самовідводи та відводи суддів (ст. 23)	відвід суддів у разі їх упередженості (ст. 20)	відвід суду (ст. 75, 81); відвід прокурора як сторони обвинувачення (ст. 77)

Продовження таблиці 1

Ст. 6. Конвенції	КПК
Презумпція невинуватості (ч. 2 ст. 6)	особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому цим Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. (ст. 17)
Поінформованість особи стосовно обвинувачень, висунутих проти неї (п. «а» ч. 3 ст. 6)	Підозрюваний, обвинувачений має право знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують (ст. 20)
Гарантоване право особи, щодо якої висуваються звинувачення, на користування найбільш зручною для нею мовою з метою всебічного та повноцінного захисту (п. «а» ч. 3 ст. 6)	користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави (ст. 20); слідчий суддя, суд, прокурор, слідчий забезпечують учасникам кримінального провадження, які не володіють чи недостатньо володіють державною мовою, право давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись у разі необхідності послугами перекладача (ст. 29)
Право на підготовку судового захисту (п. «b» ч. 3 ст. 6)	право підсудного мати захисника або взяти захист своїх інтересів на себе (ст. 263)
Гарантоване право на захисника (гарантована безоплатна правова допомога) в процесі судового розгляду або можливість самостійно себе захищати (п. «с» ч. 3 ст. 6)	Підозрюваний, обвинувачений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника. Суд зобов'язаний забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника. Участь у кримінальному провадженні захисника підозрюваного, обвинуваченого, представника потерпілого не звужує

	процесуальних прав підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого (ст. 20)
Безперешкодний доступ, як в межах судового провадження, так і в процесі досудового слідства, до всіх доказів, в тому числі до процедури допиту свідків (п. «d» ч. 3 ст. 6)	Підозрюваний, обвинувачений має право брати участь у проведенні процесуальних дій; брати участь під час судового розгляду у допиті свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту (ст. 20)
Гарантоване право на перекладача (п. «e» ч. 3 ст. 6).	залучення перекладача (ст. 68)

Проаналізувавши норми процесуальних кодексів та Кодексу адміністративного судочинства України, можна зробити висновки щодо відображення в них елементів права на справедливий судовий розгляд, визначеного в ст. 6 Конвенції. По-перше, ч. 1 ст. 6 Конвенції 1950 р. має відношення до будь-якого процесу судового розгляду, тоді як положення ч. 2 та ч. 3. ст. 6 Конвенції 1950 р. стосуються переважно забезпечення справедливого судового розгляду в порядку кримінального провадження. По-друге, національне законодавство, а точніше всі чотири процесуальні кодекси, що прийняті в Україні, перейняли в тій чи іншій мірі та у достатньо специфічних обсягах елементи права на справедливий судовий розгляд. Слід, однак, акцентувати увагу на тому, що в жодному з кодексів не міститься визначення справедливого судового розгляду, натомість майже всі вони містять в собі низку загальних принципів, на яких базується відповідне правосуддя та які за своєю сутністю цілком об'єктивно можуть утворювати інститут справедливого розгляду відповідно в адміністративному, цивільному, господарському та кримінальному процесах. Так, в КАС України можна знайти наступні елементи права справедливого судового розгляду: забезпечення права на судовий захист (ст. 6); верховенство права (ст. 8); законність (ст. 9); рівність усіх учасників адміністративного процесу перед законом і судом (ст. 10); змагальність сторін та офіційне з'ясування всіх обставин у справі (ст. 11) [101, ст. 8–11]. ЦПК України передбачає право на звернення до суду за захистом (ст. 3); здійснення правосуддя на засадах поваги до честі і гідності, рівності перед законом і судом (ст. 5); змагальність сторін (ст. 10) [254, ст. 3, 5, 10]. ГПК України передбачає рівність перед законом і судом (ст. 4²); змагальність (ст. 4³) [47, ст. 4²]. В силу специфіки кримінального процесу, аналізуючи норми КПК України, до права на справедливий судовий розгляд можна віднести верховенство права (ст. 8); законність (ст. 9); рівність перед законом і судом (ст. 10); повага до людської гідності (ст. 11); забезпечення права на свободу та особисту недоторканність (ст. 12); невтручання у приватне життя (ст. 15); змагальність сторін (ст. 22) [114, ст. 22, 23, 261]. Це пояснюється тим, що зміст справедливості в кримінальному

процесі тісно пов'язаний із всебічністю та повнотою досліджень обставин по справі, в силу недопущення покарання невинної особи, через надзвичайно високу суспільну цінність людини. По-третє, простежуються суттєві недоліки та проблеми правового закріплення у вітчизняному законодавстві елементів права на справедливий судовий розгляд, а, відтак, і їх практичної реалізації. Зокрема, можна визначити наступні недоліки: відсутність єдиного для всіх процесуальних кодексів трактування поняття «право на справедливий судовий розгляд»; неоднозначність у підходах законодавця до визначення критерію розумності строків судового розгляду для різних типів процесів. Так, для судового розгляду в порядку адміністративного провадження встановлюється місячний термін; в порядку цивільного провадження суд повинен розглянути справу протягом двох місяців, а в окремих випадках протягом одного місяця; в порядку господарського провадження – у строк не більше двох місяців. Що ж стосується судового розгляду в порядку кримінального провадження, то законодавець ухиляється від встановлення конкретних строків, визначаючи лише строки досудового слідства (ст. 120) та строки попереднього розгляду справи (ст. 241).

Натомість у ст. 28 КПК України вказано, що під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Розумні строки не можуть перевищувати передбачені цим Кодексом строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень. Критеріями для визначення розумності строків кримінального провадження є: складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо; поведінка учасників кримінального провадження; спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень [114, ст. 28];

– відсутність правового закріплення змісту категорії поняття «незалежність та безсторонність суду». Натомість національне законодавство лише визначає безсторонність та незалежність як вимогу до суддів та ознаку судового розгляду. Так, ст. 126 Конституції України встановлює, що незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України, а ст. 129 визначає, що судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону [102, ст. 126, 129]. В ст. 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (далі – Закон), зазначається, що судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними згідно із законом. Ст. 6 Закону визначає, що здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу. Суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України, забезпечуючи при цьому верховенство права. Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою завдання шкоди авторитету суддів чи впливу на безсторонність суду забороняється і тягне за собою відповідальність, установлену законом. Крім того, положення про безсторонність судів містяться в ст. 54 Закону (права та обов'язки суддів) та в тексті присяги судді (ст. 55) [180, ст. 54, 55];

– проблема теоретико-методологічного співвідношення понять «гласність», «відкритість» та «публічність». Зокрема викликає питання неоднозначність правових конструкцій, що містяться в КАС України, КПК України та ЦПК України, в яких закріплюється гласність та

відкритість адміністративного процесу і судового розгляду відповідно, та конструкцій, що містяться в ГПК України, в яких закріплюється лише гласність судового розгляду. В той же час в ч. 1 ст. 6 Конвенції 1950 р. визначається публічність судового розгляду. Цей принцип міститься лише в КПК України, ст. 25 якого передбачає, що прокурор, слідчий зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила.

Аналізуючи вказані вище недоліки більш детально, слід перш, за все звернутися до проблеми визначення розумності строків. На думку О. Д. Святоцького, Т. Г. Захарченка, С. Ф. Сафулька, критерій «розумний строк», про який йдеться у п. 1 ст. 6, є суб'єктивним поняттям, що може варіюватися залежно від того, які саме справи розглядаються – цивільні чи кримінальні. Складність справи, підхід органів влади до розгляду конкретної справи, окремі аспекти поведінки заявника, що могли вплинути на продовження строку розгляду, а також певні обставини, які виправдовують більш тривалий строк судового розгляду, є тими факторами, які Комісія та ЄСПЛ беруть до уваги, з'ясовуючи, чи відповідає судова процедура стандартам «розумного строку». Значення критерію «розумного строку» полягає у встановленні межі стану невизначеності, в якому знаходиться та чи інша особа через пред'явлення їй кримінального обвинувачування чи у зв'язку з цивільно-правовими відносинами. Кінцевим моментом стану невизначеності є момент вступу

вироку чи рішення у законну силу чи зняття обвинувачення (закриття кримінальної справи) [63, с. 57].

Прикладом порушення вимог щодо розумності строків є рішення Європейського Суду, у «справі Меріт проти України» (заява №66561/01 від 30 березня 2004 р.). У цій справі Європейським Судом винесено рішення, в якому констатовано порушення прав, гарантованих п. 1 ст. 6 (в частині розумності тривалості провадження у кримінальній справі) та ст. 13 (в частині відсутності ефективних національних засобів оскарження такої тривалості) [210].

Щодо рішень Європейського Суду стосовно України, слід визнати, що неодноразово Суд звертав увагу на недосконалість чинного законодавства України і необхідність дотримуватись принципу правової визначеності. Проаналізуємо окремі вимоги принципу правової визначеності, які містяться у рішеннях Суду щодо України.

У справі «Салов проти України» право на справедливий судовий розгляд, передбачене п. 1 статті 6 передбачає повагу до принципу верховенства права. Зокрема, «...одним з основних аспектів принципу верховенства права є принцип правової певності, який передбачає, що коли рішення суду стало остаточним, воно не може бути піддано сумніву будь-яким іншим рішенням суду. Відповідно до цього принципу жодна з сторін не може клопотати про перегляд остаточного і обов'язкового рішення переважно для того, щоб заслухати справу знову та домогтися нового рішення у справі [213].

Зазначимо, що даний принцип має місце і у сфері кримінального провадження. Адже у рішенні по справі «Слоєв проти України» відзначається важливість критерію «передбачуваності», як основи принципу правової визначеності. Суд нагадує, що «...практика, яка виникла у зв'язку із законодавчою прогалиною і яка зумовлює тримання особи під вартою протягом необмеженого і непередбачуваного строку за обставин, коли таке тримання не передбачається ні конкретним положенням законодавства, ні будь-яким судовим рішенням, сама по собі суперечить принципу юридичної визначеності» [214].

Так, у контексті вирішення проблеми визначення розумності строків судового розгляду в порядку кримінального провадження особливу увагу слід звернути на Узагальнення судової практики судів першої та апеляційної інстанцій у справах стосовно осіб, які тримаються під вартою, судового провадження щодо яких триває понад 6 місяців, виданих Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ, в якому зазначається, що для визначення розумності строків кримінального провадження важливе значення має не тільки судове провадження у суді першої інстанції, а й провадження в апеляційній та касаційній інстанціях [245].

У п. 97 рішення ЄСПЛ від 16.09.2010 у справі «Вітрук проти України» зазначено, що «в кримінальних справах «розумний строк», передбачений п. 1 ст. 6 Конвенції, починається з того часу, коли особі було «пред'явлено обвинувачення», тобто, іншими словами, з моменту офіційного повідомлення заявника компетентним органом про те, що він обвинувачується у вчиненні злочину. Це визначення також застосовується до питання, чи мало місце «суттєве погіршення становища [підозрюваного]», чи ні. Щодо закінчення «відповідного строку», то в кримінальних справах період, передбачений п. 1 ст. 6 Конвенції, включає весь строк провадження у справі, у тому числі перегляд рішення в апеляції (п. 70 рішення ЄСПЛ у справі «Меріт проти України»)). Критерієм оцінювання розумності строку є складність справи, що може бути зумовлена як фактичними обставинами справи, так і різними правовими аспектами, пов'язаними зі справою опосередковано. Складність справи визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачених, підсудних та інкримінованих епізодів злочинної діяльності, характеру фактичних даних, що підлягають встановленню, кількості учасників справи (потерпілих, свідків), обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення судового слідства, забезпечення допомоги перекладача, об'єднання матеріалів справи тощо [245].

Беручи до уваги результат аналізу та узагальнення практики застосування судами загальної юрисдикції першої та апеляційної інстанцій при здійсненні

судочинства у кримінальних справах статей 3, 5, 6 Конвенції Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ, слід зазначити, що до об'єктивних причин тривалого розгляду, зокрема кримінальних справ, належать такі: значне навантаження суддів та неукомплектованість відповідно до штатної чисельності місцевих судів; відсутність достатньої кількості залів судових засідань, розгляд судами складних та об'ємних за кількістю матеріалів кримінальних справ; неявка у судові засідання свідків, прокурора, захисника, що є значною перешкодою для своєчасного розгляду справ; зупинення провадження у зв'язку з тривалою хворобою підсудних або оголошенням їх у розшук; неврахування судом фактичних обставин у справі; оголошення судами тривалих, нічим не обґрунтованих перерв [246]. Так, означені причини фактично виключають можливість вирішення проблеми узгодження розумних строків розгляду кримінальних справ на законодавчому рівні, оскільки вникають з непередбачуваних, хоча і не завжди об'єктивних обставин.

У ході вирішення проблематики співвідношення категорій «гласність», «відкритість» та «публічність» слід зазначити, що вітчизняне процесуальне законодавство не містить поняття публічності, воно не розкриває його сутності та не визначає критеріїв публічності. Натомість всі процесуальні кодекси містять достатньо норм, які дають змогу говорити про реальну публічність судових процесів. Доводячи це, доцільно виокремити низку ознак принципу гласності судового розгляду, отриманих в процесі дослідження його змісту різними вченими. Отже, основними ознаками гласності є:

- поінформованість осіб, які беруть участь у справі про час і місце розгляду справи;
- відкритість судового засідання;
- усність судового розгляду;
- прилюдне проголошення рішення суду;
- оприлюднення судових рішень та право на їхнє отримання;

- вільний допуск громадськості до зали судових засідань;
- фіксування судового засідання технічними засобами та можливість ознайомлення з записами в подальшому.

Отже, можна цілком обґрунтовано стверджувати, що відкритість є невід'ємним атрибутом гласності судового розгляду, тобто вони співвідносяться як часткове та загальне. В той же час сукупність елементів принципу гласності судового розгляду, які містяться у вітчизняному законодавстві, дає всі підстави говорити про його тотожність із принципом публічності, який визначений в ч. 1 ст. 6 Конвенції.

Необхідно зазначити, що окрім виявлених недоліків, правове забезпечення права на справедливий судовий розгляд в Україні, яке виходить з міжнародно-правових норм, отримало значне розширення та деталізацію у відношенні до окремих елементів, що відповідним чином вплинуло і на ефективність вітчизняної правозастосовної практики. В цьому контексті слід відмітити наступне:

- розширення обсягу прав на справедливий судовий розгляд в порядку кримінального провадження;
- розробка механізмів реалізації права на безсторонність та неупередженість суду.

Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI значно розширює права підозрюваного на справедливий судовий розгляд, ототожнюючи їх з правами підсудного, а також впроваджує нові інститути, які розширюють і можливість всебічного дослідження обставин справи та винесення максимально доцільного та обґрунтованого вироку. Отже, відповідно до КПК України, окрім викладених в Конвенції прав, підсудний має право [114]:

- не говорити нічого з приводу підозри проти нього, обвинувачення або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання;
- вимагати перевірки обґрунтованості затримання;
- у разі затримання або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою – на негайне повідомлення членів сім'ї, близьких родичів чи інших осіб про затримання і місце свого перебування;
- брати участь у проведенні всіх процесуальних дій;
- застосовувати з додержанням відповідних вимог технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь.
- заявляти клопотання про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо;
- заявляти відводи;
- вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра, обвинувачення не підтвердилися;
- на колегіальний розгляд справи у випадках, передбачених законом;
- звертатися до суду з останнім словом.

Крім того, право на колегіальний розгляд справи законодавцем відповідно до ст. 15 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає можливість залучення до судового розгляду суду присяжних [180, ст. 15]. Суд присяжних є новелою і регулюється нормами § 2 Глави 30 КПК України. І хоча КПК України передбачає можливість розгляду справи судом

присяжних лише щодо обвинувачення у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі, все ж такий суд значно розширює зміст права на справедливий судовий розгляд.

Щодо інституту відводу суду, слід зазначити, що це досить унікальний механізм реалізації права на неупередженість та безсторонність суду. Йдеться про те, що забезпечити реальне дотримання неупередженості суду неможливо, а правове закріплення цього принципу в ч. 1 ст. 6 Конвенції має суто декларативне закріплення. Відповідно національний законодавець, як власне і більшість країн, які ратифікували Конвенцію, наділили сторони судового розгляду досить широкими повноваженнями. Крім того, законодавець значно збільшив і навантаження відповідальності на самих суддів, впровадивши інститут самовідводу. Так, передбачається що суддя, як особа виключної моральності, повинен самостійно відмовлятися від розгляду справ, якщо виявляються обставини або такі обставини відомі лише йому, які здатні вплинути на його об'єктивність. Вважаємо за доцільне вирішення питання про відвід суду повинен вирішити той же суддя, якщо він один розглядає справу, або та ж колегія судів, щодо якої і застосовується механізм відводу.

Конструкції ст. 24 ЦПК України, ст. 20 ГПК України та ст. 31 КАСУ ідентичні: заява про відвід вирішується в нарадчій кімнаті ухвалою суду, що розглядає справу. Заява про відвід кільком суддям або всьому складу суду вирішується простою більшістю голосів. Слід зазначити, що доцільніше вирішення питання про відвід суду передати до компетенції голови відповідного суду або іншим суддям цього ж суду, оскільки необ'єктивність щодо якої заявляється відвід може вплинути і на результати задоволення відповідного клопотання, що в свою чергу впливатиме на порушення принципу розумності строків судового розгляду. Складається враження що законодавець ототожнив механізми реалізації інститутів самовідводу та відводу суду. Якщо в процесі самовідводу ініціатором його є сам суддя, а тому і вирішення цього питання реально відобразатиме об'єктивність конкретного судді, то при вирішенні питання про відвід критерій об'єктивності може бути нівельовано.

Інший порядок вирішення питання про відвід міститься в КПК України, відповідно до ст. 81 якого у разі заявлення відводу слідчому судді або судді, який здійснює судове провадження одноособово, його розглядає інший суддя цього ж суду, визначений у порядку, встановленому частиною третьою статті 35 КПК України. У разі заявлення відводу одному, кільком або всім суддям, які здійснюють судове провадження колегіально, його розглядає цей же склад суду. Усі інші відводи під час досудового розслідування розглядає слідчий суддя, а під час судового провадження - суд, який його здійснює [114, ст. 81]. Отже, в кримінальному процесі, законодавець намагався запобігти появі можливих суперечностей стосовно компетентності судді або колегії судів об'єктивно вирішити питання про відвід.

Слід наголосити, що важливим кроком у реформуванні судової системи та внеском у національне законодавство є ухвалення Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12.02.2015 року. Згідно із Законом України «Про забезпечення права на справедливий суд» (набуття чинності очікується 28.03.2015 року) у ч. 9 передбачає викладення Закону «Про судоустрій і статус суддів» (Відомості Верховної Ради України, 2010 р., №№ 41-45) у новій редакції [181]. Варто проаналізувати Розділ I зазначеного закону, оскільки увага приділена засадам організації судової влади, серед яких у положеннях статей містяться окремі основні елементи права на справедливий судовий розгляд. Важливим є те, що оновлений нормативно-правовий акт містить норму статті 7 «Право на справедливий суд» - кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним відповідно до закону (ч.1 ст.7).

Окрім того, у ст. 8 Закону «Про судоустрій і статус суддів» (нова редакція від 12.02.2015 р.) [180, ст. 8] міститься поняття права на повноважний суд , яке зазначає: «Ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді, до підсудності якого вона віднесена процесуальним законом». Одним із елементів права на справедливий судовий розгляд, який розглянутий на підставі практики ЄСПЛ, а саме рівність вихідних прав та можливостей

учасників судового процесу, відображено у статті 9 – як рівність перед законом і судом. Хоча зауважимо. Що ч. 2 статті 9 стосується обов'язку суду створити умови, за яких гарантується рівність у реалізації прав та виконанні обов'язків. Хоча сама практика ЄСПЛ виділяє рівність учасників судового процесу як окремий принцип з значно ширшим змістом застосування. Однією із найоб'ємніших за змістом положень є стаття 11, що закріплює гласність та відкритість судового процесу.

Слід зробити акцент на ст. 13, що стосується обов'язковості рішень. Зокрема, ч.6 статті 13 значно вагомніше визначає обов'язок виконання судових рішень, у порівнянні із статтею 13 Закону «Про судоустрій і статус суддів» від 2010 року. Зокрема, судові рішення інших держав, рішення міжнародних арбітражів, рішення міжнародних судових установ та аналогічні рішення інших міжнародних організацій щодо вирішення спорів є обов'язковими до виконання на території України за умов, визначених законом, а також відповідно до міжнародних договорів.

У Господарському процесуальному кодексі України внесено зміни до ст. 111-¹⁶, значно розширено підстави для перегляду судових рішень, проте для нас принципове значення має п. 4 статті 111-16, що передбачає, що підставою для подання заяви про перегляд судових рішень господарських судів є встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань, при вирішенні даної справи судом [181]. Зміни стосується статті 355 Цивільного процесуального кодексу України, хоча у п.3 статті 355 ЦПК зберігається положення, що підставою перегляду судових рішень у цивільних справах може бути встановлення міжнародною судовою установою порушення Україною міжнародних зобов'язань. Таким чином, мова іде не лише про визнання можливості та підстав перегляду судових рішень, але і як аргумент стосовно визнання рішення міжнародних судових установ джерелом права в Україні.

Доцільно зазначити, що Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд», на наш погляд, більшою мірою стосується внесення змін у процесуальне законодавство (перша частина Закону) та другої частини – це Закон України «Про судоустрій і статус суддів», що містить визначення Основних засад організації судової влади, організаційних основ системи судів загальної юрисдикції, повноважень Верховного суду України, питань діяльності суддів, очищення судівського корпусу та ін. Таким чином лише окремі елементи комплексного поняття права на справедливий судовий розгляд зазначені у Розділі I, як окремі засади організації судової влади та елементи права на справедливи судовий розгляд. Таким чином, Закон відображає в більшій мірі право на доступ до суд, що є ключовою частиною права на справедливий судовий розгляд та стосується переважно інституційних елементів права на справедливий судовий розгляд.

Узагальнюючи вищевикладене слід зауважити, що інститут права на справедливий судовий розгляд, досить ґрунтовно опрацьований у вітчизняному законодавстві, розроблені основні його елементи, а зміст значно розширений у порівнянні із Конвенцією. Разом з тим, останнім часом динаміка суспільних відносин та розвиток демократичних процесів висувають нові вимоги щодо оптимізації механізмів правового регулювання права на справедливий судовий розгляд. Збільшення кількості справ, що розглядаються в ЄСПЛ відповідачем по яких є Україна, наочно демонструють існуючі суперечності під час практичного застосування норм, які входять до комплексу вказаного правового інституту. Їх усунення та вдосконалення вітчизняного процесуального законодавства відбувається постійно, однак іноді обставини, які впливають на ефективність правозастосовної практики в контексті реалізації права на справедливий судовий розгляд, мають об'єктивну природу або залежать від суб'єктивних особливостей сторін судового розгляду. Усунення останніх можливе лише в разі підвищення правової свідомості учасників процесуальних відносин, рівня їх професіоналізму тощо. Тому і реформа кримінально-процесуального законодавства вбачається не стільки кроком на зустріч до

євроінтеграції, скільки вимушеним заходом, з метою наближення його до вимог міжнародно-правових актів.

Отже, поряд із недоліками та проблемами правового закріплення у вітчизняному законодавстві елементів права на справедливий судовий розгляд, а відтак і їх практичної реалізації, до яких відносяться: відсутність єдиного для всіх процесуальних кодексів трактування поняття «право на справедливий судовий розгляд»; неоднозначність у підходах законодавця до визначення критерію розумності строків судового розгляду для різних типів процесів; відсутність правового закріплення змісту категорії поняття «незалежність та безсторонність суду»; проблема співвідношення понять «гласність», «відкритість» та «публічність», – існує і низка надбань вітчизняної правової думки. Основними з них є такі: розширення обсягу прав на справедливий судовий розгляд у порядку кримінального провадження; розробка механізмів реалізації права на безсторонність та неупередженість суду.

3.3. Сучасний стан процесу виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні: проблеми та реалії

З моменту приєднання до Конвенції 1950 р. Україна взяла на себе низку зобов'язань у сфері захисту прав людини. Частиною таких зобов'язань відповідно до статей 32, 46 Конвенції 1950 р. є визнання Україною юрисдикції ЄСПЛ, яка поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, а також виконання остаточних рішень ЄСПЛ у справах проти України [234]. Зазначене зобов'язання витікає із формулювання статті 46 Конвенції 1950 р. – обов'язкова юридична сила рішень та їх виконання. Згідно п. 1 ст. 46 Держави-учасниці Конвенції зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, в яких вони є сторонами [65, с. 265]. З огляду на це механізм практичного виконання таких рішень відмінний не лише за своїм змістом, але і за своїм правовим значенням від схем виконання на

території України рішень національних судів. При чому саме наявність такого механізму визначають справжнє практичне значення та цінність рішень ЄСПЛ в аспекті відновлення прав осіб. Україна повинна не лише визнавати юрисдикцію ЄСПЛ, але і створювати належні умови для своєчасного повноцінного виконання його рішень.

Таким чином, ратифікувавши Конвенцію 1950 р. та прийнявши вищевказаний Закон, Україна визнала юрисдикцію Суду з метою створення в схожих правовідносинах однорідної судової практики, узгодженої з європейською правовою системою.

Слід зазначити, що виконання Україною судових рішень є важливою гарантією забезпечення права на справедливий судовий розгляд. Втім, відсутність належного виконання визнається Європейським судом з прав людини порушенням Європейської конвенції. При цьому слід зазначити, що однією з найбільших перешкод реалізації зазначеного права є невиконання судових рішень. Адже, останніми роками проблема невиконання Україною рішень ЄСПЛ загострюється, що є викликом усій системі захисту прав людини і основоположних свобод, побудованій на основі Конвенції.

Дійсно, виконання рішень ЄСПЛ є специфічним правовим інститутом, який характеризується наявністю складного механізму реалізації, а також відбиває на собі особливість правового статусу самої судової установи. Рішення ЄСПЛ мають класичні ознаки судового рішення, але природа обов'язковості їх виконання витікає з міжнародно-правових зобов'язань взятих на себе Україною внаслідок приєднання до Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Протягом 2014 р. ЄСПЛ надіслав Уряду України 101 справу проти України з пропозицією надати зауваження Уряду держави. Не менш важливим, а вже тривало невирішеною є проблема тривалого невиконання рішень національних судів. В контексті чого Європейський Суд з прав людини протягом 2014 року надіслав Уряду України 5000 справ, які відносяться до

категорії справ, що розглядались «у пілотному» рішенні Європейського Суду «Юрій Миколайович Іванов проти України».

Необхідно також зазначити, що у 2014 р. було розглянуто 92 справи проти України, серед яких у процесі розгляду Європейський суд з прав людини постановив 40 рішень щодо суті скарг, в яких було констатовано порушення Україною положень Конвенції, а заявники вимагали компенсацію на загальну суму 870 737 232, 19 євро. Після розгляду справ з урахуванням позиції Уряду Судом було зобов'язано Україну сплатити 46 738 812,53 євро [276].

Принципово важливим є факт того, що 10 червня 2010 року Україна ратифікувала Протокол №14 до Конвенції, який змінив контрольну систему. Адже внесено нове положення, згідно з яким Комітету Міністрів надано право порушувати перед Судом питання про недодержання державою–учасницею Конвенції своїх зобов'язань щодо виконання остаточних рішень Суду. У разі виявлення Судом порушення ч. 1 ст. 46 Конвенції Комітет Міністрів вживає необхідних заходів щодо цієї держави [187]. Насамперед, йдеться про політичні санкції, зрозуміло надто несприятливі для держави, а це і позбавлення держави права голосу або навіть припинення членства в цій організації. Саме в контексті зазначених проблем, актуальною для України є проблема із введенням ЄСПЛ процедури прийняття «пілотних рішень», що свідчить про наявність системних проблем, які випливають із невідповідності національного законодавства положенням Конвенції.

В контексті забезпечення дотримання принципів Конституції України та Конвенції 1950 року, було прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р., який став серйозним кроком в напрямку узгодження судових рішень, що приймаються в Україні щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина із європейськими стандартами.

Варто наголосити на тому, що в ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» прямо зазначено, що суди України застосовують при розгляді справ Конвенцію та

практику Європейського суду з прав людини як джерело права [178, ст. 17]. Згідно із ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [102, ст. 9]. Більш того, якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж передбачені законом, то застосовуються правила міжнародного договору. У силу цього, широке прецедентне право Європейського суду з прав людини утворює важливий компонент нормативної бази українського законодавства.

Так, Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» у статті 17 закріпив положення, відповідно до якого практика Європейського Суду становить джерело права при розгляді справ вітчизняними судами: «Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію 1950 р. та практику Суду як джерело права» [178, ст. 17]. Це положення дало можливість для національних суддів прямо посилатися у відповідних судових рішеннях на практику Суду. Посилання на норми Конвенції 1950 р. та рішення Європейського Суду – це не право суддів, а їх обов'язок. На сучасному етапі прецедентна практика Європейського суду з прав людини – це джерело права з усіма відповідними наслідками, незважаючи на те, щодо якої країни винесене те чи інше рішення.

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» рішення Європейського Суду є підставою для повторного розгляду справи (процедура *restitutio in integrum*) [178, ст. 10]. Право звернутися до відповідного суду за переглядом, а не скасуванням рішення національного суду на підставі рішення Європейського суду з прав людини письмово роз'яснюється кожному заявнику у межах десяти днів від дня отримання повідомлення про набуття статусу остаточного рішення.

Для забезпечення ефективного виконання рішень Європейського суду з прав людини було розроблено проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо способу виконання судових рішень» від

24.12.2014 р. [166], яким пропонується внести зміни до законів «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [178] та Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» [177], відповідно до запропонованих положень слід визначити Законом про Державний бюджет України на відповідний рік альтернативні механізми та способи виконання судових рішень.

Так, згідно положення п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 № 14 «Про судові рішення у цивільній справі» у разі необхідності мають бути посилення на Конвенцію та рішення Європейського суду з прав людини, які згідно із Законом України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» є джерелом права та підлягають застосуванню в даній справі [179].

На думку авторитетного дослідника практики ЄСПЛ С. Шевчука, є два найважливіших правових аргументи на користь визнання обов'язковості практики ЄСПЛ для України: 1) пункт перший Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року, де зазначено, що «Україна повністю визнає на своїй території дію ... статті 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції»; 2) ст.17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [261, с. 455].

Протилежну думку виклав Ю. Попов, який вважає, що практика ЄСПЛ не завжди є обов'язковою для національного судочинства, оскільки континентальний прецедент не передбачає обов'язковості, то і віднесення того чи іншого правового феномену до джерел права не означає автоматично, що він передбачає обов'язковість. Зазначене положення Закону не створює

регулювання, а тому не є нормою, а є теоретичним висновком (хоч і вірним), якому місце не у законі, а в підручнику. Відтак включення цього положення до Закону є нічим іншим, як юридико-технічною помилкою [163, с. 124], не більше того.

При цьому слід наголосити, що, як вказує Ю. Попов, нібито обов'язковість практики ЄСПЛ для українських судів впливає з ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», де сказано, що суди застосовують при розгляді справ, зокрема, практику Суду як джерело права [164, с. 49]. Це впливає вже з того, що одним з джерел права є усталена судова практика, тобто поняття джерела права і поняття усталеної судової практики співвідносяться як родові і видові [163, с. 120].

Також, деякі вчені, наголошуючи на обов'язковості практики ЄСПЛ для українських судів, посилаючись на п. 2 ст. 237 Кодексу адміністративного судочинства України [101, ст. 237] та аналогічних положень інших процесуальних кодексів, де сказано, що судові рішення можуть бути переглянуті ВСУ зважаючи на виняткові обставини, якщо вони оскаржені з мотивів визнання судових рішень міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, такими, що порушують міжнародні зобов'язання України.

Водночас, Ю. Поповим обґрунтовується своє бачення, що, по-перше, наявність такої підстави для перегляду судових рішень ще не означає обов'язок ВСУ додержуватися прецедентів ЄСПЛ, а лише передбачає можливість ВСУ переглянути своє рішення, якщо він знайде це необхідним. По-друге, зазначені положення процесуальних кодексів взагалі не можуть застосовуватися, оскільки ЄСПЛ не визнає судових рішень, що порушують міжнародні зобов'язання України, замість цього він визнає порушення Конвенції державою Україна [162, с. 120].

У зв'язку з цим однією із причин того, що українське судочинство не може досягнути європейських стандартів, Б. М. Пошва, слушно зазначає те, що ні в

Законі від 7 липня 2010 р. № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» (ст. 54 «Права і обов'язки судді»), ні в ст. 17 Закону № 3477-IV не передбачено обов'язку судді (а не права) при розгляді справ застосовувати Конвенцію та практику Європейського суду (зокрема в рішеннях щодо України), як це визначено у ст. 46 Конвенції та Законі № 475/97-ВР1 [165, с. 11].

Відповідно до п. 2 постанови Пленуму ВСУ від 27.02.2009 р. № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» враховуючи положення ст. 9 Конституції України та беручи до уваги ратифікацію Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7, 11 до Конвенції та прийняття Закону України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суди також повинні застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та рішення Європейського суду з прав людини як джерело права [169].

Тож, наразі слід констатувати, що у законодавстві України та його правозастосовній практиці, а також у наукових колах відсутній єдиний узгоджений підхід щодо визначення місця прецедентної практики Європейського Суду у правовій системі України, натомість присутні діаметральні погляди. Адже, в одних актах (наприклад, за Конституцією України судді підкоряються лише закону, відсутнє також посилання на обов'язковість застосування прецедентної практики ЄСПЛ у Законі України «Про судоустрій та статус суддів») практика ЄСПЛ є лише правом судді, а не його обов'язком, в інших – (наприклад, Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», Постанові Пленуму ВСУ «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи») це є безпосереднім обов'язком судді, оскільки прецедентна практика Європейського Суду є джерелом права. За нашим переконанням, така неузгодженість має бути

усунена через призму значення прецедентної практики ЄСПЛ шляхом законодавчого визначення її місця у правовій системі України.

За нашим переконанням, застосування прецедентної практики ЄСПЛ у правовому колі України сприятиме не тільки зближенню української держави із європейськими стандартами прав людини, але й забезпечить захист прав та свобод людини у внутрішньо державних відносинах, що, в свою чергу, позитивно вплине на реалізацію задекларованих на конституційному рівні принципів правової державності. Проте, не зважаючи на таке значення прецедентного права ЄСПЛ, його місце у правовій системі України в узагальненому комплексному підході вченим та й не проаналізовано, що й робить актуальним дане питання.

Останнім часом поширеною є позиція дослідників проблематики юридичної природи рішень ЄСПЛ щодо внесення до ст. 17 вказаного Закону відповідних змін, виклавши таким чином: «Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини як джерело її тлумачення», що дасть змогу застосовувати рішення Європейського Суду не як джерело права, що фактично робить неможливим таке застосування, а як джерело тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Хоча переконані, що для реалізації ефективного захисту гарантованих прав і свобод громадян та уникнення у подальшому порушень Конвенції існують всі підстави для застосування у судовій практиці національних судів правових позицій ЄСПЛ у контексті законодавства України та Конвенції.

Як зауважує, А. А. Пархета правова природа рішень ЄСПЛ уособлюється у їх функціональному навантаженні, а тому цілком логічним видається той факт, що вони мають не лише використовуватися у вітчизняній правозастосовчій практиці, в тому числі, і під час розгляду справ судами, але і практично виконуватися в інтересах особи [156, с. 119-120]. Дуальність природи рішень ЄСПЛ обумовлює необхідність розробки належного нормативно-правового

забезпечення їх реалізації і в якості джерела права, і в якості виконавчого документа.

Говорячи про практичні аспекти виконання рішень ЄСПЛ слід звернутися до Закону України «Про виконавче провадження», відповідно до ст. 2 якого примусове виконання рішень покладається на державну виконавчу службу, яка входить до системи органів Міністерства юстиції України. При цьому ст. 17 цього ж закону встановлює, що на території України з поміж іншого підлягають виконанню державною виконавчою службою і рішення Європейського суду з прав людини [176, ст. 2, ст.17], що правда з урахуванням особливостей, передбачених Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [176].

Варто наголосити на тому, що зазначені вище нормативні акти демонструють закріплення Україною на законодавчому рівні дуальності правової природи рішень ЄСПЛ: з одного боку норми які містяться в такому рішенні виступають як джерело права, з іншого ж – рішення ЄСПЛ мають пряму дію, оскільки вимоги які містяться в ньому підлягають безпосередньому виконанню без необхідності пред'явлення до органів виконавчої служби жодних додаткових виконавчих документів.

Власне специфіка самої структури та форми рішення ЄСПЛ вже само по собі породжує одну з перших проблем на шляху його своєчасного та в повному обсязі виконання – складність для розуміння конкретним державним виконавцем вимог особи, які підлягають фактичному виконанню. Це розкриває одну з найбільших системних проблем сучасної системи органів виконавчої служби – низький рівень укомплектованості висококваліфікованими кадрами та недосконалість системи розподілу навантаження між державними виконавцями.

Ця складова інституційної підсистеми вимагає вдосконалення не лише в контексті виконання рішень ЄСПЛ, а в контексті підвищення дієвості системи виконання судових рішень загалом, оскільки без цього неможливо в повній мірі реалізувати право особи на захист своїх інтересів. Не виключено, що через

низький професійний рівень конкретних державних виконавців стає можливою поява багатьох інших організаційно-правових проблем, про які мова йтиме далі. Тому на сьогодні існує нагальна потреба підвищення рівня кваліфікації та правової освіти працівників виконавчої служби для того, щоб максимізувати загальну ефективність системи виконання судових рішень.

Говорячи ж про практичні аспекти виконання рішень ЄСПЛ слід, перш за все, звернутися до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [178], який регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї; з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України.

Відповідно до ст. 1 цього закону виконання рішення ЄСПЛ передбачається у двох формах [178, ст. 1], зокрема виплата стягувачу відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального характеру; вжиття заходів загального характеру.

У цьому ж контексті, ст. 2 цього ж закону визначає, що рішення ЄСПЛ є обов'язковим для виконання Україною відповідно до статті 46 Конвенції, а саме його виконання здійснюється за рахунок Державного бюджету України [178, ст. 2]. Для розуміння генези проблем, які виникають в процесі виконання таких рішень, а також пошуку можливих шляхів їх подолання далі детально проаналізуємо кожну із зазначених вище форм виконання, починаючи із застосування заходів загального характеру.

Так, відповідно до ст. 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» заходи загального характеру вживаються з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене рішенням, забезпечення усунення

недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого ЄСПЛ порушення, а також усунення підстави для надходження до ЄСПЛ заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в суді. Заходами загального характеру є заходи, спрямовані на усунення зазначеної в рішенні ЄСПЛ системної проблеми та її першопричини, зокрема [178, ст. 13]:

- внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування;
- внесення змін до адміністративної практики;
- забезпечення юридичної експертизи законопроектів;
- забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції та практики ЄСПЛ прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, працівників імміграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також з триманням людей в умовах позбавлення свободи;
- інші заходи, які визначаються – за умови нагляду з боку Комітету міністрів Ради Європи – державою-відповідачем відповідно до рішення ЄСПЛ з метою забезпечення усунення недоліків системного характеру, припинення спричинених цими недоліками порушень Конвенції та забезпечення максимального відшкодування наслідків цих порушень.

Таким чином, можна цілком обґрунтовано стверджувати, що вжиття заходів загального характеру в аспекті виконання рішень ЄСПЛ знаходиться поза компетенцією органів Державної виконавчої служби України, а відтак виникає одразу низка проблем щодо практичної реалізації таких заходів.

По-перше, в ст. 14 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», визначається, що Орган представництва, тобто орган, відповідальний за забезпечення представництва України в ЄСПЛ та координацію виконання його рішень, щокварталу готує та надсилає [178, ст. 14]:

- до Кабінету Міністрів України подання щодо вжиття заходів загального характеру. При цьому таке подання включає пропозиції щодо вирішення зазначеної в рішенні ЄСПЛ системної проблеми та усунення її першопричини;
- до Верховного Суду України аналітичний огляд, який включає: аналіз обставин, що спричинили порушення Конвенції та пропозиції щодо приведення судової практики у відповідність з вимогами Конвенції;
- до Апарату Верховної Ради України пропозиції для врахування під час підготовки законопроектів.

Але при цьому не визначаються ані механізми контролю за реагуванням Кабінетом Міністрів України, Верховним Судом України чи Апаратом Верховної Ради України, ані строків реагування зазначеними органами державної влади на подання Органу представництва.

По-друге, в ст. 15 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» зазначається, що Прем'єр-міністр України відповідно до вказаного вище подання визначає центральні органи виконавчої влади, які є відповідальними за виконання заходів загального характеру, та невідкладно дає їм відповідні доручення. Останні у встановлений у дорученні строк або самостійно приймають необхідні відомчі акти на виконання заходів загального характеру, або готують відповідні пропозиції Кабінету Міністрів України. Разом з тим, на законодавчому рівні не визначені строки, в які повинно відбуватися належне реагування органів державної влади з метою вжиття заходів загального характеру, а також не розроблений механізм контролю Прем'єр-міністром України за виконанням власного доручення.

По-третє, фактично відсутня будь-яка відповідальність за невиконання заходів загального характеру. Хоча в ст. 16 зазначеного вище закону і вказується, що у разі невиконання або неналежного виконання рішення ЄСПЛ винні службові особи, до повноважень яких належить це виконання, несуть адміністративну,

цивільну або кримінальну відповідальність, передбачену законами України [178, ст. 16].

Однак, у випадку невжиття саме заходів загального характеру така відповідальність має бути, перш за все, політична, оскільки не вжиття таких заходів не завдає прямої шкоди інтересам осіб, а лише демонструє невиконання Україною зобов'язань взятих на себе при ратифікації Конвенції. З огляду на це політична відповідальність у формі звільнення із займаних посад керівників найвищого державного рівня – Міністрів, Голів Державних департаментів тощо – вбачається логічним кроком на шляху імплементації не лише норм європейського законодавства у вітчизняну правозастосовну практику, а і європейських традицій державного управління, які характеризуються високим рівнем особистої відповідальності посадових осіб.

Наведені недоліки системи вжиття заходів загального характеру в контексті виконання рішення ЄСПЛ, на перший погляд, можуть здатися не суттєвими та, більше того, сприйматися окремими посадовими особами, зокрема представниками або навіть очільниками міністерств та відомств, як спроба політичного тиску на Україну з боку європейських структур. Натомість, заходи загального характеру, які визначаються у рішенні ЄСПЛ доцільно інтерпретувати виключно як висновок, так би мовити, незалежного аудитора (функцію якого виконують окремі судді ЄСПЛ) щодо стану нормативно-правового поля України.

З одного боку сторонній, позбавлений політичної заангажованості, погляд на правове поле України та пропозиції щодо усунення недоліків правового регулювання окремих суспільних відносин дають змогу оптимізувати законодавство і зокрема механізми, які в ньому закріплюються. З іншого ж боку, пропозиції ЄСПЛ слід сприймати і як певний крок на шляху до гармонізації національного і європейського законодавства в контексті євроінтеграційного курсу проголошеного українською владою.

З метою подолання зазначених вище протиріч вбачається за доцільне прийняти низки доповнень до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», зокрема:

ч. 3 ст. 14 слід викласти у такій редакції: «Одночасно з поданням Орган представництва готує аналітичний огляд для Верховного Суду України, який має бути розглянутий на черговому засіданні Пленуму Верховного Суду України з повідомленням Органу представництва результатів розгляду. Аналітичний огляд для Верховного Суду України включає:

- аналіз обставин, що спричинили порушення Конвенції;
- пропозиції щодо приведення судової практики у відповідність з вимогами Конвенції.»;
- ст. 14 доповнити ч. 4 такого змісту: «Апарат Верховної Ради України повідомляє Орган представництва про врахування пропозицій протягом місячного терміну після закінчення чергової або позачергової сесії Верховної Ради України».
- п. 1 ч. 2 ст. 15 викласти у такій редакції: «Центральний орган виконавчої влади, визначений у дорученні Прем'єр-міністра України, у місячний строк після отримання доручення»;
- ч. 3 ст. 15 доповнити пп. «в» такого змісту «в) повідомляє Орган представництва про результати нормотворчої роботи на виконання заходів загального характеру».

Окрім заходів загального характеру рішення ЄСПЛ може передбачати вжиття додаткових заходів індивідуального характеру. М. В. Чугуєвська зазначає, що ЄСПЛ не вказує державі-відповідачу, яких спеціальних заходів необхідно вжити задля відновлення порушених прав заявника та запобігання подальшим порушенням, позаяк, згідно з Конвенцією, реалізуючи рішення ЄСПЛ, держави мають право самостійно обирати заходи індивідуального характеру. Той факт, що в національних правових системах майже всіх європейських держав визнається пряма дія рішень Європейського суду з прав

людини, є унікальним явищем, яке не має аналогів у сучасному міжнародному праві [257].

Аналізуючи ст. 11 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» можна побачити, що Орган представництва протягом десяти днів від дня одержання повідомлення про набуття рішенням ЄСПЛ статусу остаточного, по-перше, надсилає стягувачеві повідомлення з роз'ясненням його права порушити провадження про перегляд справи та/або про його право на відновлення провадження відповідно до чинного законодавства; а по-друге, повідомляє органи, які є відповідальними за виконання передбачених у рішенні додаткових заходів індивідуального характеру, про зміст, порядок і строки виконання цих заходів [178, ст. 11].

Таке неоднозначне формулювання правових наслідків, які настають після набрання рішенням ЄСПЛ законної сили призводить до неправильного розуміння змісту категорії «додаткові заходи індивідуального характеру» органами системи виконавчої служби, на які покладене виконання такого рішення. Тут слід акцентувати увагу одразу на двох аспектах. По-перше, є незрозумілим, чи є порушення провадження про перегляд справи та відновлення провадження відповідно до чинного законодавства в інтересах особи, на користь якої винесено рішення ЄСПЛ, додатковим заходом індивідуального характеру, чи це є правовим імперативом, який обумовлюється специфікою правової природи такого рішення. Частіше за все таке право територіальні відділи Державної виконавчої служби України трактують саме як додаткові заходи. Сама правова категорія «додаткові заходи індивідуального характеру» означає, що ці заходи мають відношення переш за все безпосередньо до особи стягувача на користь якої таке рішення винесене. Однак, вітчизняне законодавство не розкриває зміст та не визначає повний вичерпний перелік таких заходів. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» додатковими заходами індивідуального характеру є: відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який

стягувач мав до порушення Конвенції; інші заходи, передбачені у рішенні ЄСПЛ. При цьому відновлення попереднього юридичного стану стягувача здійснюється, зокрема, шляхом: повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі та повторного розгляду справи адміністративним органом [178, ст. 10].

Якщо виходити суто з норми закону, то отримуємо ситуацію, за якої, законодавець під формулюванням «інші заходи, передбачені у рішенні Європейського суду з прав людини» розуміє певну сукупність дій, які знаходяться в компетенції органів ДВС, але які саме це дії не зрозуміло, тому що переважна кількість виконавчих дій, що знаходиться в компетенції ДВС стосується стягнення зобов'язань у матеріальній формі на та вжиття дій з метою зобов'язання вчинити сторону-боржника певні дії на користь стягувача або в його інтересах.

По-друге, на законодавчому рівні не закріплено механізм визначення відповідальних за вжиття додаткових заходів індивідуального характеру органів державної влади. Іншими словами не встановлюється яким саме чином Орган представництва повинен визначати відповідальні органи. З одного боку органами відповідальними за виконання судових рішень є органи системи Державної виконавчої служби України (далі – ДВС), з іншого ж боку, характер додаткових заходів індивідуального характеру може і частіше за все виходить за межі компетенції ДВС.

Ст. 12. Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» передбачає, що органи, відповідальні за виконання додаткових заходів індивідуального характеру, зобов'язані:

- невідкладно та у визначений рішенням ЄСПЛ та/або чинним законодавством строк виконати додаткові заходи індивідуального характеру;
- надавати інформацію на запити Органу представництва про перебіг і наслідки виконання додаткових заходів індивідуального характеру;

- дієво та без зволікань реагувати на подання Органу представництва;
- про виконання додаткових заходів індивідуального характеру повідомити Орган представництва [178, ст. 12].

Таким чином, орган представництва наділяється функціями контролю в контексті виконання рішення ЄСПЛ в частині вжиття додаткових заходів індивідуального характеру. Більше того, аналізуючи норми вітчизняного законодавства за допомогою герменевтичного методу приходимо до висновку, що такий Орган представництва в буквальному сенсі має ще і правозастосовні функції, оскільки самостійно визначає органи державної влади в межах юрисдикції яких і направляє рішення ЄСПЛ для виконання, а фактично дає пряму імперативну вказівку стосовно необхідності виконання такого рішення. Саме в цьому вбачається невизначеність вітчизняного законодавства, оскільки відповідно до Закону України «Про виконавче провадження» примусове виконання рішень покладається на державну виконавчу службу, яка входить до системи органів Міністерства юстиції України [176].

Разом з тим, слід зазначити, що законодавством на сьогодні не визначено вичерпний перелік виконавчих дій, які має право вчиняти ДВС задля повноцінного виконання рішень, в тому числі і рішень ЄСПЛ. Так, Закон України «Про виконавче провадження» [176]; Інструкція про проведення виконавчих дій, затверджена Наказом Міністерства юстиції України № 74/5 від 15.12.1999 [183] та Інструкція з організації примусового виконання рішень, затверджена Наказом Міністерства юстиції України № 512/5 від 02.04.2012 [184] не містять вичерпного переліку, а лише регламентують порядок реалізації окремих процедурних моментів в процесі виконання судових рішень.

Таким чином, з метою всебічного та повного виконання рішення ЄСПЛ та відновлення порушених прав особи, яка виступає стягувачем за таким рішенням, на законодавчому рівні необхідно розробити та закріпити вичерпний повний деталізований перелік додаткових заходів індивідуального характеру в ст. 10 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики

Європейського суду з прав людини», а також внести відповідні зміни та доповнення до Закону України «Про виконавче провадження», до Інструкції про проведення виконавчих дій та до Інструкції з організації примусового виконання рішень.

Найбільшою проблемою в контексті виконання рішень ЄСПЛ є звернення їх до виконання в частині виплати відшкодування.

Статистично за кількістю заяв, що надходять на розгляд до ЄСПЛ України в 2012 році посіла друге місце серед усіх країн членів Ради Європи. Фактично протягом 1997-2012 років до ЄСПЛ надійшло понад 30 тис. заяв від українського позивача. Нині на розгляді в ЄСПЛ перебуває понад 12 тисяч справ з України, що становить 8% від кількості справ із усіх 47 країн [320]. Найпоширенішими причинами скарг українських громадян до Європейського суду з прав людини є порушення їхніх прав на справедливий судовий розгляд, ефективний засіб юридичного захисту (ст. 6 Європейської конвенції з прав людини) та на власність [322].

Парламентська Асамблея Ради Європи закликає Держави-члени вжити заходів для виконання рішень ЄСПЛ та подолання структурних проблем. Цій проблематиці присвячена резолюція «Забезпечення життєздатності Страсбурзького суду: структурні проблеми в державах-членах», від 22 січня 2013 року. Держави-члени повинні забезпечити адекватне вирішення структурних проблем, виявлених Європейським судом з прав людини. Посилення діяльності в напрямку забезпечення швидкого та повного виконання рішень ЄСПЛ, шляхом розробки стратегій вирішення структурних проблем. Необхідним є вирішення питання щодо створення національного органу на території кожної держави, відповідального за виконання рішень з метою уникнення конфлікту відповідальності з діяльністю урядових уповноважених в Суді [299].

Окрім того, ПАРЄ продовжує закликати держави-члени внести зміни до законодавства згідно зі стандартами прецедентного права Суду та забезпечити

виконання Конвенції прав людини всіма відповідними національними органами влади.

Необхідним є вжиття заходів щодо обізнаності у інтерпретації стандартів Конвенції Європейським судом в тому числі, шляхом створення бази даних судової практики Суду з обов'язковим вмістом викладення «пілотних рішень» ЄСПЛ, а також рішень, що свідчать про наявність структурних проблем [299]. ПАРЄ наголосила на необхідності забезпечення нагляду національними парламентами за станом та процесом виконання рішень Європейського суду з прав людини.

Комітет Міністрів Ради Європи у своїй резолюції від 12.05.2004 року стосовно рішень, які розкривають системну проблему, що лежить в основі порушень, запропонував Європейському Суду «вказувати у своїх рішеннях про порушення Конвенції на те, що становить системну проблему, яка лежить в основі порушення та на першопричину цієї проблеми. Тому з метою ефективного виконання рішень Суд застосовує процедуру «пілотного рішення», що дає змогу чітко вказати на існування структурних проблем, які лежать в основі порушень. А також на засоби, заходи, за допомогою яких держава-відповідач зобов'язана виправити ситуацію [313].

Відповідно до практики Європейського суду, процедура «пілотних рішень» застосовується у разі існування системних проблем в національному правопорядку, проявом якої є значна кількість рішень ЄСПЛ, які свідчать про аналогічні, систематичні порушення, а також продовження надходження нових заяв, спричинених тією самою проблемою.

За інформацією ЄСПЛ, 96% [299] цих заяв визнано неприйнятними для розгляду й лише щодо 4% прийнято відповідні рішення. За період із 1997 до 2011 року ЄСПЛ виніс 822 [320] ухвали проти України, в яких установлювалося хоча б одне порушення Європейської конвенції. У більшості випадків ЄСПЛ присуджує грошову компенсацію заявнику, який виграв справу, за шкоду, заподіяну внаслідок порушення його прав державою. Під час розрахунку сум беруться до уваги конкретні обставини кожної справи. Таке

відшкодування – єдиний вид компенсації, який ЄСПЛ має право наказати державі забезпечити за вчинене нею порушення. Проте реальне відшкодування такої компенсації, навіть не дивлячись на той факт, що рішення ЄСПЛ виконуються нарівні з ухвалами національних судів і не підлягають оскарженню, пов'язане із великою кількістю проблем, як організаційно-правового, так і інституційного характеру [257].

Статтею 3 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» передбачено, що виконання рішень ЄСПЛ здійснюється за рахунок Державного бюджету України. Згідно із статтею 8 цього ж закону Державне казначейство України з метою виконання рішення ЄСПЛ здійснює списання коштів з відповідної бюджетної програми Державного бюджету України [178, ст. 3, ст. 8].

Законодавчо встановлено, що протягом десяти днів від дня отримання повідомлення про набуття рішенням ЄСПЛ статусу остаточного Орган представництва надсилає стягувачеві повідомлення з роз'ясненням його права подати до державної виконавчої служби заяву про виплату відшкодування, в якій мають бути зазначені реквізити банківського рахунка для перерахування коштів, а також надсилає до державної виконавчої служби оригінальний текст і переклад резолютивної частини остаточного рішення ЄСПЛ у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції, оригінальний текст і переклад резолютивної частини остаточного рішення щодо справедливої сатисфакції у справі проти України, оригінальний текст і переклад рішення щодо дружнього врегулювання у справі проти України, оригінальний текст і переклад рішення ЄСПЛ про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України. Державна виконавча служба упродовж десяти днів з дня надходження відповідних документів, відкриває виконавче провадження. При цьому неподання стягувачем заяви про виплату відшкодування не є перешкодою для виконання рішення ЄСПЛ. [178, ст. 7].

Як цілком справедливо зауважує З. Бортновська ЄСПЛ, на відміну від національних судів, не видає виконавчих листів, тому особа не повинна ні

самостійно пред'являти рішення до виконання, ні будь-яким чином стимулювати його виконання. Держава зобов'язана сама виконати рішення ЄСПЛ на користь особи [24]. Хоча залишається незрозумілим, якщо Орган представництва не надсилає необхідні реквізити банківського рахунку для перерахування коштів стягувачу і стягувач самостійно не подає заяву про відкриття виконавчого провадження, то в який спосіб такі реквізити стають відомі виконавчій службі.

Механізм виплати стягнення закріплено в ст. 8 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», відповідно до якої виплата стягувачеві відшкодування має бути здійснена у тримісячний строк з моменту набуття рішенням ЄСПЛ статусу остаточного або у строк, передбачений у самому рішенні ЄСПЛ. При цьому у разі порушення такого строку на суму відшкодування нараховується пеня. Протягом одного місяця від дня відкриття виконавчого провадження за рішенням ЄСПЛ Орган представництва надсилає до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, постанову про відкриття виконавчого провадження та необхідні для виконання рішення документи. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, протягом 10 днів від дня надходження документів здійснює списання на вказаний стягувачем банківський рахунок, а в разі його відсутності – на депозитний рахунок державної виконавчої служби коштів з відповідної бюджетної програми Державного бюджету України. Порядок збереження коштів на депозитному рахунку державної виконавчої служби визначається Законом України «Про виконавче провадження» [178, ст.8].

Таким чином, законодавством встановлено два граничні строки в процесі виконання рішення ЄСПЛ: 3 місяці з дня набуття рішенням ЄСПЛ статусу остаточного відводиться на виконання рішення в повному обсязі та 10 днів з дати надходження постанови про відкриття виконавчого провадження до

Державної казначейської служби України відводиться для фактичного відшкодування збитків. Але 3-місячний строк виконання рішень, як демонструє практика є надзвичайно коротким, оскільки процедура проходження таким рішенням всіх стадій занадто обтяжена:

- на першому етапі відбувається отримання рішення Органом представництва;
- на другому – Орган представництва надсилає таке рішення стягувачу та органам ДВС;
- на третьому – орган ДВС виносить постанову про відкриття виконавчого провадження та надсилає її Органові представництва;
- на четвертому – Орган представництва надсилає до Державної казначейської служби України постанову про відкриття виконавчого провадження та необхідні документи;
- на п'ятому відбувається власне перерахування коштів на рахунок стягувача.

Більше того, законодавчо передбачено ще два додаткові етапи: надсилання стягувачем власної заяви про відкриття виконавчого провадження та перерахування коштів Державною казначейською службою України на рахунок органу ДВС в разі відсутності даних щодо рахунку стягувача. Постає питання: «Оскільки рішення ЄСПЛ є рішенням прямої дії, тобто не підлягає оскарженню, а відтак підлягає безпосередньому виконанню, в тому числі і в частині стягнення коштів на користь стягувача, то чи не вбачається доцільним скорочення кількості процедур в процесі його виконання за рахунок безпосереднього направлення Органом представництва рішення ЄСПЛ із необхідними документами безпосередньо до Центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів?».

Проблемність виконання рішень у частині виплати відшкодування полягає ще і в тому, що Закон про виконання рішень ЄСПЛ не передбачає зобов'язань

щодо визначення сум у держбюджеті, потрібних для сплати. На необхідність передбачення коштів на виконання рішень ЄСПЛ в окремій бюджетній програмі вказано лише в Перехідних положеннях цього закону. Тож оскільки державний бюджет країни приймається щороку, немає гарантій того, що необхідні суми передбачатимуться у ньому регулярно [257].

Наявність спеціальної статті видатків Державного бюджету України на виконання рішень ЄСПЛ є необхідною передумовою створення ефективної системи безумовного та швидкого їх виконання. Н. Є. Блажівська вказує на те, що не у всіх європейських країнах витрати на виконання рішень ЄСПЛ безпосередньо передбачені у державних бюджетах. Достатньо поширеною є практика виплати компенсацій за рахунок статей витрат державного бюджету, спрямованих на «загальні витрати» чи «додаткові витрати» відповідного урядового органу. Водночас закони України про державний бюджет, як правило, не передбачали статті витрат, спрямовані виключно на виконання рішень саме ЄСПЛ [19, с. 84-85].

Зауважимо, що у Державному бюджеті України передбачається стаття видатків «Платежі на виконання рішень закордонних юрисдикційних органів, прийнятих за наслідками розгляду справ проти України», на підставі якої проводяться виплати не лише на виконання рішень ЄСПЛ, але і інших арбітражів. При чому практика демонструє, що фінансування виконання рішень ЄСПЛ здійснюється за залишковим принципом.

В Державному бюджеті України на 2013 рік на виконання всіх судових рішень, без деталізації статей видатків за ознакою установи рішення якої виконується, передбачено видатки в сумі 88,4 млн. грн. Як демонструє практика виконання рішень та статистичні дані ДВС, для повноцінного виконання рішень ЄСПЛ необхідно понад 150 млн. грн. з урахуванням пені за прострочення виконання рішень.

З цього приводу В. В. Писаренко зазначив, що світова практика та стандарти демонструють, що процес здійснення правосуддя розпочинається з моменту звернення до суду і закінчується виконанням судового рішення.

Відтак, судове провадження повинно мати цілісну і логічно завершену структуру від звернення до суду і до виконання судового рішення. В іншому випадку середня і головна ланка цієї структури – судовий розгляд та ухвалення правосудного рішення втрачає свою значимість. Аналіз рішення Європейського суду з прав людини також засвідчує його однозначну позицію про те, що правосуддя не може вважатися здійсненим доти, доки не виконане судове рішення [186].

Варто зазначити, що на сьогоднішній день розроблено (станом на 26.08.2014 підготовлено до другого читання) проекту Закону про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» №2237 від 07.02.2013, відповідно до якого пропонуються такі нововведення [178]: невідкладне розміщення стислого викладу рішення ЄСПЛ після його отримання на офіційному веб-сайті органу представництва; з метою виконання заходів загального характеру Орган представництва здійснює переклад та забезпечує опублікування повних текстів Рішень українською мовою спеціалізованим офіційним виданням у питаннях практики Суду. У статті 8 законопроекту зміни передбачають: виплата стягувачеві відшкодування має бути здійснена у строк, передбачений у Рішенні, або не пізніше ніж у тримісячний строк з моменту набуття Рішенням статусу остаточного. І протягом 10 робочих днів (прим. Авт.в тексті чинного Закону зазначено строк протягом місяця) від дня відкриття виконавчого провадження за Рішенням Орган представництва надсилає до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, постанову про відкриття виконавчого провадження та передбачені документи.

В контексті дослідження питання на особливу увагу заслуговує Закон України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» [177], який, до речі, розроблений на виконання Україною пілотного рішення Європейського суду з прав людини у справі “Юрій Іванов проти України». Цей закон встановлює гарантії держави щодо виконання судових рішень та виконавчих

документів, визначених Законом України «Про виконавче провадження», та особливості їх виконання. Так, відповідно до ст. 2 цього закону держава гарантує виконання рішення суду про стягнення коштів та зобов'язання вчинити певні дії щодо майна, боржником за яким є: державний орган; державні підприємство, установа, організація (далі – державне підприємство); юридична особа, примусова реалізація майна якої забороняється відповідно до законодавства (далі – юридична особа) [177, ст. 2].

Разом з тим, відповідно до Конвенції 1950 р. рішення ЄСПЛ виносяться в інтересах особи, але боржником визнається держава, при чому не має уособлення який саме орган державної влади є безпосередньо відповідальний за порушення прав особи. Виходячи з того, що в Державному бюджеті України стаття витрат «Платежі на виконання рішень закордонних юрисдикційних органів, прийнятих за наслідками розгляду справ проти України» відноситься до видатків пов'язаних із фінансуванням витрат Апарату Міністерства юстиції України, уявляється, що саме Міністерство юстиції України є тим відповідальним державним органом по відношенню до якого і мають застосовуватися норми Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень».

Аналізуючи зміст вимог за заявами які надходять до ЄСПЛ, більшість з них стосуються відновлення порушеного права на доступ до суду, передбаченого статтею 6 Конвенції та відновлення права власності. Тобто, саме судові установи і є тими органами державною влади які порушили права громадян, і які мають нести збитки у зв'язку із виплатою відшкодування за рішенням ЄСПЛ. Крім того, про недосконалість механізму реалізації рішень ЄСПЛ в частині виплати відшкодування свідчить і той факт, що бюджетні кошти передбачені на фінансування статті видатків Державного бюджету України «Платежі на виконання рішень закордонних юрисдикційних органів, прийнятих за наслідками розгляду справ проти України» спрямовуються на [184]:

– виплату грошових сум за рішеннями закордонних юрисдикційних органів – міжнародного судового, в тому числі ЄСПЛ, міжнародного арбітражного органу, згода на здійснення юрисдикції яким щодо України надана відповідно до укладеного належним чином міжнародного договору України або в інший спосіб згідно із законами України, а також судового, арбітражного органу іноземної держави, – прийнятими проти держави Україна;

– сплату штрафів, пені, виконавчого збору відповідно до Законів України «Про виконавче провадження» та «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»;

– витрати, пов'язані з:

а) наданням банківських послуг у разі здійснення перерахування грошових сум на рахунок стягувача (його представника);

б) конвертацією валюти;

в) поданням позовів про відшкодування збитків, завданих Державному бюджету України внаслідок виплати відшкодування згідно з рішенням ЄСПЛ;

г) відрядженням представників державних органів для участі в засіданнях Комітету міністрів Ради Європи для звітування про хід виконання Україною рішень ЄСПЛ (до шести відряджень з кількістю учасників до двох осіб), а також в засіданнях органів Ради Європи для вжиття заходів з виконання рішень ЄСПЛ (до чотирьох відряджень з кількістю учасників до двох осіб);

д) перекладом на українську мову текстів рішень закордонних юрисдикційних органів та редагування перекладу;

е) перекладом на українську мову текстів документів Комітету міністрів та інших органів Ради Європи, пов'язаних з виконанням рішень закордонних юрисдикційних органів, та редагуванням перекладу;

- інші витрати, передбачені рішеннями закордонних юрисдикційних органів, у тому числі витрати, пов'язані із забезпеченням виконання зазначених рішень (щодо надання банківських гарантій, акредитивів, депозитів тощо);
- оплату товарів, робіт і послуг, пов'язаних з випуском спеціалізованого у питаннях практики ЄСПЛ юридичного видання, в якому публікуватимуться, зокрема, рішення ЄСПЛ українською мовою, та з розробленням і забезпеченням функціонування спеціалізованого Інтернет-сайту;
- витрати, пов'язані із здійсненням додаткових заходів індивідуального характеру на виконання рішень ЄСПЛ, у тому числі виконання рішень національних судів, невиконання яких стало підставою для звернення до ЄСПЛ, та витрати, пов'язані із здійсненням заходів загального характеру на виконання рішень ЄСПЛ.

Таким чином можна побачити, що подібна практика бюджетного фінансування не відповідає вимогам європейського судочинства та позбавляє громадян України можливості отримувати своєчасно та в повному обсязі відшкодувань передбачених в рішенні ЄСПЛ.

В цьому контексті Закон України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» [177] мав би внести певні зміни до практики відшкодування державою видатків пов'язаних із реалізацією рішень ЄСПЛ. Аналізуючи особливості виконання рішень суду про стягнення коштів з державного органу можна побачити, що виконання рішень суду про стягнення коштів, боржником за якими є державний орган, здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, в межах відповідних бюджетних призначень, а в разі відсутності у зазначеного державного органу відповідних призначень – за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду.

Разом з тим, ч. 2 ст. 3 зазначеного закону передбачає, що стягувач за рішенням суду про стягнення коштів з державного органу звертається до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, у строки, встановлені Законом України «Про виконавче провадження», із заявою про виконання рішення суду, але відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», безпосередня участь стягувача у виконанні рішення ЄСПЛ не є обов'язковою, натомість необхідні дії вчиняє Орган представництва, статус якого не відповідає визначенню стягувача наведеного в Законі України «Про виконавче провадження» .

Крім того в ч. 4 ст. 3 Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» встановлюється, що перерахування коштів стягувачу здійснюється у тримісячний строк з дня надходження до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, необхідних для цього документів та відомостей [177, ст. 3]. Натомість Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» встановлює 10-ти денний термін для здійснення списання на вказаний стягувачем банківський рахунок коштів [178].

Разом з тим необхідно переглянути і напрямки фінансування витрат передбачених в Державному бюджеті України за призначенням «Платежі на виконання рішень закордонних юрисдикційних органів, прийнятих за наслідками розгляду справ проти України», а також впровадити додаткові засоби відповідальності посадових осіб в разі несвоєчасного виконання рішень ЄСПЛ.

Отже, подібна неузгодженість нормативних актів породжує невизначеність в процесі виконання рішень ЄСПЛ, що впливає не лише на повноту відновлюваних прав особи, а і на якість нормативно-правового поля України в цілому. З цього приводу можна зазначити, що невиконання судових рішень

негативно впливає на авторитет судової влади, оскільки в цьому разі не досягається кінцева мета правосуддя – захист інтересів громадян і реальне поновлення їхніх порушених прав.

Висновки Розділу 3

На підставі проведеного дослідження, викладеного матеріалу розділу роботи, доцільно сформулювати такі основні висновки:

1) основним проявом впливу міжнародного права на внутрішньодержавне право є узгодження змісту норм національного права з положеннями міжнародного права. Аналізуючи поняття «узгодження» міжнародного та правового регулювання права на справедливий судовий розгляд, підкреслюється особливість конституційних і міжнародно-правових становищ у правовій системі, що вони є самостійними і водночас взаємодіючими правовими елементами. Таким чином, виділяють два ключові моменти, що визначають необхідність узгодження національного і міжнародного права. Перший, зовнішній аспект, пов'язаний із необхідністю виконання міжнародних зобов'язань; другий, внутрішній аспект, із необхідністю привести або зберегти в узгодженому стані національну правову систему;

2) простежується, що узгодження відбувається шляхом запозичення міжнародно-правових норм у національне право або шляхом прийняття національних норм, що за своїм змістом відповідають принципам та нормам міжнародного права. Можна констатувати той факт, що в умовах українського правового поля принцип справедливості судового розгляду у всій сукупності своїх складових був напряму імплементований з Європейської Конвенції в національне процесуальне законодавство;

3) узгодження національного та міжнародного законодавства в сфері судочинства, практики його організації, вирішення багатьох інших проблем мають два фундаментальних аспекти: теоретико-методологічний та

практичний. Перший – передбачає зміну парадигми організації системи судочинства, застосування новітніх методів правового забезпечення та механізмів державного регулювання в цій сфері. Практичний аспект полягає в реалізації сукупності розроблених норм, а також в подоланні проблеми взаємодії національної та міжнародної чи закордонної судово-виконавчих систем;

4) пропонується вжити основні заходи з реформування системи судоустрою в контексті повноцінного забезпечення реалізації права особи на справедливий судовий розгляд: запровадити вибірність суддів судів першої інстанції територіальною громадою, що мешкає на території юрисдикції суду; запровадити систему жеребкування при призначенні суддів судів апеляційної інстанції; запровадити територіальну ротацію суддів апеляційної інстанції кожні три роки; запровадити постійне стажування та підвищення кваліфікації суддів апеляційної інстанції на базі ЄСПЛ; запровадити строковість обіймання суддівських посад судьями вищих спеціалізованих та Верховного Суду України з подальшим переведенням таких осіб на посади з консультативними та дорадчими повноваженнями в пленумах та президіях відповідних судів;

5) інститут права на справедливий судовий розгляд, має місце у національному законодавстві, основні структурні елементи втілені в положеннях національних процесуальних кодексів (ЦПК, ГПК, КПК, КАСУ). Разом з тим, останнім часом динаміка суспільних відносин та розвиток демократичних процесів висувають нові вимоги щодо оптимізації механізмів правового регулювання права на справедливий судовий розгляд. демонструють існуючі суперечності під час практичного застосування норм, які входять до комплексу вказаного правового інституту. Таким чином проаналізовано положення процесуальних кодексів та їх відповідність із елементами права на справедливий судовий розгляд Конвенції;

б) аналізуються недоліки та проблеми правового закріплення у національному законодавстві елементів права на справедливий судовий

розгляд, а відтак і їх практичної реалізації, до яких відносяться: відсутність єдиного для всіх процесуальних кодексів трактування поняття «право на справедливий судовий розгляд»; неоднозначність у підходах законодавця до визначення критерію розумності строків судового розгляду для різних типів процесів; відсутність правового закріплення змісту категорії поняття «незалежність та безсторонність суду»; проблема співвідношення понять «гласність», «відкритість» та «публічність»;

7) виконання рішень ЄСПЛ є специфічним правовим інститутом, який характеризується наявністю складного механізму реалізації, а також відбиває на собі особливості правового статусу самої судової установи. Природа обов'язковості їх виконання витікає з міжнародно-правових зобов'язань взятих на себе Україною внаслідок приєднання до Європейської конвенції. З огляду на це механізм практичного виконання таких рішень відмінний не лише за своїм змістом, але і за своїм правовим значенням від схем виконання на території України рішень національних судів;

8) з метою подолання зазначених вище протиріч вбачається за доцільне прийняти низки доповнень до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». можна зазначити, що невиконання судових рішень негативно впливає на авторитет судової влади, оскільки в цьому разі не досягається кінцева мета правосуддя – захист інтересів громадян і реальне поновлення їхніх порушених прав.

ВИСНОВКИ

За предметом дослідження та згідно з визначеними у вступі науковими завданнями в дисертації із розглянутих проблем обґрунтовані та висвітлені основні положення, висновки та рекомендації, які спрямовані на досягнення поставленої мети. У висновках сформульовані основні найбільш суттєві результати та загальнотеоретичні положення дисертаційної роботи стосовно міжнародно-правового захисту права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовної практики України.

1. На основі дослідження міжнародно-правового захисту права на справедливий судовий розгляд у практиці ЄСПЛ та правозастосовної практики України, зроблено висновок, що філософська парадигма категорії «справедливість» у правовому вимірі в ході еволюції акумулювала щораз нові концептуальні засади, характерні для різних вчень про права і свободи людини. Поняття справедливості як філософсько-правової категорії є основою для формування права на справедливий судовий розгляд та формування концепції справедливого судового розгляду.

Становлення сутності права на справедливий судовий розгляд базується на визначенні нормативно-правового закріплення у міжнародно-правових актах. Найбільш зазначене право повно закріплено у міжнародно-правових актах як універсального, так і регіонального рівнів. Хоча критерій регіональності як географічний показник поширення дії норм права на справедливий судовий розгляд не є визначним, оскільки декларування норми прав людини є універсальним за визнанням з боку держав та необхідністю у захисті зі сторони усієї системи захисту прав людини загалом.

2. Наголошено на складності дослідження права особи на справедливий судовий розгляд, оскільки окремі його складові не відображені текстуально у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і були виведені практикою ЄСПЛ. У ст. 6 Конвенції 1950 р. фактично міститься

minimum minimum права на справедливий судовий розгляд, реальне наповнення якого відбувається завдяки практичній діяльності ЄСПЛ. У контексті цього доречним є застосування підходу до визначення «поелементної» структури права на справедливий судовий розгляд.

Право на справедливий судовий розгляд проаналізовано в двох аспектах: *по-перше*, як сукупність задекларованих норм, що регламентують порядок звернення особи до національних чи міжнародних судових інстанцій у процесі захисту власних прав та інтересів; *по-друге*, як одне з основоположних суб'єктивних прав людини і громадянина, що відображає складний комплексний характер правової природи для захисту прав, свобод та інтересів у міжнародних та національних судових інституціях.

3. Сформульовано авторське поняття права на справедливий судовий розгляд як основоположне суб'єктивне право людини, яке закріплене у міжнародних і національних правових актах та визнане міжнародною спільнотою, наділене складним комплексним характером структури, що включає в себе систему загальних стандартів справедливого судового розгляду, основні принципи справедливості та гарантій, спрямовані на забезпечення, реалізацію та захист прав, свобод, інтересів людини у судовому порядку як в міжнародних, так і національних судових інституціях.

4. Запропоновано визнати право на справедливий судовий розгляд як загальновизнану норму статусу *jus cogens*. Це існуюча норма міжнародного права, яка в силу своєї важливості та всезагального визнання зі сторони держав, закріплена в основних національних законах й набула найвищого імперативного статусу з огляду на необхідність забезпечення захисту прав і свобод людини, а також протидію порушенню їхніх прав. Тому це не окреме джерело міжнародного права, а особливий статус певних його норм, які можуть існувати в формі договору чи звичаю.

5. Доведено, що існує необхідність встановлення єдиного підходу щодо термінологічного розмежування понять «право на справедливий судовий розгляд» та «право на справедливий суд», оскільки простежується відмінність у

їхньому правовому змісті. Зокрема, право на справедливий судовий розгляд є значно ширшим комплексним поняттям із складною поелементною структурою і включає в себе поняття права на справедливий суд у контексті права доступу до суду (з ознаками інституційного елементу права на справедливий судовий розгляд).

6. З'ясовано, що міжнародний механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд є складним утворенням і його доцільно розуміти, як комплекс взаємозалежних і взаємозумовлюючих організаційних та матеріально-технічних засобів практичного виконання юридичних приписів, спрямованих на повноцінне забезпечення процесу захисту особою своїх прав у судовому порядку. Такі механізми, як правило, закріплюються в міжнародно-правових актах, що регулюють діяльність тієї чи іншої міжнародної установи (інституції) в сфері захисту прав і свобод особи.

7. Визначено, що міжнародний механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд є складним структурним втіленням, закріпленим у міжнародному праві порядку відновлення порушених прав особи, а також сукупністю взаємопов'язаних елементів правоустановчого, процесуального, матеріально-технічного і правозастосовного характеру, послідовність яких уособлює процес вирішення справи та встановлення істини міжнародною судовою інстанцією.

8. Встановлено, що основним виявом впливу міжнародного права на внутрішньодержавне право є узгодження змісту норм національного права з положеннями міжнародного права. На основі аналізу змісту поняття «узгодження» міжнародного та правового регулювання права на справедливий судовий розгляд, вказано на особливість конституційних і міжнародно-правових становищ у правовій системі, а саме на те, що вони є самостійними і водночас взаємодіючими правовими елементами. Відповідно, визначено два основні моменти, з метою узгодження національного і міжнародного права: по-перше, зовнішній аспект, пов'язаний із необхідністю виконання міжнародних зобов'язань; по-друге, внутрішній аспект, пов'язаний із необхідністю привести

у певну відповідність або зберегти в узгодженому стані національну правову систему.

9. З'ясовано, що прецедентна практика ЄСПЛ формувалася з урахуванням доктрини «*stare decisis*» – принципу судового прецеденту. ЄСПЛ не створює правові норми, а застосовує ті норми, які вже містяться в Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод та Протоколах до неї. Визначено принципів особливості судочинства ЄСПЛ: при розгляді справ щодо порушення прав людини Суд керується власною автономією стосовно питання тлумачення норм Конвенції. Офіційне визнання прецедентної практики ЄСПЛ в якості джерела права відбувається на підставі актів законодавчого рівня, зокрема, рішень Конституційного Суду України та нормативних тлумачень Пленуму ВСУ.

10. Акцентовано на закріпленні Україною на законодавчому рівні дуалізму правової природи рішень ЄСПЛ: з одного боку, норми, які містяться в такому рішенні, виступають джерелом права, з іншого – мають пряму дію, оскільки вимоги, які містяться в рішенні підлягають безпосередньому виконанню. Відповідно рішення Європейського суду з прав людини можна розглядати як правоконкретизаційний, правозастосовний акт через правоположення якого конкретизуються норми Конвенції і який має прецедентний характер для самого Суду та правотворче, правоінтерпретаційне значення для правових систем держав – учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

11. Доведено, що концепція права на справедливий судовий розгляд відображена у національному законодавстві, зокрема основні структурні елементи права на справедливий судовий розгляд містяться в положеннях національних процесуальних кодексів (ЦПК, ГПК, КПК, КАСУ). Проаналізовано недоліки та проблеми правового закріплення у національному законодавстві елементів права на справедливий судовий розгляд, а також їхньої практичної реалізації. Зокрема, відсутність єдиного для всіх процесуальних кодексів трактування поняття «право на справедливий судовий розгляд»;

неоднозначність у підходах законодавця до визначення критерію розумності строків судового розгляду для різних типів процесів; відсутність правового закріплення змісту категорії поняття «незалежність та безсторонність суду»; проблемність співвідношення понять «гласність», «відкритість» та «публічність».

12. Визначено, що виконання рішень ЄСПЛ є специфічним правовим інститутом, який характеризується наявністю складного механізму реалізації, а також відображає особливість правового статусу судової установи. Природа обов'язковості їхнього виконання впливає з міжнародно-правових зобов'язань, взятих на себе Україною, в результаті приєднання до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. З огляду на це механізм практичного виконання таких рішень відмінний не лише за змістом, але й за правовим значенням від схем виконання на території України рішень національних судів. Наголошено, що невиконання судових рішень є однією із системних проблем, про що свідчать прийняті «пілотні рішення» ЄСПЛ у справах проти України.

За результатами дослідження запропоновано основні напрямки подолання зазначених вище протиріч, зокрема акцентовано на доцільності прийняття низки доповнень до Законів України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень». Адже невиконання судових рішень негативно впливає на авторитет судової влади, оскільки не досягається кінцева мета правосуддя – захист інтересів громадян і реальне поновлення їхніх порушених прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абашидзе А.Х. Право Совета Европы: Конвенция о защите прав человека и основных свобод [Текст] / А. Х. Абашидзе, Е. С. Алисиевич. – М. : Международные отношения, 2007. – 304 с.
2. Алексеева Л.Б. Практика применения статьи 6 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод Европейским Судом по правам человека. Право на справедливое правосудие и доступ к механизмам судебной защиты [Текст] / Л.Б. Алексеева. – М. : «Рудомино», 2000. – 158 с.
3. Антонович М.М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини [Текст] / М.М. Антонович. - К. : КМ "Academia", 2000. - 261 с.
4. Алексидзе Л.А. Некоторые вопросы теории международного права. Императивные нормы *jus cogens* [Текст] / Л.А. Алексидзе. — Тб.: Изд-во Тбил. ун-та, 1982. – 406 с.
5. Адміністративне судочинство України [Текст]: підручн. / О. М. Пасенюк, О.Н. Панченко, В.Б. Авер'янов та ін.; за заг. ред. О.М. Пасенюка. — К.: Юрінком Інтер, 2009. – 640 с.
6. Американська конвенція про захист прав людини від 22 листопада 1969 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constituanta.blogspot.com/2011/02/1969.html>
7. Аристотель. Сочинения [Текст] / Аристотель; под ред. А. И. Доватура, Ф.Х. Кессиди // Собр. соч.: в 4 т. – М.: Мысль, 1975–1983. – Т. 4: Философское наследие. – 832 с.
8. Аристотель. Политика: [витяги] / Аристотель // Антологія лібералізму: політико-правові вчення та верховенство права. – К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 90-129.
9. Аристотель. Никомахова этика [Текст]: пер. с древнегреч / Аристотель // Собр. соч.: в 4 т. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – 793 с.

10. Афанасьев С.Ф. Право на справедливое судебное разбирательство: теоретико-практическое исследование влияния Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод на российское гражданское судопроизводство: автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юридических наук: спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / Афанасьев Сергей Федорович. – Саратов, 2010. – 56 с.
11. Африканська хартія прав людини й народів від 26 червня 1981 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constituanta.blogspot.com/2011/04/1981.html>.
12. Бабін Б.В. Права людини та громадянське суспільство [Текст]: навч. посіб. / Б. В. Бабін, А.В. Ковбан. – Одеса: Фенікс, 2014. – 258 с.
13. Бабін Б.В. Організація судових та правоохоронних органів [Текст]: хрестоматія з курсу / Одес. Нац. мор. акад.; [уклад. Б.В. Бабін]. – О.: Букаєв Вадим Вікторович, 2012. – 191 с.
14. Бабін Б.В. Програмне регулювання у сучасному міжнародному праві: еволюція, форми та механізми реалізації [Текст] : монографія / Б. В. Бабін ; за заг. ред. проф. Баймуратова М.О. – О.: Фенікс, 2012. – 452 с.
15. Бангалорські принципи поведінки суддів, схвалених резолюцією №2006/23 Економічної та Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 р. №2006/23 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://crimcor.rada.gov.ua/komzloch/control/uk/publish/article?jsessionid=FDVFB35CEA772BBA6DDE038AA3B87E38?art_id=48076&cat_id=46352
16. Балюк М.І. Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарії, рекомендації, пропозиції [Текст] / М. І. Балюк, Д. Д. Луспеник. – Х.: Харків юридичний, 2008. – 708 с.
17. Банчук О.А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства [Текст] / О. А. Банчук, Р.О. Куйбіда. – К.: ІКЦ «ЛЕСТА», 2005. – 114 с.

- 18.Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства [Текст] / И. Бентам. – М.: РОССПЭН, 1998. – 415 с.
- 19.Блажівська Н.Є. Виконання рішень Європейського суду з прав людини: порівняльний аспект [Текст] / Н.Є. Блажівська // Вісник Вищої ради юстиції. – № 2. – 2010. – С.83-89.
- 20.Блищенко И.П. Международное и внутригосударственное право [Текст] / И.П. Блищенко — М.: Госюриздат, 1960. – 237 с.
21. Блищенко И.П. Прецеденты в международном праве [Текст] / И.П. Блищенко. – М. : Международные отношения, 1977. – 222 с.
22. Бондаренко, Н.О. Становлення світоглядного розуміння прав і свобод людини та громадянина [Текст] / Н.О. Бондаренко // Журнал східноєвропейського права. – 2014. – № 2. – С. 48-50.
23. Боннер А.Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности [Текст] – М.: Российское право, 1992. – 320 с.
- 24.Бортновська З. Виконання рішень Європейського суду з прав людини // Юридична газета. — 2004. — № 11 (23). [Електронний ресурс] / З. Бортновська. — Режим доступу: <http://www.yurgazeta.com/oarticle/812>.
- 25.Буроменський М.В. Застосування міжнародно-правових норм про права людини у внутрішньому правопорядку України / М. В. Буроменський // Вісн. Акад.прав.наук України. -1999. - №1(16). – С. 86-94
- 26.Буроменський М. В. Звернення до Європейського Суду з прав людини: практика Суду і особливості українського законодавства / М. В. Буроменський. – Ч.: Фоліо, 2000. - 28 с.
27. Буткевич В.Г. Міжнародне право. Основи теорії [Текст]: Підручник / За ред. В. Г. Буткевича, В. В. Мицика, О. В. Задорожній. – К. : Либідь, 2002. – 605 с.

28. Буткевич В.Г. Соотношение внутригосударственного и международного права [Текст]: моногр. – К.: Вища школа, 1981. – 311 с.
29. Бурлак О.І. Міжнародні стандарти щодо статусу і функціонування національних установ із захисту і заохочення прав людини: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / О. І. Бурлак. – Київ, 2010. – 23 с.
30. Висновок № 9 (2006) Консультативної Ради європейських суддів щодо ролі національних суддів у забезпеченні ефективного застосування міжнародного та європейського права. [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28print%29/58F4A4DD76AACFD0C2257D87004971A6>
31. Вильдхабер Л. Прецедент в Европейском Суде по правам человека [Текст] / Л. Вильдхабер. – Государство и право. – 2001. – №12. – С. 5–17.
32. Вильдхабер Л. Місце Європейського суду з прав людини у європейському конституційному контексті // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – №1. – С. 56–62.
33. Виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні: офіційне роз'яснення особливостей процедури набуття чинності та пред'явлення до виконання рішень Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] Офіційний веб-сайт міністерства юстиції України. – Режим доступу:
34. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_118
35. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на представленні Спеціальної доповіді «Стан дотримання Україною європейських стандартів з прав і свобод людини» з нагоди 60-річчя

- Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 22 жовтня 2010 р. [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001715-10>.
36. Влияние прецедентов Европейского Суда по правам человека на решения судов Латвии в определении объективности суда. [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <http://islaco.com/ru/node/417>
37. Гнатівський М.М. Європейський правовий простір: концепція та сучасні проблеми / М. М. Гнатівський; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин. – К.: Видавничий дім «Промінь», 2005. – 222 с.
38. Гнатівський М.М. Становлення та розвиток ідеї Європи як політико-правової спільноти / М. М. Гнатівський // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 07/2002. – Вип. 7: Зовнішня політика та дипломатія: теорія, історія, практика. – С. 449-460
39. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською Конвенцією з прав людини [Текст]: пер. з англ. Т. Іванченко та О. Павличенка. – Львів: Кальварія, 2002. – 180 с.
40. Гом'єн, Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика [Текст]/ Д. Гом'єн, Д. Харрис, Л. Зваак. – М.: Изд-во МНИМП, 1998. – 600 с.
41. Гоббс Т. Избранные произведения [Текст] / Т. Гоббс // Избр. произв.: в 2 т. – М.: Мысль, 1964. – Т. 2. – 583 с.
42. Городовенко В.В. Принцип справедливості судової влади: загальнотеоретичні аспекти [Текст] / В.В. Городовенко // Адвокат. – № 2(137). – 2012. – С. 20–24.
43. Грінєнко О. О. Міжнародно-правове регулювання зовнішніх зносин Європейського Союзу: нормативний аспект [Текст]: [монографія] / О. О. Грінєнко. – К.: Фенікс, 2011. – 447 с.

- 44.Гріненко О.О. Основні засади зовнішньої політики України [Текст] / О. О. Гріненко // Український часопис міжнародного права. – № 3. – 2012. – С. 15-19.
45. Грищенко І. Право на справедливий суд [Текст] / І. Грищенко, М. Погорецький // Вісник Національного університету ім. Т. Шевченка. – 2012. – № 9. – С. 4–7.
46. Грищук О.В., Добош З.А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект [Текст]: моногр. / О.В. Грищук, З.А. Добош. – Хмельницький: Хмельницьк. ун-т упр. та права, 2013. – 268 с.
47. Господарський процесуальний кодекс України: Кодекс України від 06.11.1991 № 1798-ХІІ [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – [Режим доступу]: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.
48. Девятова О.В. Решения Европейского суда по правам человека в механизме уголовно–процессуального регулирования [Текст] / О.В. Девятова; науч. ред. Л.Г. Татьяна. – М.: Юрлитинформ, 2010. – 200 с.
49. Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1996- по 2002 г. [Текст]: пер. с фр. / Микеле де Сальвиа. – СПб.: Юридический центр пресс, 2004. – 1072 с.
50. Дідікін А. Рішення Європейського Суду з прав людини у національній правовій системі / А. Дідкін. – [Електронний ресурс] Юридичний журнал №1, 2009р. – [Режим доступу]: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3113>
51. Довбиш М.О. Прецедентне право Євросоюзу та наближення України до європейських стандартів у сфері захисту прав людини

- [Електронний ресурс] / М.О. Добвиш. – [Режим доступу]: http://конференция.com.ua/files/image/konf%209/konf%209_4_22.pdf.
52. Дрьоміна-Волок Н.В. Норми jus cogens — сучасне jus gentium intra se [Текст] /Н.В. Дрьоміна-Волок // Юридична наука №1 (1)/2011 – С. 187–194. [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: [file:///C:/Users/user/Downloads/jnn_2011_1_31%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/jnn_2011_1_31%20(3).pdf).
53. Декларація про державний суверенітет України: офіц. текст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.
54. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою від 29 листопада 1985 року [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_114.
55. Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва держав відповідно до Статуту Організації Об'єднаних націй 1970 року [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
56. Державотворення і право творення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю.С. Шемшученка: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. – 656 с.
57. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_199.
58. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів не міжнародного характеру (Протокол II) від 8 червня 1977 року [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_200.
59. Дудаш Т. Юридична природа рішень Європейського суду з прав людини (загальнотеоретичний аспект). Право України. – 2010 - №2.

- [Електронний ресурс] / Т. Дудаш. – [Режим доступу]: <http://www.info-prensa.com/article-222.html>
60. Ершов В.В. Прецеденты толкования Европейского суда по правам человека [Текст] / В.В. Ершов // Российское правосудие. – 2007. – № 1 (9). – С. 31.
61. Европейский Суд по правам человека. Статистика ЕСПЧ за 1959–2014 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://europeancourt.ru/statistika-evropejskogo-suda>.
62. Европейские стандарты права на справедливое судебное разбирательство и российская практика [Текст] / под общ. ред. А.В. Деменевой. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2004. – 240 с.
63. Енциклопедичний довідник майбутнього адвоката [Текст] / О.Д. Святоцький, Т.Г. Захарченко, С.Ф. Сафулько та ін.; відп. ред. С.Ф. Сафулько. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. — Ч. 1. — 616 с.
64. Європейська Конвенція з прав людини. European Court of Human Rights Council of Europe, F-67075 Strasbourg cedex. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf.
65. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст [Текст] / за ред. О.Л. Жуковської. – К.: ВІПОЛ, 2004. – 960 с.
66. Європейська хартія про Закон «Про статус суддів» від 10.07.1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_236.
67. Євінтов В. І. Імплементация рішень Європейського суду з прав людини: міжнародний та український досвід / В. І. Євінтов // Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / [за ред. В. Н. Денисова]. – К.: Юстініан, 2006. – 672 с.

68. Євінтов В. Пряме застосування міжнародних стандартів прав людини (коментар до статті 9 Конституції України) [Текст] / В. Євінтов // Українське право. – 1998. – № 1. – С. 26-30.
69. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_154.
70. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_153.
71. Женевська конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12.08.1949 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_151.
72. Зайчук О.В. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): навч. посібник / За ред.: О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко, О. Л. Копиленко. – К.: Юрінком інтер, 2008 – 400 с.
73. Зайцева Л.Л. Справедливое судебное разбирательство: международный опыт и законодательство республики Беларусь. Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1999 – № 2. [Електронний ресурс] / Л.Л. Зайцева. – Режим доступу: <http://evolutio.info/content/view/285/50/>.
74. Звіт загальний огляд стану з правами людини та основоположними свободами у 2009-2010 роках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1298287318>.
75. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015
76. Загальна теорія права [Текст]: підручн. / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2002. – 353 с.

77. Загальна теорія держави і права [Текст]: підручн. / За редакцією проф. М.В. Цвіка, доц. В.Д. Ткаченка, проф. О.В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – 572 с.
78. Закон України «Про міжнародні договори» від 29 червня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>
79. Зауваження загального порядку № 29 (2001 р.) по ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.umn.edu/humanrts/gencomm/hrc29.html>.
80. Зауваження загального порядку № 32 про перегляд Зауважень загального порядку статті 14 Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.umn.edu/humanrts/hrcommittee/gencom32.pdf>.
81. Іванченко О.М. Співвідношення норм міжнародного і національного права: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Іванченко Ольга Миколаївна; Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса.: Фенікс, 2011. – 23 с.
82. Івахнов В.С. Джерела формування міжнародних стандартів прав і свобод людини і громадянина: історичний аспект [Текст] / В.С. Івахнов // Права людини: історико-теоретичний і міжнародний аспекти. – 2006. – № 1. – С. 7–8.
83. Історія вчень про право і державу: Навч. посіб. / Г.Г. Демеденко. – Х.: Консум, 2004. – 432 с.
84. Кавун В.Ф. Механізми міжнародного контролю в сфері прав людини: дис. канд.юрид.наук: 12.00.11 // НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2008. – 214 с.

85. Кант И. Критика чистого разума [Текст]: пер. с нем. / И. Кант – М.: Эксмо, 2007. – 736 с.
86. Кант И. Сочинения [Текст] / И. Кант // Собр. соч.: в 6 т. – М., 1965. – Т. 4. Ч. 2. – 544 с.
87. Караманукян Д.Т. Прецедентное право Европейского Суда по правам человека как составная часть российской правовой системы [Текст] // Материалы VIII конференции «Современные проблемы гуманитарных и естественных наук» 26–27 сентября 2011 г. – СПб.: Питер. – 2011. – С.143-147.
88. Карпачова Н.І. Стан та дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини: Спеціальна доповідь уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Н.І. Карпачова. – С. 9-73.
89. Карпачова Н.І. Міжнародні стандарти у галузі прав і свобод людини та проблеми їх реалізації в Україні / Н.І. Карпачова // Право України: юридичний журнал. – 2009. - №4. – С. 4-21.
90. Карпачова Н.І. Європейська конвенція з прав і основних свобод людини в українському законодавстві / Н. Карпачова // Віче. – 1998. - №10. –С. 43-48.
91. Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве [Текст] / В.А. Карташкин.; отв. ред. Е.А. Лукашева. – М.: Изд-во ИГиП РАН, 1995. – 135 с.
92. Касумова А.П. Міжнародно-правовий аспект реалізації права особи на скаргу [Текст] / А.П. Касумова, Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: юридичні науки. - № 88. – 2011. – С.83-89.
93. Киракосян Е.Г. Международно-правовой обычай и общее международное право [Текст] / Е.Г. Киракосян // Вест. Моск. ун-та. Серия 11. Право. 2006. – № 3. – С. 83–91.
94. Коваль І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України / І. Коваль. – [Електронний ресурс]

- Офіційний web-портал Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/7474>.
95. Колісник О.В. Удосконалення здійснення судочинства в Україні в контексті практики Європейського суду з прав людини [Текст]: зб. наук. пр. / О.В. Колісник / Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці. – Вип. 474: Правознавство. – 2007. – С. 46–50.
96. Колосов М.Ю. Понятіе основных принципов международного права. Международное право [Текст]: учебн. для вузов / отв. ред. Ю.М. Колосович. – М.: Международные отношения, 2000. – С. 48.
97. Комаров В.В. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства [Текст]: моногр. / В.В. Комаров, В.І. Тертишніков, В.В. Баранкова та ін. – Х.: Харків юридичний, 2008. – 928 с.
98. Комаров В.В., Сакара Н.Ю. Право на справедливий судовий розгляд в цивільному судочинстві: Навч. посіб. / Комаров В.В., Сакара Н.Ю. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2007. – 42 с.
99. Кононенко В. «Мертві зони» Європейської Конвенції з прав людини або недоліки прецеденту? [Текст]/ В.Кононенко, Д. Огієнко // Адвокатура. – 2007. – № 1–2. – С. 8–9.
100. Кононенко В.П. Звичаєва природа прецедентного характеру рішень Європейського Суду з прав людини: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Кононенко В.П.; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К.: [б.в.], 2009. – 19 с.
101. Кодекс адміністративного судочинства України: Кодекс України від 06.07.2005 р. № 2747-IV [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
102. Конституція України від 28.06.1996 року: офіц. текст // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

103. Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права й основні свободи людини від 26 червня 2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_070.
104. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
105. Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21.12.1965 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_105.
106. Конвенція про статус біженців від 28.07.1951 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_011.
107. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
108. Копиленко О.Л., Грошевий Ю. Системний аналіз європейських стандартів щодо захисту прав людини: доктринальні підходи та судова практика / Ю. Грошевий, О. Копиленко, М. Цвік // Право України , 2006. - №8. – С. 143-145.
109. Копиленко О.Л. Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним та європейським правом / Зайчук В. О., Пост И., Муравйов В.І., Рогачова О.В. / К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2006 – 198 с.
110. Коптева О.О. Зобов'язання *erga omnes* у системі міжнародно-правових зобов'язань: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Коптева О.О.; Інститут законодавства Верховної ради України.- К., 2013. – 20 с.
111. Коруц У. З. Теоретичні аспекти регулювання права на справедливий судовий розгляд у національному праві та в практиці Європейського суду з прав людини [Текст / У.З. Коруц // Право і суспільство. – 2013. - № 6-2. – С. 366 – 370.

112. Коруц У. З. Принцип правової визначеності як елемент права на справедливий судовий розгляд в контексті практики Європейського суду з прав людини [Текст] / У.З. Коруц // Часопис Київського університету права. – 2012. - № 3. – С. 395-399.
113. Коруц У.З. Проблемні аспекти узгодження міжнародного та національного регулювання права на справедливий судовий розгляд [Текст] / У.З. Коруц // Судова апеляція. – 2014. – № 3. – С. 119-126.
114. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
115. Лазур Я.В. Щодо класифікації прав і свобод людини [Текст] / Я.В. Лазур // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 565–569.
116. Лемешко Ю.Н. Реализация международно-правовых стандартов прав человека в национальном законодательстве и на практике [Текст] / Ю.Н. Лемешко // Проблеми ефективності міжнародного права. Матеріали науково-практичного круглого столу 4 квітня 2014 року. – Х.: ФОП Бровін О.В., 2014. – С. 54–59.
117. Локк Дж. Сочинения [Текст] / Дж. Локк // Собр. соч.: в 3 т. – М.: Мысль, 1985. – Т. 2. – 424 с.
118. Лукашук И.И. Механизм международно-правового регулирования [Текст]: учеб. пособ / И.И. Лукашук. – К.: Вища школа, 1980. – 163 с.
119. Лукашук И.И. Основные принципы международного права. Международное право [Текст]: учебн. для вузов / отв. ред. И.И. Лукашук, Г.Г. Шинкарецкая. – М., 2003. – С.41.
120. Лукашук И.И. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации [Текст] / И.И. Лукашук // Журнал российского права. 2002. – № 3. – С. 115.
121. Луць Л.А. Конституційно-правовий механізм взаємодії норм міжнародного та національного права: деякі теоретичні аспекти

- [Текст] / Л.А. Луць // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матер. ІХ регіон. наук.-практ. конф. (13-14 лютого 2003 р.). – Львів, 2003. – С. 28–29.
122. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права: Навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою) / Л.А. Луць – К.: Атіка, 2007. – 412 с.
123. Ляхвіненко С.М. Реалізація національним законодавством України міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини [Текст] / С.М. Ляхвіненко // Особистість. Суспільство. Право: зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами Міжнар. наук. практ. конф., присвяч. 10-річчю Полт. юрид. ін-ту. Полтава, 15 берез. 2012 р. / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого», Нац. акад. прав. наук України, Полт. юрид. ін-т., НДІ держ. буд-ва та місц. самовряд. – Х.: Точка, 2012. – С. 431–434.
124. Мазур М.В. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: Навчальний посібник [Текст] / М.В. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С. Беніцький, Кострицький В.В.; за заг ред. В.М.Карпунова. – МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. – 600 с.
125. Макбрайд Дж. Принципи, що визначають тлумачення та застосування Європейської конвенції з прав людини [Текст] / Дж. Макбрайд; за ред. О.Л. Жуковської // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст. – К.: ВІПОЛ, 2004. – С. 761.
126. Мальцев Г.В. Социальная справедливость и право [Текст] / Г.В. Мальцев. – М., 1977. – 255 с.
127. Манукян В.И. Международная защита прав человека: право, прецеденты, комментарии [Текст]: науч.-практ. пособ / В.И. Манукян – К.: Истина, 2010. – 480 с.

128. Марченко М.Н. Особенности судебного прецедента в системе романо-германского права [Текст] / М.Н. Марченко // Государство и право. 2006. – № 8. – С. 22–28.
129. Мееровский Б.В. Гоббс [Текст] / Б.В. Мееровский. – М.: Мысль, 1975. – 208 с.
130. Мезяев А.Б. Право на справедливое рассмотрение дела в современном международном уголовном процессе. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.juristlib.ru/book_9490.html.
131. Механізм гармонізації законодавства України з європейським та міжнародним правом [Текст]: наук. доп. / [Ю.С. Шемшученко та ін.; за заг. ред. Ю.С. Шемшученка]; Нац. Акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. – 107 с.
132. Мережко О.О. Співвідношення міжнародного і національного права // Юридичний журнал [Електронний ресурс] / О.О. Мережко. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3137>.
133. Мицик В.В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту [Текст]: підручн. для вузів / В.В. Мицик. Київ. нац. ун-т. ім. Тараса Шевченка, Інст. міжнар. відносин. – К.: Видавничий дім «Промені», 2010. – 722 с.
134. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний пакт ООН від 16.12.1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
135. Мингазов Л.Х. Эффективность норм международного права [Текст]: моногр. / Л.Х. Мингазов – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1990. – 205 с.
136. Мірошніченко, А.М. Чи потрібний Закон України «Про нормативно-правові акти»? [Текст] / А.М. Мірошніченко, Ю.Ю. Попов // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 362–372.

137. Мірошніченко, А.М. Чи потрібний Закон України «Про нормативно-правові акти»? [Електронний ресурс] / А.М. Мірошніченко, Ю.Ю. Попов. – Режим доступу: <http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09mampra.pdf>.
138. Моул Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и комментарии [Текст] / Н. Моул, К. Харби, Л.Б. Алексеева. – М.: Российская академия правосудия, 2001. – 139 с.
139. Мушак Н.Б. Міжнародно-правові засади захисту та забезпечення прав людини в міжнародних європейських організаціях [Текст]: моногр / Н.Б. Мушак. – Видавництво ліра – К. – 192 с.
140. Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность [Текст] / Р.А. Мюллерсон. — М.: Юрид. лит, 1991. – 160 с.
141. Мюллерсон, Р.А. Соотношение международного и национального права [Текст] / Р.А. Мюллерсон. — М.: Международные отношения, 1982. – С. 14—15.
142. Міжнародні стандарти незалежності суддів [Текст]: Збірка документів. – К.: Поліграф-експрес, 2008. – 184 с.
143. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), прийняті Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 40/33 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_211.
144. Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя, прийняті на Першій світовій конференції по незалежності правосуддя 1983 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.judges.org.ua/article/int_stand.pdf.
145. Нарский И.С. Философия Давида Юма [Текст]/ И.С. Нарский. – М.: Изд-во Московского университета, 1967. – 358 с.

146. Наумов, И. Изложение юридических предметов для руководства к познанию практического правоведения [Текст] / И. Наумов. – СПб., 1912. – С. 2.
147. Нерсисянц В.С. Философия права [Текст] / В.С. Нерсисянц. – М.: Издательская группа Инфра М – Норма, 1997. – 652 с.
148. Нуреев Р.М. Теоретические основы критики меркантилизма. Дж. Локк [Текст]/ Р.М. Нуреев; под ред. В.Н. Черковец // Всемирная история экономической мысли. Собр. соч.: в 6 т. – М.: Мысль, 1987. – 606 с.
149. Овчаренко О.В. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія [Текст] / О.М. Овчаренко. – Х.: Право, 2008. – 304 с.
150. Опришко В.Ф. Міжнародне економічне право [Текст]: підручн. / В.Ф. Опришко. – 2-е вид. – К.:КНЕУ, 2003. – 311 с.
151. Осипян Б.А. Процесс взаимодействия обычая и права [Текст]/ Б.А. Осипян // Современное право, 2006. – №4. – С. 51–57.
152. Общепризнанные нормы в современном международном праве [Текст] / Н.Н. Ульянова и др.; отв. ред. Н.Н. Ульянова. – Академия наук Украинской ССР, Институт государства и права. – К.: Наукова думка, 1984. – 267 с.
153. Основні принципи незалежності судових органів, схвалених резолюціями № 40/32 і 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravolib.pp.ua/mejdunarodnyie-normativnyie-pravovyie-18868.html>
154. Павлюк В.П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод [Текст] / В.П. Павлюк. – К.:Фенікс, 2004. – 264 с.
155. Павлюк В.П. Місце Конвенції про захист прав людини та основних свобод у правовій системі України [Текст] / В.П. Павлюк //Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2003. – № 1. – С. 211–224.

156. Пархета А.А. Специфіка застосування рішень Європейського суду з прав людини у правовій системі України [Текст] / А.А. Пархета // Вісник Вищої ради юстиції. – № 1 (13). – 2013. – С. 117–134.
157. Переплеснина Е.М. Общеизвестные принципы и нормы международного права, международные договоры Российской Федерации в практике Конституционных (Уставных) судов субъектов Российской Федерации: Дисс. канд. юрид. Наук / Переплеснина Е.М. – М., 2006. – 38 с.
158. Плотников О. В. Підтримання єдності міжнародно-правової системи: пошук нормативної основи. Електронний архів національного університету «Одеська юридична академія. [Електронний ресурс] / О.В. Плотников. – Режим доступу: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/11300/209/1/Plotnikov_pidtryman_ednosti.pdf
159. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика [Текст]: моногр. / С.П. Погребняк. – Х.: Право. – 240 с.
160. Погребняк С. Закріплення основоположних принципів права в Конституції України [Електронний ресурс] / С. Погребняк. – Режим доступу: file:///C:/Users/user/Downloads/vapny_2009_4_4.pdf.
161. Попов Ю. Прецедент: напрямки розвитку у праві України [Електронний ресурс] / Ю. Попов. – Режим доступу: [law.univ.kiev.ua/.../Popov%20\(tezisy%20konf\)](http://law.univ.kiev.ua/.../Popov%20(tezisy%20konf)).
162. Попов Ю. Забезпечення виконання зобов'язання: прощання з міфом [Текст] / Ю. Попов // Право України. – 2008. – № 12. – С. 118–125.
163. Попов Ю. Забезпечення виконання зобов'язання: прощання з міфом [Електронний ресурс] / Ю. Попов. – Режим доступу: http://porov-yuuu.narod.ru/22_obespecheniya-obwie-polozh_Pr-Ukr.htm.
164. Попов Ю. Рішення Європейського суду з прав людини як переконливий прецедент: досвід Англії та України [Текст] / Ю. Попов // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 11. – С. 49–52.

165. Пошва Б.М. Прецедентна практика Європейського суду і прав людини і питання вдосконалення кримінального судочинства в Україні щодо захисту права на свободу та особисту недоторканність [Текст] / Б.М. Пошва // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 1. – С. 11.
166. Проект Закону про внесення змін до Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" (щодо забезпечення виконання судових рішень) №2237 від 07.02.2013 [Електронний ресурс] - [Режим доступу]: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2_5_1_J?ses=10008&num_s=2&num=2237&date1=&date2=&name_zp=&out_type=&id=
167. Проект Закону про внесення змін до Конституції України щодо посилення гарантій незалежності суддів №2522а від 04.07.2013 [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47765
168. Прокопенко О.Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації [Текст]: моногр. / О.Б. Прокопенко. – Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Харків: ФІНН, 2011. – 247 с.
169. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова Пленуму Верховного Суду від 24.02.2009 року №1 [Електронний ресурс]. - [Режим доступу]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09
170. Підсумковий акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 21 листопада 1990 року – Паризька хартія для нової Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/ru/mc/39505?download=true>.
171. Підсумковий документ Віденської зустрічі держав-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 15 січня 1989 року

- [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_081
172. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду від 01.11.1996 року № 9 [Електронний ресурс]. - Режим доступу:
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>
173. Права людини у новому тисячолітті [Текст]: пер. з англ. – К.: Сфера, 2006. – 264 с.
174. Право на справедливий суд в рамках Європейської конвенції о захисті прав человека (статья 6). Interights. Руководство для юристов. – London: Lancaster House, 2008. – 105 с.
175. Практика Європейського суду з прав людини як джерело судового правозастосування Верховного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://advocat-cons.info/index.php?newsid=14733>.
176. Про виконавче провадження: Закон України від 21.04.1999 № 606-IV [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/606-14>.
177. Про гарантії держави щодо виконання судових рішень: Закон України від 05.06.2012 № 4901-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4901-17>.
178. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.
179. Про судові рішення у цивільній справі: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 № 14 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09>.
180. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>.

181. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України від 12.02.2015 року № 192-VIII [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/192-19>
182. Про затвердження Інструкції з організації примусового виконання рішень: Наказ Міністерства юстиції України № 512/5 від 02.04.2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12>.
183. Про затвердження Інструкції про проведення виконавчих дій: Наказ Міністерства юстиції України № 74/5 від 15.12.1999 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0865-99>.
184. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення платежів, пов'язаних з виконанням рішень закордонних юрисдикційних органів, прийнятих за наслідками розгляду справ проти України: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2007 № 408 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/408-2007-п>.
185. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР [Текст] // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – С. 263.
186. Про стан виконання судових рішень в Україні: Парламентські слухання 15.05.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/S1220513.htm.
187. Протокол № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який змінює контрольну систему Конвенції від 13.05.2004 року [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_527

188. Проблеми гармонізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / За заг. ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. – К.: «Юридична думка», 2007. – 424 с.
189. Рабінович П.М. Національна імплементація міжнародних договорів щодо прав людини (питання загальної теорії) [Текст] / П. Рабінович, Н. Раданович // Юридична Україна. – 2003. – № 4. – С. 7–13.
190. Рабінович П.М. Вплив рішення Європейського суду з прав людини на національну юридичну практику (спроба порівняльної характеристики) [Текст] // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – № 1. – С. 197–204.
191. Рабінович П.М. Права людини і громадянина [Текст]: навчальний посібник. / П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.
192. Рабінович П.М. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) [Текст] / П.М. Рабінович, С.Є. Федик та ін. // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДТ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. – Л., 2004. — Сер. 1. Дослідження та реферати. – Вип. 5. – 145 с.
193. Рабцевич О.И. Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование [Текст] / О.И. Рабцевич. – М.: Лекс–Книга, 2005. – 318 с.
194. Рабцевич О.И. Право на справедливое судебное разбирательство норма *jus cogens* общего международного права [Текст] / О.И. Рабцевич // Московский журнал междуанродного права. – 2004. - №.3 – С. 86-91
195. Радбрух Г. Философия права [Текст] / Г. Радбрух. – М. : Междунар. Отношения, 2004 – 240 с.

196. Разік В.В. Право на справедливий судовий розгляд [Електронний ресурс] / В.В. Разік. – Режим доступу: www.fond.lviv.ua/wp-content/biblioteka/Sprav_syd_dostyp1.pdf.
197. Роулз Дж. Політичний лібералізм Імплементация рішень Європейського суду з прав людини: міжнародний та український досвід [Текст]: пер. з англ. / Дж. Ролз. – К.: Основи, 2000. – С. 38.
198. Роулз Дж. Теория справедливости [Текст] / Дж. Ролз. – Новосибирск, изд-во НГУ, 1995. – 532 с.
199. Реализация международно–правовых норм во внутреннем праве [Текст] / В.Н.Денисов и др. – К.: Наукова думка, 1992. – 244 с.
200. Рекомендація № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» ухвалена Комітетом Міністрів ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів від 13 жовтня 1994 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_323.
201. Рішення у справі «Войтенко проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1103814614>.
202. Рішення у справі «Харченко проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cna.court.gov.ua/sud2590/2536/233223/12321/>.
203. Рішення у справі «Балицький проти України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_726.
204. Рішення у справі «Каверзін проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_851.
205. Рішення у справі «Василь Іващенко проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_873.
206. Рішення у справі «Олександр Волков проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_873.

207. Рішення у справі «Бессарабська Митрополія та інші проти Молдови» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rrooi.narod.ru/echr/anouther_3/metropolitan.htm.
208. Рішення у справі «Веренцов проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/974_945.
209. Рішення у справі «Девеєр проти Бельгії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: europeancourt.ru/uploads/ECHR_Deweer_v_Belgium_27_02_1980.doc.
210. Рішення у справі «Меріт проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_214.
211. Рішення у справі «Кудла проти Польщі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=327>.
212. Рішення у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/974_479.
213. Рішення у справі «Салов проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/3171>.
214. Рішення у справі «Слоєв проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_433.
215. Савчук К.О. Історія міжнародного права [Текст] : курс лекцій / К.О. Савчук ; НАН України, Київ. Ун-т права. – Київ.: [б.в.], 2013. – 152 с.
216. Савчук К.А. Правовой статус Организации за демократию и экономическое развитие – ГУАМ [Текст] / К.А. Савчук [и др.]: НАН Украины, Ин-т государства и права им. В.М. Корецкого. – К.: Юридична думка, 2006. – 67 с.
217. Скакун О.Ф. Теорія права і держави [Текст]: Підручник / О.Ф.Скакун. – К.:Алерта: ЦУЛ, 2011. - 520 с.
218. Спиноза Б. Сочинения. [Текст] / Б. Спиноза // Собр. соч.: в 2 т. – СПб.: Наука, 1999. – Т. 1. — 489 с.

219. Супрун Д.М. Організаційно-правові засади та юрисдикційні основи діяльності Європейського суду з прав людини: дис. кандидата юрид. наук : 12.00.11 / Супрун Дмитро Миколайлович. – К., 2002. – 220 с.
220. Совесть Европы: 50 лет Европейскому Суду по правам человека. Раздел 5: Достижения и перспективы. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/Anni_Book_Chapter13_RUS.pdf
221. Справедливое судебное разбирательство в международном праве: юридический сборник (ОБСЕ) [Электронный ресурс] – [Режим доступа]: <http://www.osce.org/ru/odihr/100894>.
222. Стандарты справедливого правосудия (международные и национальные практики) [Текст] / под. ред. Т.Г. Морщаковой. – Москва: Мысль, 2012. – 584 с.
223. Статистика порушень (в розрізі статей Конвенції та держав-учасниць) за 1959-2013 роки: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2013_ENG.pdf.
224. Статут Організації Об'єднаних Націй та Статут Міжнародного Суду ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
225. Статистика порушень (в розрізі статей Конвенції та держав-учасниць) за 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_2013_ENG.pdf.
226. Талалаев А.Н. Юридическая природа международного договора [Текст] / А.Н. Талалаев. — М.: Изд. ИМО, 1963. – 263 с.
227. Талалаев А.Н. Венская Конвенция о праве международных договоров. Комментарий [Текст] / А.Н. Талалаев. – М., 1997. – С. 146.
228. Талалаев А.Н. Международные договоры в современном мире: вопросы права международных договоров в свете работы Венской конференции ООН 1968—1969 гг. [Текст] / А.Н. Талалаев. — М.: Международные отношения, 1973. – 248 с.

229. Теорія держави і права: Академічний курс: підруч. / За ред.. / О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
230. Теория государства и права. Иванов А.А., Иванов В.П. – М.:2007. - 303 с.
231. Тертишніков В.І. Цивільний процесуальний кодекс України: науково практичний коментар [Текст] / В.І. Тертишніков. – Х.: Видавець Ф-ОП Вапнярчук Н.М., 2007. – 576 с.
232. Техніко–юридичні методи узгодження національного і міжнародного права [Текст] // Збірник наукових праць АПУ. – К.: Академія прокуратури України, 2009. – 400 с.
233. Тітко Е.В. Правомірне обмеження свободи вираження поглядів: досвід Європейського Суду з прав людини: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Е. В. Тітко. – Київ, 2013. - 20 с.
234. Толочко О. Право на справедливий судовий розгляд кримінальних справ [Електронний ресурс] Інститут підготовки кадрів Академії прокуратури України [Текст] / О. Толочко. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2091>.
235. Тобота Ю.А. Категорія «справедливий судовий розгляд» у рішеннях Європейського суду з прав людини: поняття та критерії [Текст] / Ю.А. Тобота // Проблеми ефективності міжнародного права. Матеріали науково-практичного круглого столу 4 квітня 2014 року. – Х.: ФОП Бровін О.В., 2014. – С. 90–94.
236. Томсинов В.А. Юридические аспекты английской революции 1640–1660 годов. Период конституционной борьбы: ноябрь 1640 – август 1642 года. [Текст] / В.А. Томсинов. – М.: Зерцало-М, 2010. – С. 70–86.
237. Травников М.А. Будуще Европейского суда по правам человека: тупик или смена концепции [Текст] / М.А. Травников // Журнал российского права. – 2002. – № 6. – С. 71–74.

238. Трегубов Е.Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] / Е.Л. Трегубов. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10telzpl.pdf>.
239. Туманов В.А. Европейский суд по правам человека. Очерк организации и деятельности [Текст] / В.А. Туманов. – М., 2001. – С. 106–117.
240. Тункин Г.И. Теория международного права [Текст]: учеб. пособ. / Г.И. Туникин; под общ. ред. Л.Н. Шестакова. — М., 2000. – 416 с.
241. Трегубов Е.Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] / Е.Л. Трегубов. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10telzpl.pdf>.
242. Ульянова Н.Н. Общие многосторонние договоры в современных международных отношениях. Некоторые вопросы теории [Текст] / Н.Н. Ульянова; отв. ред. В.М. Корецкий. — К.: Наук. думка, 1981. – 259 с.
243. Ушаков Н.А. Проблемы теории международного права [Текст] / Н.А. Ушаков. — М.: Наука, 1988. – 192 с.
244. Ушакова Л.В. Принцип правовой определенности как элемент нормативно-правовой конструкции социального государства. – Поморск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова [Електронний ресурс] / Л.В. Ушакова. – Режим доступу: <http://problemanalysis.ru/Dokladi2/Ushakova.pdf>.
245. Узагальнення судової практики судів першої та апеляційної інстанцій у справах стосовно осіб, які тримаються під вартою, судового провадження щодо яких триває понад 6 місяців Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01.07.2013 [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002740-13>.

246. Узагальнення практики застосування судами загальної юрисдикції першої та апеляційної інстанцій при здійсненні судочинства у кримінальних справах статей 3, 5, 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року за 2011 – перше півріччя 2012 року Вищий спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01.06.2013 [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001740-13>.
247. Факультативний протокол до Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права від 16.12.1966 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_086
248. Федорова, М. Класична політична філософія [Текст] / М. Федорова. – М.: Видавництво «Всесвіт», 2001. – 224 с.
249. Федорова, М. Класична політична філософія [Електронний ресурс] / М. Федорова. – Режим доступу: <http://ibib.ltd.ua/klassicheskaya-politicheskaya-filosofiya.html>.
250. Хайд, Ч.Ч. Международное право, его понимание и применение Соединенными Штатами Америки [Текст]: пер. с англ./ Ч.Ч. Хайд; под ред. Б.А. Дранова Б.А. — М.: Иностр. лит., 1951. – 532 с.
251. Хеффе О. Справедливость: Философское введение. [Текст] / О. Хеффе. – М.: Праксис, 2007. – 192 с.
252. Хартия Европейского Союза об основных правах: комментарий – М.: Юриспруденция, 2001. – 208 с.
253. Центр Разумкова. Соціологічне опитування. Держава. Судова система. "Чи були рішення судів, у яких Ви брали участь, законними і справедливими?", "Чи підтримуєте ви діяльність суду в Україні (динаміка, 2005-2013)" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=152.
228. Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал

- Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
255. Чепурнова Н.М., Серєгин А.В. Теория государства и права: Учебное пособие. – М.: ЕАОИ, 2007. – 465 с.
256. Черниченко С.В. Международное право: современные теоретические проблемы [Текст] / С.В. Черниченко. — М.: Междунар. отнош., 1993. – 295 с.
257. Чугуєвська М.В. Виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини: проблемні аспекти [Текст] / М.В. Чугуєвська // Віче. – №2. – 2013. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3895/>
258. Черданцев А.Ф. Теория государства и права [Текст]: Учеб. для вузов / А.Ф. Черданцев. – М.: Юрайт, 2000. - 432 с.
259. Шабуров А.С. Теоретические проблемы реализации права и ее механизма [Текст] / А.С. Шабуров / Механизм реализации и защиты прав личности: материалы VIII Межрегиональной научно-практической конференции (27 ноября 2009 г.) / отв. ред. М.В. Гончаров. – Екатеринбург: Издательский дом «Уральская государственная юридическая академия», 2010. - 428 с.
260. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини [Текст] / С. Шевчук. – К.: Реферат, 2002. – 344 с.
261. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції [Текст] / С. Шевчук. – Вид. 2-е, випр., доп. – К.: Реферат, 2007. – 848 с.
262. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського право розуміння // Видання Української Правничої Фундації «Практика Європейського Суду з прав людини. Рішення. Коментарі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=416>.

263. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні [Текст] / С. Шевчук – К.: Реферат, 2007. – 640 с.
264. Шестаков Л.Н. Императивные нормы в системе современного международного права [Текст] / Л.Н. Шестаков. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 120 с.
265. Экимов А.И. Справедливость и социалистическое право [Текст] / А.И. Экимов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1980. – 120 с.
266. Элементарные начала общей теории права: учеб. Пособие для вузов / под общей ред. д-ра юрид. наук, проф. В.И. Червонюка. – Право и закон, М.: Колос, 2003. – 544 с.
267. Энтин М. Справедливое судебное разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза / М. Энтин // Конституционное право: Восточноевроп. обозрение. – 2003. – № 3(44). – С. 85–97.
268. Энтин М.Л. Международные гарантии прав человека (практика Совета Европы) [Текст] / М.Л. Энтин. – М., 1992. – 324 с.
269. Юм Д. Сочинения [Текст] / Д. Юм // Собр. соч.: в 2 т. – М., 1965, – Т. 2. – 927 с.
270. Чернецька О.В. Права та свободи людини і громадянина як основа функціонування органів публічної влади / О.В. Чернецька // Часопис КУП НАНУ, 2014. – №1. – С. 87-90
271. Чернецька О. В. Правові системи сучасності: навчальний посібник / О. В. Чернецька, В. С. Шилінгов. – Ірпінь. НАДПС, 2003. – 102 с.
272. Чернецька О. В. Юридична компаративістика – як самостійна юридична наукова дисципліна [Текст] / О. В. Чернецька // Порівняльно-правові дослідження. Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал, 2009. №1. – С. 23–28
273. Чернецька О. В. Формування та особливості правової системи США // Конституція – основа державного і суспільного устрою України. Матеріали III міжвузівських наукових читань / редкол.: В. Д. Гвоздецький, Ю. М. Бондар, С. Г. Благовісний, О. Г. Мурашин, М. Г.

- Патей-Братасюк, О. В. Чернецька, В. С. Шилінгов. – К.: ЮВЕТА, 2010. – 92 с.
274. Чернецька О. В. Мала енциклопедія міжнародного права / за заг. ред.: проф. Ю. Л. Бошицького; Київський університет права НАН України – К. : Кондор – Видавництво, 2013. – 440 с.
275. Чернецька О. В. Право міжнародних організацій і Україна: у схемах та таблицях: навчальний посібник Бошицький Ю. Л., Чернецька О. В., Дей М. О. / за заг. ред. : проф. Ю. Л. Бошицького, Дей М. О. – К. : Видавництво Ліра-К, 2014. – 268 с.
276. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2014 році від 14.01.2015 року [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://www.minjust.gov.ua/9329>
277. Що заважає місцевим судам дотримуватись розумних строків розгляду справи? За європейськими стандартами [Текст] // Закон і бізнес, 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/print/76316-scho_zavazhae_sudam_dotrimuvatisya_rozumnih_strokov_rozglyad.html
278. Ягофаров С.М. Международные стандарты по правам человека и российское уголовное судопроизводство: учебное пособие [Текст] / С.М. Ягофаров; под. ред. А.П. Гуськовой. – Оренбург: Изд. центр ОГАУ, 2006. – 91 с.
279. Ямковий В.І. Впровадження судового прецеденту як необхідний елемент гармонізації законодавства України з європейськими правовими системами [Текст] / В.І. Ямковий // Порівняльно-правові дослідження. – 2009 – № 2. – С. 25–30.
280. Ясинок М.М. Цивільний процес України [Текст] / Ясинок М.М. – К.: Алерта, 2014. – 744 с.
281. Ясинок М.М. Цивільний процес України [Електронний ресурс] / М.М. Ясинок. – Режим доступу:

- http://pidruchniki.ws/1791040757945/pravo/tsivilniy_protsees_ukrayini_-_yasinok_mm.
282. 50 ans d'Activite. La Cour europeenne des droits de l'homme en faits et chiffres [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Facts_Figures_1959_2009_FRA.pdf
283. Arab Charter on Human Rights (entered into force March 15, 2008) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www1.umn.edu/humanrts/instree/loas2005.html>
284. Alfred P. Rubin Actio Popularis, Jus Cogens and Offenses Erga Omnes? // International Humanitarian Law / ed. By John Carey, William V. Dunlap, R. John Protchard, volume 1, p./v.1.–2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nesl.edu/userfiles/file/lawreview/vol35/2/rubin.pdf>.
285. Annual Digest and Reports of Public International Law Cases, Vols. 1–16, subsequently continued as International Law Reports, Vols. 17–24.
286. Case of "Ferrazzini v. Italy" від 12 червня 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-59589#{"itemid":\["001-59589"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-59589#{).
287. Case of "Vilho Eskelinen and others v. Finland [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-80249#{"itemid":\["001-80249"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-80249#{).
288. Case of Tregubenko v. Ukraine «Трегубенко проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_355.
289. Case of Golder v. The United Kingdom [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57496#{"itemid":\["001-57496"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57496#{).

290. Case of Hornsby v. Greece [Электронный ресурс] – [Режим доступа]: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58020#{\"itemid\":\[\"001-58020\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58020#{\).
291. Case of Brumarescu v. Romania [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58337#{\"itemid\":\[\"001-58337\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58337#{\).
292. Case of De Geouffre De La Pradelle v. France [Электронный ресурс] – Режим доступа: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57778#{\"itemid\":\[\"001-57778\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57778#{\).
293. Case of Campbell and Fell v. the United Kingdom [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-57456#{\"itemid\":\[\"001-57456\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-57456#{\).
294. Case of Belilos v. Switzerland [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57434#{\"itemid\":\[\"001-57434\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57434#{\)
295. Case of VARGANCY v. Belgium [Электронный ресурс] – Режим доступа: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57607#{\"itemid\":\[\"001-57607\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57607#{\)
296. Case of Piersack v. Belgium [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57557#{\"itemid\":\[\"001-57557\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57557#{\)
297. Case of Marckx v. Belgium [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461417/2461417.htm>.
298. Case of Dombo Beheer BV v. the Netherlands [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57850#{\"itemid\":\[\"001-57850\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57850#{\).
299. Ensuring the viability of the Strasbourg Court: structural

deficiencies in States Parties [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://assembly.coe.int/Communication/pressajdoc29_2012rev.pdf

300. Franck T.M. Fairness in International Law as Institutions [Электронный ресурс] / T.M. Franck – Режим доступа:
<http://global.oup.com/academic/product/fairness-in-international-law-and-institutions-9780198267850>.

301. General Assembly Official Records sixty-ninth session. Supplement No. 10 (A/69/10) [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.un.org/law/ilc/index.htm>

302. Harris D.J., O Boyle M., Warbick C. Law of the European Convention on Human Rights, Butterworths, London, Dublin, Edinburgh, 1995.

303. Hayek F.A. Law, Legislation and Liberty, Routledge, 1998.

304. Human Rights. A Compilation of International Instruments [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.ohchr.org/documents/publications/compilation2en.pdf>

305. Human Rights Committee, General Comment 29, States of Emergency (article 4), U.N. Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.11 (2001). [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www1.umn.edu/humanrts/gencomm/hrc29.html>.

306. International Law Commission report on the work of its sixty-sixth session (5 May to 6 June and 7 July to 8 August 2014).

307. Jeremy Bentham: edited by F. Rosen [Text] / – L.: Aldershot, 2007.

308. John Rawls Justice as Fairness [Text] // John Rawls, Collected Papers, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts. – London, England, 1999. – P. 47–72.

309. Justice as Fairness. A restatement. John Rawls / Edited by Erin Kelry. The Belknap press of Harvard University press. Cambridge, Massachusetts, London, England. 2001. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://pages.uoregon.edu/koopman/courses_readings/rawls_JasF.pdf.

310. Matthew SAUL. Identifying Jus Cogens Norms: The Interaction of Scholars and International Judges // Asian Journal of International Law / FirstView Article / May 2014, P. 1 – 29.
311. Magna Carta 1215 (The Great Charter) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.constitution.org/eng/magnacar.htm>
312. Piero Leanza and Ondrej Pridal. The Right to a fair trial. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kluwerlaw.com/McmtsTemplates/resources/SampleChaptersPDF/1117.pdf>.
313. The Pilot-Judgment Procedure [Электронный ресурс].– Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/Pilot_judgment_procedure_ENG.pdf
314. Predrag Zenovic. Human rights enforcement via peremptory norms – a challenge to state sovereignty // RGSJ Research Papers, No 6, 2012, 65 p.
315. Quinn F. Human Rights and You. Warsaw: OSCE/ODIHR,1999. – P. 153.
316. Rafael Nieto Navia International peremptory norms (jus cogens) and international humanitarian law. – Hague. – 2001. – P.5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iccnw.org/documents/WritingColombiaEng.pdf>.
317. Rafael Nieto-Navia. International peremptory norms (jus cogens) and international humanitarian Law [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iccnw.org/documents/WritingColombiaEng.pdf>
318. Stefan Talmon . Jus Cogens after Germany v. Italy: Substantive and Procedural Rules Distinguished. Leiden Journal of International Law, 25, pp 979-1002 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.jura.uni-bonn.de/fileadmin/Fachbereich_Rechtswissenschaft/Einrichtungen/Institute/Voelkerrecht/Dokumente_fuer_Webseite/Leiden_JIL_25__2012__979-1002.pdf

319. Statistiques (1959—2010) sur les arr?ts par Etat [Электронный ресурс].
– Режим доступа:
<http://www.echr.coe.int/ECHR/FR/Header/Reports+and+Statistics/Statistics/Statistical+data/>.
320. Statistiques. Tableau de violations 1959—2011 [Электронный ресурс].
– Режим доступа:
<http://www.echr.coe.int/ECHR/FR/Header/Reports+and+Statistics/Statistics/Statistical+data/>.
321. The Right to a fair trial. Part I – from investigation to trial / Human rights in the Administration of Justice: A Manual on Human Rights for Judges, Prosecutors and Lawyers
<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/training9chapter6en.pdf>.
322. Ukraine. Press country profile, August, 2012 [Электронный ресурс]. –
Режим доступа:
<http://www.echr.coe.int/ECHR/FR/Header/Press/Information+sheets/Countr y+profiles/>.
323. What is a fair trial? A Basic Guide to Legal Standards and Practice / Lawyers Committee for Human Rights, 2000 [Электронный ресурс]. –
Режим доступа: www.humanrightsfirst.org/wp-content/uploads/pdf/fair_trial.pdf.
324. Karl Zemanek. New Trends in the Enforcement of erga omnes Obligations [Электронный ресурс]ю – Режим доступа:
http://www.mpil.de/files/pdf2/mpunyb_zemanek_4.pdf.